

T. C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELÂGATI BİLİM DALI

NİFTAVEYH VE *EL-MAKSÛR VE'L-MEMDÛD* ADLI ESERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Yusuf BUHAN

İSTANBUL, 2022

T. C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELÂGATI BİLİM DALI

NİFTAVEYH VE *EL-MAKSÛR VE'L-MEMDÛD* ADLI ESERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Yılmaz Özdemir

Yusuf BUHAN

İSTANBUL, 2022

GENEL BİLGİLER

Adı ve Soyadı: Yusuf BUHAN

Anabilim Dalı: Temel İslam Bilimleri

Bilim Dalı: Arap Dili ve Belâgatı

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Yılmaz Özdemir

Tez Türü ve Tarihi: Yüksek Lisans Tezi – 2022

Anahtar Kelimeler: Niftaveyh, Bağdat, Arap Dili, Lügat, Maksûr, Memdûd.

ÖZET

Arap dili alanında önemli dil âlimlerinin yetişmesinde büyük bir rol oynayan Bağdat, III/IX. ve IV/X. yüzyıllarda öne çıkan ilim merkezlerinden birisi olmuştur. Ebû Abdillâh Niftaveyh de (ö. 323/935) Bağdat'ta bu asırlarda yaşamış önemli dil bilginlerinden biridir. Lügat, nahiv, şiir ve ahbâr ilimlerinin yanı sıra kelimeler, hadis, tefsir gibi diğer başka İslâmî ilimlerle de iştiğal etmiştir. Ancak daha ziyade nahivci ve lügatçi kimliğiyle temayüz etmiştir. Çok yönlü bir âlim portresine sahip olan Niftaveyh, birçok alanda eser telif etmiş ve görüş bildirmiştir. Ne var ki eserlerinin çoğu günümüze ulaşmamıştır. Günümüze ulaşan iki eserinden biri, maksûr ve memdûd kelimelerin i'râb, ikil-çoğul halleri, çeşitli çekimleri vb. durumlarını ele aldığı *el-Maksûr ve'l-memdûd* adlı eseridir. Tezde öncelikle Niftaveyh'in yaşadığı dönemin siyâsî, sosyal ve ilmî açıdan durumuna kısaca değinilmiştir. Hayatı hakkında bilgi verilmiş ve ders aldığı hocalar ve öğrencileri ele alınmıştır. Zira dönemin havası gereği hoca-talebe ilişkisi büyük bir önemi haizdir. Arap dilinin yanı sıra diğer İslâmî ilimlerdeki birikimine değinilmiştir. İştikak ve dilin kökenine dair görüşlerine yer verildikten sonra maksûr ve memdûd literatürüne dair genel bilgiler verilmiştir. Özel olarak ise Niftaveyh'in eseri maksûr ve memdûd geleneği açısından değerlendirilmiştir. Kelimelerin Arapça'daki kullanımları ve niteliklerinin ele alınması dilin anlaşılmasına katkı sağlamıştır. Zira bu tür kelimelerin Arap dilinde önemli bir yer tuttuğu söylenebilir. Bu çalışmada Niftaveyh'in ilmî hayatı ve kişiliğinin ortaya konulması hedeflenmiştir. Ayrıca genel olarak maksûr ve memdûd kelimeleri derleyen eserlerin nitelikleri özel olarak da Niftaveyh'in eserinin incelenmesi çalışmanın amaçları arasındadır. Çalışmanın sınırları gereği sadece öne çıkan maksûr-memdûd türü eserlere dair kısaca bilgi verilmiş ve Niftaveyh'in eseri detaylı bir şekilde incelenmiştir.

GENERAL KNOWLEDGE

Name and Surname: Yusuf BUHAN

Main Department: Basic Islamic Sciences

Department: Arabic Language and Rhetoric

Supervisor: Dr. Öğr. Üyesi Yılmaz Özdemir

Degree Awarded and Date: Master – 2022

Keywords: Niftaveyh, Baghdad, Arabic Language, Maqsûr, Mamdûd.

ABSTRACT

Baghdad, which played a major role in the training of important language scholars in the field of Arabic language, III/IX. and IV/X. It has been one of the prominent science centers for centuries. Abu Abdillâh Niftaveyh (d. 323/935) is one of the important linguists who lived in Baghdad during these centuries. He was engaged in other Islamic sciences such as theology, hadith, tafsir, as well as lexicon, syntax, poetry and ahbar sciences. However, he mostly distinguished himself as a nahivist and a lexicographer. Niftaveyh, who has a versatile scholar portrait, has written works and expressed opinions in many fields. However, most of his works have not survived. One of his two works surviving today is i'râb, dual-plural forms, various conjugations, etc. of the words maqsûr and mamdûd. It is his work called al-Maqsûr ve'l-mamdûd, in which he deals with the situations of In the thesis, first of all, the political, social and scientific situation of the period in which Niftaveyh lived is briefly mentioned. Information about his life was given and the teachers and students he took lessons from were discussed. Because, due to the atmosphere of the period, the teacher-student relationship is of great importance. In addition to the Arabic language, his accumulation in other Islamic sciences is mentioned. After giving place to his views on the origin and origin of language, general information about the literature of maqsûr and memdûd is given. In particular, Niftaveyh's work has been evaluated in terms of maqsûr and mamdûd tradition. Addressing the use and qualities of words in Arabic contributed to the understanding of the language. It can be said that such words have an important place in the Arabic language. In this study, it is aimed to reveal the scientific life and personality of Niftaveyh. In addition, it is among the aims of the study to examine the characteristics of the works that compile the words maqsûr and mamdûd in general, and the work of Niftaveyh in particular. Due to the limitations of the study, only brief

information about the prominent maq̄s̄ûr-mem̄d̄ûd works was given and Niftaveyh's work was examined in detail.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	ix
ÖNSÖZ	x
GİRİŞ	1
KONU, YÖNTEM ve KAYNAKLAR	1
1. KONU ve YÖNTEM	2
2. KAYNAKLAR VE MODERN ÇALIŞMALAR	4
BİRİNCİ BÖLÜM	6
EBÛ ABDİLLÂH NİFTAVEYH'İN HAYATI, İLMÎ-AHLAKÎ KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ	6
1. YAŞADIĞI DÖNEM.....	7
1.1. Siyâsî Durum	7
1.2. Sosyo-Kültürel Ortam	10
1.3. İlmî Çevre	11
2. HAYATI.....	17
2.1. Adı, Künyesi ve Nisbesi	17
2.2. Lakabı.....	18
2.3. Doğumu ve Ailesi	19
2.4. İlmî Hayatı	19
2.4.1. Öğrenimi	19
2.4.2. Hocaları.....	20
2.4.3. Öğrencileri	26
2.5. Vefatı.....	31
3. KİŞİLİĞİ	32
3.1. İlmî Kişiliği.....	32
3.1.1. Arap Dili	32
3.1.2. Hadis	32
3.1.3. Fıkıh.....	34
3.1.4. Kelam.....	36
3.1.5. Kıraat	39
3.1.6. Tefsir ve Kur'ân İlimleri	40
3.1.7. Tarih	41

3.1.8. Şiir	42
4. İBN DÜREYD İLE OLAN TARTIŞMASI	43
5. AHLAKÎ KİŞİLİĞİ VE DIŞ GÖRÜNÜŞÜ	46
6. ESERLERİ	48
6.1. Günümüze Ulaşan Eserleri	49
6.2. Kaynaklarda Geçen Eserleri.....	50
6.3. Kendisine Nispet Edilen Eserler.....	52
İKİNCİ BÖLÜM.....	54
NİFTAVEYH'İN ARAP DİLİNE DAİR GÖRÜŞLERİ.....	54
1. MENSUP OLDUĞU DİL EKOLÜ	56
1.1. Bağdat Dil Ekolü.....	57
1.1.1. Bağdat Ekolünün Teşekkül Süreci	57
1.1.2. Bağdat Dil Ekolünün Amacı ve Temel Özellikleri.....	58
1.1.3. Ekolün Kurucuları ve Önemli Temsilcileri	59
1.1.4. Bağdat Dil Ekolü İçerisinde Niftaveyh.....	60
2. ARAP DİLİNE DAİR GÖRÜŞLERİ.....	60
2.1. Dilin Kökeni	61
2.1.1. Tevkîf Görüşü	61
2.1.2. İstılah/Uzlaşî Görüşü	63
2.1.3. Sentezci Yaklaşım	64
2.1.4. Tevakkuf/Çekimsîr Görüşü	64
2.1.5. Dilin Kökeni Tartışmaları Bağlamında Niftaveyh	65
2.2. İştikak	66
2.2.1. İştikakın Tanımı ve Mahiyeti	67
2.2.2. İştikak Türleri.....	68
2.2.3. İştikak Hakkındaki Görüşler	69
2.2.4. Niftaveyh'in İştikakı Reddi Meselesi	71
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	74
NİFTAVEYH'İN <i>EL-MAKSÛR VE'L-MEMDÛD</i> ADLI ESERİ	74
1. ARAP DİLİNDE MAKSÛR VE MEMDÛD	75
1.1. Maksûr.....	76
1.2. Memdûd.....	77
1.3. Sarf-Nahiv İlimleri İçerisinde Maksûr ve Memdûd	78
1.4. Bu Tür Eserlerin Telifinde Etkili Olan Faktörler	79
1.4.1. Lahn Faktörü	79
1.4.2. Lügat-Kıraat Faktörü	80
1.4.3. İ'râb Faktörü	81

1.5. Maksûr ve Memdûd İsimlerin Genel Özellikleri	82
1.5.1. Semâî ve Kıyâsî Maksûr İsimler	83
1.5.2. Semâî ve Kıyâsî Memdûd İsimler	86
1.5.3. Maksûr ve Memdûd İsimlerde Tesniyelik-Cemilik.....	88
1.5.4. Maksûrun Meddi ve Memdûdun Kasrı Meselesi	90
1.5.5. Maksûr ve Memdûd İsimlerin İ'râbı.....	91
1.6. Maksûr ve Memdûd Literatürü	91
1.6.1. Ferrâ'nın <i>el-Menkûs ve 'l-memdûd</i> 'u.....	92
1.6.2. İbn Dureyd'in <i>el-Maksûr ve 'l-memdûd</i> 'u	93
1.6.3. İbn Vellâd'ın <i>el-Maksûr ve 'l-memdûd</i> 'u.....	93
2. NİFTAVEYH'İN <i>EL-MAKSÛR VE 'L-MEMDÛD</i> 'U	94
2.1. Eserin Nüshasının Tanıtımı	95
2.2. Eserin Niftaveyh'e Aidiyeti	95
2.3. Eserin İçeriği.....	96
2.3.1. Maksûr Babı.....	98
2.3.2. Maksûrdan Bir Bab.....	99
2.3.3. İlk Harfi Fethalı Olup Sonu Elif Şeklinde Yazılan Maksûr İsimler	99
2.3.4. İlk Harfi Fethalı Olup Noktasız Yâ ile Yazılan Maksûr İsimler	100
2.3.5. İlk Harfi Dammeli Munsarif Maksûr İsimler	100
2.3.6. İlk Harfi Dammeli Gayr-ı Munsarif Maksûr İsimler	100
2.3.7. İlk Harfi Kesreli Munsarif Maksûr İsimler	101
2.3.8. Memdûd Babı.....	101
2.3.9. İlk Harfi Dammeli Munsarif Memdûd İsimler	101
2.3.10. İlk Harfi Kesreli Munsarif Memdûd İsimler	101
2.3.11. İlk Harfi Fethalı Munsarif Memdûd İsimler.....	101
2.3.12. İlk Harfi Fethalı Gayr-ı Munsarif Memdûd İsimler.....	102
2.3.13. Nâkıs Fiiler ve İsimler	102
2.3.14. Hemze Babı.....	103
2.4. Eserde Kullanılan Yöntem.....	104
2.5. Eserde İstîşhâd	104
2.5.1. Kur'an'la İstîşhâd	104
2.5.2. Şiirle İstîşhâd.....	105
2.6. Risalenin <i>el-Maksûr ve 'l-memdûd</i> Literatüründeki Yeri	106
SONUÇ.....	107
KAYNAKÇA	112

KISALTMALAR

b. : İbn

bkz.:Bakınız

çev. : Çevirmen

DİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

ed.: Editör

H. : Hicrî

Hak. : Hakkında

hz.: Hazreti

İFAV: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları

İSAM: İslam Araştırmaları Merkezi

Ö. : Ölüm

M.: Miladî

S.: Sayfa

sy.: Sayı

t.y. : Tarih yok

TDV: Türkiye Diyanet Vakfı

thk. : Tahkik

trc.: Tercüme eden

vb.: Ve benzeri

vd. : Ve diğerleri

yy.: Yüzyıl

ÖNSÖZ

Dil bilimleri ve İslâmî ilimlere dair çalışmaların gelişmesinde ilk dönem âlimlerinin etkisi büyüktür. Özellikle II/VIII ile III/IX. asırlar arasında telif hareketinin ivme kazandığını, dil bilimleri ve İslâmî ilimlerin teşekkül sürecinin geliştiğini, hızlandığını; birçok âlimin bu süre zarfında yetiştiğini söylemek mümkündür. Ebû Abdillâh Niftaveyh de (ö. 323/935) Abbâsîler döneminde Bağdat'ta yaşamış bir dil âlimidir. Yaşadığı dönemde Müberred (ö. 286/900) ve Sa'leb (ö. 291/904) gibi önemli hocalardan ders alması, Ebû Ali el-Kâlî (ö. 356/967) ve Merzubânî (ö.384/994) gibi âlimlerin hocalığını yapmış olması, Arap diline dair çeşitli görüşlerinin bulunması, çağdaşlarının eleştirilerine maruz kalması, Zâhirî olması vb. birçok husus Niftaveyh üzerine tez çalışması yapılması için belirleyici olmuştur. Ayrıca söz konusu dönemde ve öncesinde var olan maksûr-memdûd kelimeleri derleme faaliyeti de tezin diğer bir ayağını teşkil etmektedir. Maksûr-memdûd türü kelimelerin kıraat, lügat çalışmalarına etki etmesi ve Arap dilinin kelime varlığının bir kısmını ortaya koyması konu seçiminde etkili olmuştur. Niftaveyh'in günümüze ulaşan *el-Maksûr ve'l-memdûd* adlı eseri de bu bağlamda incelenmiştir. Böylelikle tezin konusu ülkemizde akademik olarak daha önce herhangi bir çalışmaya konu olmayan Niftaveyh ve *el-Maksûr ve'l-memdûd* adlı eseri şeklinde belirlenmiştir. Tezin başlığı her ne kadar Niftaveyh ve *el-Maksûr ve'l-memdûd* adlı eseri olsa da tezde maksûr-memdûd türü kelimelerin genel özelliklerine ve literatürüne de değinilmiştir.

Tez, giriş, sonuç ve kaynakça dışında üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Niftaveyh'in hayatı, ilmî ve ahlâkî kişiliği, çağdaşlarıyla ilişkileri ve eserleri hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde mensub olduğu dil ekolü ve Arap diline dair görüşlerine yer verilmiştir. Üçüncü bölümde ise Arap dilinde maksûr-memdûd kelimeler ve Niftaveyh'in *el-Maksûr ve'l-memdûd* adlı eseri incelenmiştir.

Bu vesileyle tez konusunun belirlenmesinden sürecin nihayete erdirilmesine kadar pekçok açıdan desteklerini gördüğüm kıymetli danışmanım Dr. Öğretim Üyesi Yılmaz ÖZDEMİR'e teşekkürü bir borç bilirim. Tezimi okuyup savunmamda yer alan ve değerli görüşlerini benimle paylaşan Doç. Dr. Ali BENLİ ve Dr. Öğretim Üyesi Mehmet Faruk ÇİFÇİ'ye ayrıca teşekkür ediyorum. Tezin tamamını okuyup katkı sunan Ar. Gör. Ali SEVER'e, tez süreçlerinin takibindeki yardımlarından dolayı Feyza GÜNAN'a özellikle şükranlarımı sunuyorum. Yetişmemde emeği bulunan ve çeşitli fedakârlıklarla bugünlere ulaşmama vesile olan aileme, İlimler ve Sanatlar Merkezi'ne (İSM), Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne hususen teşekkür ediyorum.

Yusuf BUHAN

Tekirdağ, 2022

GİRİŞ

KONU, YÖNTEM ve KAYNAKLAR

1. KONU ve YÖNTEM

İslâmî ilimlere dair çalışmaların gelişme göstermesi ve ivme kazanması, yaşanılan dönemin ilmî ortamı ile yakından ilişkilidir. Zira Abbâsî devleti döneminde görülen hoca-talebe kaynaşması, Bağdat'ın ilmî havası ve devlet erkânının ilme teşviki gibi faktörler İslâmî ilimlerin gelişmesine etki etmiştir. Bu ilimlerin yanı sıra Arap dili hakkındaki çalışmaların da bu süreçte arttığı söylenebilir. Şöyle ki I-II/VII-VIII. yüzyıllarda Arap dili bünyesinde teşekkül eden Basra ve Kûfe gibi dil ekollerinin hicri III-IV/IX-X. asırlara gelindiğinde Bağdat, Mısır, Endülüs vb. dil ekolleriyle çeşitlendiği görülmektedir. Bu süreçte dil âlimleri Arap dilinin farklı alan ve konularına dair eser telifinde bulunmuşlardır. Yazılan eserlerin Kur'ân'ın daha iyi öğrenilmesi ve anlaşılmasına katkı sağlamaya yönelik olduğu göze çarpmaktadır. Çünkü gerçekleşen fetihler sonucunda toplum içerisine farklı etnik unsurlar dâhil olmuştur. Bu unsurların toplumla kaynaşması ve Arap dilini öğrenme arzusu dilde lahnın meydana gelmesine sebebiyet vermiştir. Dil âlimleri de hataları aza indirme ve dildeki kelime gruplarını derli toplu bir hale getirme adına eser yazmışlardır. Bu sebeple sarf, lügat, nahiv, belagat vb. birçok alana ve konuya dair müstakil eser ortaya konulmuştur.

Abbâsî devleti döneminde yaşamış âlimlerin hayatları, ilmî kişilikleri ve eserleri dönemin anlaşılmasında ve yorumlanmasında kilit bir öneme sahiptir. Bu yüzden çalışmanın konusu III/IX.-IV/X. asırlar arasında yaşamış Ebû Abdillâh Niftaveyh ve maksûr-memdûd literatüründeki yeri olarak belirlenmiştir. Tezde Niftaveyh'in hayatı, ilmî ve ahlâkî kişiliğine, mensub olduğu dil ekolüne, eserlerine ve çağdaşlarıyla ilişkisine değinilmiştir. Niftaveyh hakkında bilgi verilmeden önce onun yaşadığı dönemin siyâsî, ilmî ve sosyal çevresi ele alınmıştır. Tespit edilebildiği kadarıyla Niftaveyh hakkında Türkçe literatürde Zülfikar Tüccar'ın (ö. 2014) yazmış olduğu Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi maddesi dışında herhangi bir kitap, tez ve makale gibi çalışma yoktur. Arap dünyasında ise Niftaveyh'in farklı ilmî yönlerini ele alan birkaç makale bulunmakla birlikte onun dilciliğini konu edinen müstakil bir çalışmaya rastlanmamıştır. Tüm bu nedenlere binâen tez, Niftaveyh'in hayatını, ilmî kişiliğini, eserlerini; ardından Arap diline dair görüşleri ile maksûr-memdûd literatürünü ele almayı hedeflemiştir.

Çalışmanın ikinci kısmında Niftaveyh'in mensup olduğu dil ekolü, dilin kökeni ve iştikaka dair görüşü ile maksûr ve memdûd türü kelimeler ele alınmıştır. Dil âlimlerinin müstakil olarak değerlendirdiği kelime türlerinden birisi maksûr ve memdûd türü sözcüklerdir. II/VIII. asırdan itibaren telifine başlanılan bu türün III/IX. yüzyılda ivme kazandığı söylenebilir. Bu tür kelimeler konulu sözlüklerin de bir bölümünü oluşturmaktadır. Konunun hudutları çerçevesinde tezin üçüncü bölümünde Ferrâ'dan (ö. 207/822) Niftaveyh'e kadarki süreçte yazılan önemli *el-Maksûr ve'l-memdûd* isimli eserlere dair kısaca bilgi verilmiştir. Bu tür kelimelerin müstakil olarak derlenmesinin arkaplanındaki faktörler, kelimelerin genel özellikleri, ikil-çoğul halleri, i'râbı ve literatürü genel hatlarıyla ele

alınmıştır. Ardından Niftaveyh'in günümüze ulaşan eserlerinden biri olan *el-Maksûr ve'l-memdûd*'u maksûr-memdûd literatürü çerçevesinde değerlendirilmiştir.

Tezde Niftaveyh hakkında aktarılan bilgiler gerçeği ne ölçüde yansıtmaktadır? Onun sevilmeyen bir âlim olduğu bilgisi doğru mudur? Çağdaşları tarafından maruz kaldığı eleştirilerin haklılığı var mıdır? Bağdat'ın onun ilmi hayatındaki yeri nedir? Yaşadığı dönemdeki hoca-talebe ilişkisi güçlü müdür? Niftaveyh'in İslâmî ilimler sahasındaki önemi nedir? Niftaveyh'in mensup olduğu mezhep dile dair görüşlerine ne kadar etki etmiştir? Yaşadığı dönemle kaleme aldığı eserler arasındaki bağlantı var mı? Eserleri ilmî kişiliği hakkında bilgi vermekte midir? *el-Maksûr ve'l-memdûd* bir tür müdür? Eğer tür ise neden böyle bir türe ihtiyaç duyulmuştur? Bu türün genel özellikleri nelerdir? Niftaveyh'in Arap diline kazandırdığı orijinal terim, görüş veya düşünce var mıdır? Onun *el-Maksûr ve'l-memdûd* adlı eseri bu alanda ne ifade etmektedir? Eser bu türde yazılan kitaplardan hangi açılardan farklılaşmaktadır veya benzeşmektedir? gibi soruların cevabı aranmaktadır.

İlmî kişiliği daha çok hoca-talebe ilişkisi vurgusu üzerinden ortaya konulmuştur. Bu meyanda çalışmada etkilendiği hocalar ile kendisinden faydalanan belli başlı öğrencilerine yer verilmiştir. Hocaları ve öğrencileri ele alınırken herhangi bir kronolojik sıra takip edilmemekle birlikte nahiv ilmiyle iştigal edenler önce zikredilmiştir. Lügatçi ve nahivci kimliğiyle temayüz etmekle beraber kelam, hadis, tefsir, kıraat, ahbâr, tarih, şiir vb. birçok ilimde kendi görüşleri de bulunmaktadır.

Arap diline dair görüşlerini belirttiği eserleri olmakla beraber bu eserler günümüze ulaşmamıştır. Bu yüzden görüşlerine tabakat kitapları ile öğrencileri ve çağdaşlarının eserleri aracılığıyla ulaşılmıştır. Dolayısıyla Arap diline dair görüşleri, hakkında nakledilen bilgiler ışığında ortaya konulmuştur.

Tespit edilebildiği kadarıyla günümüze ulaşan iki eseri vardır. Bunlar içerisinde “subhân” ve “tesbih” kelimelerinin geçtiği otuz iki ayet, şiir ve hadisin dilbilimsel yorumunu ihtiva eden *Meseletü's-subhan* ile tezin de konusu olan Arapça'da maksûr ve memdûd kelimeleri ve bunlara ilişkin hususlara değinen *el-Maksûr ve'l-memdûd* adlı eserleridir. Yazdığı şiirler de bulunmaktadır. Ancak söz konusu şiirler öğrencilerinin eserleri ile biyografi kitaplarında dağınık halde yer almaktadır.

Niftaveyh'in hayatı ve ilmî kişiliği hakkında tabakat, tarih ve rical kitaplarından yararlanılmıştır. Bu kitaplar genel olarak benzer bilgiler ihtiva ettiği için elde edilen bilgiler tekrara düşmeyecek şekilde tasnif edilmiştir. Kaynaklarda yer alan bilgilerin yüzeysel olması nedeniyle Niftaveyh'in görüşlerini açık seçik bir şekilde ortaya koymak oldukça zordur. Mesela hangi dil ekolüne mensup olduğu meselesi kaynaklarda net bir şekilde yer almamaktadır.

Niftaveyh ve diğer isimlerin yazılışında Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nin yazım tarzı esas alınmıştır. Aynı şekilde tezde yer alan isimlerin vefat tarihlerinin belirlenmesinde aynı

kaynağa bağlı kalınmıştır. Niftaveyh hakkında yapılan kapsamlı bir çalışma olmaması nedeniyle tezde hayatına dair hususlar geniş bir düzlemde dokümantasyon metodu kullanılarak ele alınmıştır. Maksûr ve memdûd türü kelimeler ise örnekler eşliğinde incelenmiştir.

2. KAYNAKLAR VE MODERN ÇALIŞMALAR

Niftaveyh ve eserlerine dair yapılmış tez, makale ve ansiklopedi maddesi oldukça azdır. Tüccar'ın yazdığı madde genel olarak Niftaveyh hakkında bilgiler ihtiva etse de Niftaveyh hakkındaki bazı hususlara değinmemiştir.

Çalışmada Niftaveyh'in hayatı, ilmi serüveni, eserleri ve bazı tarihi olaylar klasik ve modern kaynaklardan yararlanmak suretiyle ortaya konulmuştur. Niftaveyh'in yaşadığı dönem ve hayatı kaleme alınırken tabakat, rical ve tarih kitaplarından istifade edilmiştir. Niftaveyh'in hayatı incelenirken özellikle İbnü'n-Nedîm'in (ö. 385/995 [?]) *el-Fihrist*'i, Hatîb Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *Târîhu Bağdat*'ı, Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) *Mu'cemü'l-udebâ*'sı, Ebü'l Ferec İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 656/1258) *el-Muntazam fi târîhi'l-mülûk ve'l-ümmem*'i, İbn Hallikân'ın (ö. 681/1282) *Vefayâtü'l-â'yân*'ı, Safedî'nin (ö. 764/1363) *el-Vâfi bi'l-vefayât*'ı, Şemseddin ez-Zehebi'nin (ö. 748/1348) *Siyeru'l-â'mi'n-nübelâ*'sı sıklıkla başvurulmuş kaynaklar arasında yer almıştır. Hayatına dair yukarıda zikredilenlerin dışında birçok tabakat, rical ve tarih kitabından faydalanılmıştır. Söz konusu kitapların Niftaveyh'e dair genel geçer ve benzer bilgiler verdiği söylenebilir. Bu yüzden çalışmada bu kaynaklar tasnife tabi tutulmuştur. Klasik kaynakların yanı sıra Brockelman'ın (ö. 1956) *Târîhu'l-edebi'l-A'rabî*, Ömer Rıza Kehhâle'nin (ö. 1987) *Mu'cemü'l-müellifîn*'i, Bilal Faysal el-Bahr el-Bağdâdî'nin, *Tefsîru Niftaveyh*'i¹, ve Fuad Sezgin'in (ö. 2018) *Târîhu't-turâsi'l-A'rabî*'si de sıklıkla müracaat edilen modern kaynaklar arasındadır.

Niftaveyh'e dair malumat genellikle klasik kaynaklar üzerinden ortaya konulmuşsa da Arap dünyasında onun hakkında yazılan makaleler söz konusudur. Bunlar arasında Ekrem Ziya' Ömerî'nin *Niftaveyh en-Nahvî ve Devruhû fi'l-kitâbeti ve't târîh*'i, Mecîd Hamîd Ahmed el-Âlûsî ile Âcimî ed-Düleymî'nin *Niftaveyh ve Merviyetuhû et-târihiyye fi Târîhi Bağdât elletî tetea lleku bi'l-hulefâ el-Abbâsîyyin*'i ve Yusuf es-Sinerî'nin *Dîvânu Semev'el Suna'tu Ebi Abdillâh Niftaveyh* adlı risaleleri örnek gösterilebilir. Yazılan bu risalelerin her biri Niftaveyh'in bir yönünü ele almıştır. Ayrıca Niftaveyh'in hocaları ve öğrencilerine dair bilgiler için klasik kaynakların yanısıra tez, makale ve ansiklopedi maddelerinden istifade edilmiştir.

Tezde Niftaveyh'in yaşadığı dönem klasik ve modern kaynaklardan istifade edilerek değerlendirilmiştir. Özellikle o dönemde Abbâsî devletinin siyâsî, sosyal ve ilmî açıdan durumu bu konuda yazılan tez, makale ve ansiklopedi maddeleri yoluyla aktarılmıştır. Bu minvalde Abdülhamit

¹ Bu kitap bir cem ve ta'lik çalışmasıdır.

Dündar'ın 4/10. *Yüzyılda Bağdat* adlı doktora tezi, Fehmî Sa'd'ın *el- 'Âmme fî Bağdâd fî 'l-karneyni 's-s âlis ve 'r-râbi ' li 'l-hicre dirâse fî 't-târîhi 'l-ictimâ 'î* si ve Jarso Golole'nin *Bağdat Büveyhiler'in Eline Düşerken (279-334/892-945)* adlı eseri yararlanılan başlıca kaynaklar arasında yer almıştır.

Dil ilimleri ile ilgili görüşlerini tespitinde tabakat, rical ve tarih kitaplarının dışında yararlanılan kaynaklar sadedinde Ebû'l-Kasım ez-Zeccâcî'nin (ö. 337/949) *İştikâku esmâillâh*'ı, İbn Fâris'in (ö. 395/1004) *es-Sâhibi fî fıkhi 'l-luga*'sı, Ebu'l-Fazl Kâdî İyâz'ın (ö. 544/1149) *İkmâlu 'l-mu 'lim bi fevâidi Müslim*'i ve Suyûtî'nin (ö. 911/1505) *el-Müzhir fî u 'lumi 'l-lüga ve envâi 'hâ*'sı gibi eserleri zikretmek mümkündür. Ancak görüşlerine ulaşmada yeterli kaynağın var olduğunu söylemek güçtür.

Tezin kaynakları arasında Niftaveyh'in telif ettiği eserler de bulunmaktadır. Bunlar *Meseletü 's-subhan* ile *el-Maksûr ve 'l-memdûd* adlı eserleridir. Bu eserler yoluyla Niftaveyh'in takip ettiği dil ekolü, kullandığı istilahlr ve düşünce anlayışı kısmen bilinse de bu eserler de Niftaveyh'in görüşlerine ulaşma noktasında yetersizdir.

Maksûr ve memdûd türü kelimelerin tespitinde bu alana dair eser telifinde bulunan Ferrâ'nın *el-Menkûs ve 'l-memdûd*'u, İbnü's-Sikkât'in (ö. 244/858) *el-Maksûr ve 'l-memdûd*'u, İbnü'l-Veşşâ'nın (ö. 325/937) *el-Memdûd ve 'l-maksûr*'u ve İbn Vellâd'ın (ö. 332/944) *el-Maksûr ve 'l-memdûd*'u gibi eserlerden istifade edilmiştir. Yine maksûr ve memdûda dair bilgiler ihtiva eden İbnü'l-Esîr'in (ö. 606/1210) *el-Bedî ' fî i 'lmi 'l-A 'rabiyye*'si, Ebü'l-Bekâ İbn Yaî'ş'in (ö. 643/1245) *Şerhü 'l-Mufasssal*'ı, Muhammed el-Fâridî'nin (ö. 981/1573) *Şerhu 'l-İmami 'l-Fâridî a 'lâ Elfiyyeti İbn Mâlik*'i, Ebû İshâk eş-Şâtibî'nin (ö. 790/1388) *el-Mekâsîdü 'ş-şâfiye fî Şerhi 'l-Hülasati 'l-Kâfiye*'si ve İbn Akîl'in (ö. 769/1367) *Şerhü İbn A 'kîl ala Elfiyyeti İbn Mâlik*'i tezde yararlanılan diğer kitaplardır.

Maksûr ve memdûda dair hususları açıklarken başvurulmuş modern kaynaklar arasında Abbâs Hasan'ın *en-Nahvu 'l-vâfi*, Mustafa Galâyîni'nin (ö. 1944) *Câmiu 'd-durûsi 'l-A 'rabiyye*, Tahsin Yurttaş'ın *Arap Dilinde İrâb-Anlam İlişkisi* adlı kitapları ile İbrahim Kalatî'nin *Zâhiratü 't-te 'lif fî 'l-maksûr ve 'l-memdûd beyne 'l-karn 'il-sâlis ve 'r-râbi 'l-hicriyyeyn* ve Ahmet Şimşek'in *Zühd, Şiir ve Dil: İbn Malik ve el-Maksûr ve 'l-memdûd Adlı Eseri* isimli makaleleri bulunmaktadır. Klasik ve modern kaynaklar mukayese edildiğinde maksûr ve memdûd terimlerinin klasik kaynaklar ve bu türe özgü eserlerde derin bir şekilde ele alındığı söylenebilir. Modern kaynaklarda ise bu kavramların yüzeysel işlendiği görülmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

EBÛ ABDİLLÂH NİFTAVEYH'İN HAYATI, İLMÎ-AHLAKÎ KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ

1. YAŞADIĞI DÖNEM

Niftaveyh hayatının büyük bir kısmını Bağdat'ta geçirmiştir. Dolayısıyla ele alınan konular Bağdat merkezli değerlendirilmiştir. Bu bağlamda Niftaveyh' in yaşadığı dönem siyâsî, sosyal ve ilmî açıdan incelenecektir.

1.1. Siyâsî Durum

İslam coğrafyasındaki diğer şehirlere kıyasla daha geç bir zamanda kurulan Bağdat, Abbâsî Devleti'nin başkenti olmasıyla birlikte hızla gelişmiştir. Ebû Ca'fer el-Mansûr (ö. 158/775) tarafından 145/763 yılında kurulan Bağdat, farklı etnik unsurları barındıran, dini çeşitliliği yüksek ve kalabalık bir nüfusa sahip olmasıyla kozmopolit bir yapı arz etmiştir. Başlarda askerî birtakım amaçlarla inşa edilen Bağdat zamanla siyâsî, ticari ve ilmî hayatın merkezi haline gelmiştir.² Kuruluşundan Abbâsî Devleti'nin son bulmasına kadar hilafet merkezi olarak kalan bu şehre Mansûr, Kur'ân-ı Kerîm'den esinlenerek "Medinetü's-selâm" adını vermiştir.³

İlk zamanlarda devletin yeni kuruluyor olması sebebiyle ilk halifeler iç huzursuzluğa neden olan isyanlarla karşılaşmışlardır. Abbâsîlerin ilk halifesi Ebû'l-Abbâs es-Seffâh (ö. 136/754) da bu isyanları bertaraf etmeye yönelik birtakım sert uygulamalara gitmiştir. Bu çerçevede Emevîler, isyancılar ve sonradan Abbâsîlere karşı olanlar olumsuz muameleyle karşılaşmışlardır.⁴

Ebû Ca'fer el-Mansûr döneminde de isyanlar devam etmiştir.⁵ Halife, yakın akrabaları başta olmak üzere peygamberlik iddiasında bulunanlar, Ebû Müslim el-Horosânî'nin (ö. 137/755) öldürülmesi sonucunda çıkan isyanlar ve Endülüs Emevîleri ile ilişkiler gibi birçok mesele ile uğraşmıştır.⁶ Genel itibarıyla gerek Emevî hanedanının izleri gerekse Şîî eğilimler Abbâsîlerin gündemini meşgul etmiştir.⁷

² Bağdat şehrinin kuruluş aşamaları ve tarihçesi hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız. Ebu Ca'fer et-Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk* (Beyrut: Dâru't-Turâs, 1387), 7/614; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, thk. Beşşar Aved Ma'ruf (Beyrut: Dar'ul garb el-İslâmî, 2002), 11/375-389; İzzeddin İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1997), 5/114; Fehmî Sa'd, *el-Âmme fi Bağdâd fi'l-Ķarneyni's -Ş âlis ve'r-Râbi' li'l-Hicre Dirâse fi't-Târîhi'l-İctimâ'i* (Beyrut: Dâru'l-Müntehabu'l-'Arabî, 1993), 11-38; İsmail Yiğit, "Bağdat'ın Kuruluşuyla İlgili Rivayetler Üzerinde Bir Değerlendirme" (İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum, İstanbul: İFAV, 2009), 1/39-54; Abdulhamit Dünder, *4/10. Yüzyılda Bağdat* (Bilecik: Bilecik Şeyh Edebalı Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 1-2.

³ Abdülaziz ed-Dûrî, "Bağdat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/425-426; Adan Jarso Golole, *Bağdat Büveyhiler'in Eline Düşerken (279-334/892-945)*, ed. Levent Öztürk (İstanbul: Sıyer Yayınları, 2021), 36-37.

⁴ Hakkı Dursun Yıldız, "Ebû'l-Abbâs es-Seffâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/283-284. Ebû'l-Abbâs Abdullah b. Muhammed b. Ali b. Abdillâh b. el-Abbâs b. Abdilmuttalib, Hilafet dönemi (132-136/750-754).

⁵ Ebû Ca'fer el-Mansûr Abdullah b. Muhammed b. Alî el-Hâşimî el-Abbâsî, Hilafet dönemi (136-158/754-775).

⁶ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 5/178; Ebû'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b Ebî Bekr Suyûtî, *Târîh'ul-hulefâ*, thk. Hamdi ed-Dimradêş (Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz, 2004), 1/206-216.

⁷ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsiler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/31-48.

Mansûr'dan Niftaveyh'in doğumuna kadarki Abbâsî halifeleri sırasıyla: Muhammed el-Mehdî (ö.158/775), Mûsâ el-Hâdî (ö.169 /785), Hârûnürreşîd (ö.170 /786), Emîn (ö.193 /809), Me'mûn (ö.198 /813), Mu'tasım-Billâh (ö.218 /833), Vâsık-Billâh (ö.227/842), Mütevekkil-Alellah'tır. (ö.232 /847).⁸

Yukarıda zikredilen halifeler daha çok ehl-i beyt taraflarları, Bizans, Zındık ve Hâricîlerin çıkardıkları isyanlar ile zaman zaman taht çekişmeleriyle karşı karşıya kalmışlardır. Özellikle halife Me'mûn döneminde ortaya çıkan Mihne hâdisesi siyâsî ve fikrî ayrılıklara yol açmıştır.⁹ Nitekim yönetim Mu'tezile'nin genel görüşünü benimsetmek istemiş ve konu hakkında farklı düşünenlere baskı uygulamıştır. Me'mûn, Kur'ân'ın yaratılmış olduğu inancını benimsemiş ve bunu resmî bir fermanla herkese sunmuştur. Akabinde âlimler ve hâkimler sorguya çekilmiş ve istenilen cevabı vermeyenler çeşitli işkencelere maruz kalmışlardır. Eziyet gören isimlerin başında ise Kur'ân'ın mahlûk olmadığını dile getiren Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) bulunmaktadır.¹⁰ Mihne hadisesi halife Mu'tasım Billah ve Vâsık-Billah döneminde de devam etmiştir. Bu dönemde isyana teşebbüsler artış gösterse de bunlar halifeler tarafından kontrol altına alınmıştır.

Siyâsî, sosyal ve ilmî hareketliliğe ve ayrışmaya sebep olan mihne süreci Mütevekkil Alellah döneminde peyderpey kaldırılmış ve Mu'tezilî hareket etkisini yitirmiştir. Ehl-i sünnet ve Ahmed b. Hanbel ön planda tutulmuştur.

Mütevekkil Alellah ile yeni bir döneme girilmiştir. Mihne sürecinin etkileri devam etse de bu dönem kaynaklarda Abbâsîlerin altın çağının başlangıcı diye geçmektedir. Niftaveyh de bu çağda dünyaya gelmiştir. Niftaveyh, Türklerin nüfuz sahibi oldukları, İslam beldelerinin küçük devletçiklere ayrıldığı, Hâricîler, Mu'tezile ve Karâmita'nın etkin olduğu ve irili ufaklı isyanların yaşandığı bir ortamda yetişmiştir.¹¹ Niftaveyh'in yaşadığı dönemde dini ve siyâsî bir karakterde ortaya çıkan isyanlara 255-269/869-883 yılları arası yaşanan Zenc isyanı örnek verilebilir.¹² Çok kalabalık bir zenci grubun katıldığı bu isyan, İslam tarihinin en yıkıcı ve kanlı isyanlarından birisidir.¹³

⁸ Yıldız, "Abbâsiler", 1/37.

⁹ Meselenin ortaya çıkışı hakkında ayrıca bkz. Ebû Saîd Osmân b. Saîd Dârimî, *Nakzu Osmân b. Saîd ale'l-Merisiyyi'l-Cehmiyyi'l-anid fime'ftera alellahi mine't-tevhid*, thk. Ebû Âsım eş-Şevâmî el-Eserî (Kahire: Mektebetü'l-İslâmiyye, 2012), 47-58; Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin Beyhakî, *Kitâbü'l-Esmâ ve's-sıfât*, thk. Abdullah b. Muhammed el-Hâşidî (Cidde: Mektebetü's-Sevâdî, 1993), 1/586-588.

¹⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/10; Yusuf Şevki Yavuz, "Halkü'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/371-375; Hamilton Alexander Rosskeen Gibb, *Arap Edebiyatı*, çev. Onur Özatağ (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2017), 77-78.

¹¹ Mecîd Hamîd Ahmet Âlûsî - İyâdâ Acîmî Düleymî, "Niftaveyh ve merviyetuhû et-târîhiyye fi târîhi Bağdât elletî tetea'ileku bi'l-hulefâ el-Abbâsiyyîn", *Külliyetü'l-İmerât li'l-U'lûmi't-Terbeviyye* 7 (2016), 137-138.

¹² Zenciler ve zenc isyanı ile ilgili detaylı bilgi için bkz. İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 5/263-271; Mustafa Demirci, "Zenc", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/249-251; Golole, *Bağdat*, 53-54.

¹³ Kaynaklarda yer alan rivayetlere göre bu isyana 300.000 ile 500.000 arasında zencinin katıldığı aktarılmaktadır. Ebu'l Mehasin İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire fi mülûki Mısır ve'l Kahire* (Mısır: Vizeratü's Sekâfe, el-İrşad el-Kavmî ve Dar'ul Kutüb, 1963), 3/21-24; Demirci, "Zenc", 44/251.

Mütevekkil Alellah'tan sonra yönetime geçen oğlu Muntasır-Billah babasının aksine Ali evlâdına iyi davranmış ve onlara toprak vermiştir. Altı ay sonra vefat eden Muntasır-Billah'ın yerine torunu Mustain-Billah geçmiştir. Yönetimde yaşadığı olumsuz durumlar ve karşı karşıya kaldığı iç karışıklıklar nedeniyle hilafetten çekilip yerine Mu'tez-Billah getirilmiştir. Ancak bu dönemde de devletin içinde bulunduğu siyâsî istikrarsızlık ve kargaşa devam etmiştir.¹⁴Mühtedî-Billah ve Mu'temid Alellah dönemlerinde de benzer sıkıntıların varlığı söz konusudur. Özellikle Mu'temid döneminde vuku bulan Zenc isyanı, devleti maddi ve sosyal açıdan zayıflatmıştır.¹⁵

Merkezi otoritenin zayıfladığı ve devletin maddi açıdan sıkıntı içerisinde olduğu bir dönemde yönetime geçen Mu'tazid Billah (ö. 289/902) ise merkezleri İnan'da bulunan Dülefilelerle uğraşmıştır. Ancak çıkardıkları isyanlar bastırılmış ve kazanılan topraklar halifenin tayin ettiği valilerce yönetilmiştir.¹⁶ Devlet içinde yaşanan memnuniyetsizlik ve yönetimin vurdumduymaz tavırları yeni bir Şii ayaklanmasının habercisi olmuştur. Zira bu dönemde Karmatiler güç kazanmışlardır. Gerek yıkılmaya yüz tutmuş devleti yeniden ayaklandırma çabası gerekse karşılaştığı olaylarda sert bir tutum sergilemesi sebebiyle Mu'tazid Billah'a devletin ikinci kurucusu yani "İkinci Seffâh" denilmiştir.¹⁷ Muktefî Billah döneminde de Karmatî isyanları devam etmiştir. Nitekim Yahya b. Zekraveyh (ö. 290/903) isyan etmiş ve kendisi ile halifenin ordusu arasında savaş yaşanmıştır.¹⁸

Muktedir Billah dönemi ise birçok zorluğun yaşandığı devletin yıkılmaya yüz tuttuğu bir zaman dilimidir. Devlet adamlarının halk ve askerle çekişme içerisinde olmaları ordunun siyasete müdahil olmasına sebep olmuştur. Bunun yanında Karmatîlerin yeniden hareketlenmesi de devleti siyâsî ve ekonomik bakımdan zayıflatmıştır.¹⁹

Muktedir Billah'ın öldürülmesinden sonra halifelige geçen Kâhir Billah sert bir politika uygulamıştır. İlk olarak Muktedir Billah'ın ailesine çeşitli işkenceler yapmıştır. Bu yüzden de kendisine "el-Kâhir" lakabı verilmiştir. İçki, kumar ve eğlence türü etkinlikleri yasakladığı halde kendisinin bu tür şeylere düşkün olduğu aktarılmaktadır. Abbâsî halifeleri arasında gözlerine mil çekilen ilk halifedir.²⁰

Niftaveyh'in yaşadığı dönemde hüküm süren son halife Râzî Billâh'tır. Hoşgörülü, cömert ve ilmî çalışmalara önem veren bir profile sahip olduğu aktarılmaktadır. Bu dönemde idarecilerin halifenin işlerine sıklıkla karışmaları devlet ile halkı karşı karşıya getirmiş ve çeşitli isyanlara sebep olmuştur.

¹⁴ Suyûtî, *Târîh 'ul-hulefâ*, 1/283-286.

¹⁵ İbn Tağrıberdî, *en-Nücum 'z-zâhire*, 3/21; Suyûtî, *Târîh 'ul-hulefâ*, 1/289-292; Sa'd, *el-Âmme fî Bağdâd*, 52.

¹⁶ Ali Aktan, "Mu'tazid Billâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/383-384.

¹⁷ Suyûtî, *Târîh 'ul-hulefâ*, 1/293-298; Sa'd, *el-Âmme fî Bağdâd*, 53.

¹⁸ Suyûtî, *Târîh 'ul-hulefâ*, 1/298-300.

¹⁹ Sa'd, *el-Âmme fî Bağdâd*, 53.

²⁰ Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Kâhir Billâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/172-173; Dündar, *4/10. Yüzyılda Bağdat*, 630.

İçerisinde bulunduğu kargaşa ve vaziyetin ağırlığını kaldıramayan Râzî, bazı emir, vezir ve askerin isteklerini yerine getirmek zorunda kalmıştır. Özellikle bu dönemde çeşitli milletlerden oluşan ordunun ayaklandığı ve nüfuz sahibi olduğu söylenebilir. Hatta orduların içerisinde zamanla “Harbiyye, Şâkiriyye, Sâciyye ve Hucûriyye gibi gruplar ortaya çıkmıştır. Bu durum halifenin sahip olduğu idari ve mali yetkilerin dağılmasına ve merkezi otoritenin sarsılmasına neden olmuştur.²¹

Niftaveyh'in yaşadığı dönemde Abbâsîlerin siyâsî durumu çıkan iç isyanlar, idari birimlerin halife üzerindeki tesiri ve taht kavgaları ile özetlenebilir. Yaşadığı dönem itibarıyla Niftaveyh, on bir halifeye şahit olmuştur.

1.2. Sosyo-Kültürel Ortam

Yaşanılan dönemin siyâsî durumunun yanı sıra sosyal, ekonomik ve kültürel havasının da saptanması önem arz etmektedir. Abbâsîler içerisinde Araplar, İranlılar ve Türkler gibi farklı etnik unsurlar yaşamaktaydı. Bu dönem özelinde bakıldığında toplumun sosyal açıdan üç tabakaya ayrıldığı ifade edilebilir. Birincisi Halife, vezir, emir ve komutanların içinde yer aldığı yüksek tabakadır (et-Tabakatü'l-ulyâ), ikincisi âlimlerin, orduda bulunanların ve devletle ilişkisi olanların teşkil ettiği orta tabakadır (et-Tabakatü'l-vustâ), sonuncusu ise çifti, zanaat, meslek sahibi ve hizmetçi gibi insanların çoğunun temsil ettiği düşük tabakadır (et-Tabakatü'd-dünyâ).²² Bu ayrımın ortaya çıkmasında ilk bölümde ele alınan siyâsî istikrarsızlık ve iç isyanlar neticesinde zarar gören ekonomi etkilidir.

Şehirleşme ve kurumsallaşma adına bu dönemde devlet sosyal faaliyetlere önem vermiştir. Dîvânü'l-harâc, Dîvânü beyti'l-mâl, Dîvânü't-tevkî', Dîvânü'l-hâtem, Dîvânü'l-berîd ve Dîvânü'l-mezâlim tarzında müesseseler kurulmuştur.²³ Mesela fakirlere yardım amaçlı oluşturulan “Dîvânü'l-berr”, müezzin, imam ve mescitlere sığınan fakirlere maaş bağlanması, Bağdat'taki hastanelerin altyapılarının geliştirilmesi, ceza evlerindeki hastaların tedavisi için doktorların gönderilmesi, halife Muktedir'in Bağdat'ta yeni bir hastane inşa ettirmesi ve aşhanelerin kurulması gibi gelişmeler örnek verilebilir. Ancak bu faaliyetler belli zamanlarla sınırlı kalmış, süreklilik arz edememiştir.²⁴

Bu dönemde devlet ricalinin kötü tasarrufları, yolsuzluk ve adam kayırma olaylarının artış göstermesi toplum içerisinde huzursuzluğa sebep olmuştur. Maaş, nafaka ve harcamalarda israfa gidilmesi, ordunun güç kazanmasıyla beraber mal talep etmesi ve belli bir kesimin haksız yere

²¹ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 5/20,43; Suyuti, *Târîh'ul Hulefâ*, 1/309-311; Yıldız, “Abbâsiler”, 1/31-48; Sa'd, *el-Âmme fi Bağdâd fi'l-Karneyni's -Ş âlis ve'r-Râbi' li'l-Hicre Dirâse fi't-Târîhi'l-İctimâ'î*, 55-56/81-89; Golole, *Bağdat*, 237-242.

²² Abdülazîz Duri, *Târîhü'l-İraki'l-İktisâdî fi'l-karni'r-râbi' el-hicrî* (Beirut: Dârü'l-Meşrik, 1974), 259; Âlûsî - Düleymî, “Niftaveyh ve merviyetuhü et-târîhiyye fi târihi Bağdât elletî tetea'lleku bi'l hulefâ el-Abbâsiyyîn”, 138.

²³ Yıldız, “Abbâsiler”, 1/31-48.

²⁴ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 6/660; Duri, *Târîhü'l-İraki'l-İktisâdî fi'l-Karni'r-Rabi' el-Hicri*, 285-288.

zenginleşmesi gibi durumlar, devletin vergileri arttırmasına veya ek vergiler getirmesine sebebiyet vermiştir.²⁵

Bu dönemde devletin ekonomisinin tarım ve ticarete dayalı olduğu belirtilmektedir. Bunun yanı sıra zekât, haraç, cizye, öşür, ganimet ve örfî vergiler devletin diğer gelir kaynaklarıdır. İdari sıkıntuların baş göstermesiyle zaman içerisinde vergilerin miktarı ve içeriği ile ilgili değişiklikler yapılmıştır.²⁶ Tarım ve ticaretin yanında sanayi sektöründe de gelişmeler yaşanmıştır. Örneğin Bağdat'ta elbise üretimi yapılmıştır. Bu dönemde giyilen elbiseler toplum içindeki hiyerarşiyi ve tabakalaşmayı göstermesi açısından önemlidir.²⁷

Tüm siyâsî buhranlara karşın Abbâsî devleti, halkın refah içinde bir hayat sürmesi için yoğun çaba sarf etmiştir. Bu dönemde toplumsal, ekonomik, ilmî ve kültürel açıdan gelişme söz konusudur. Ancak siyâsî olaylar bu gelişimin aksamasına sebebiyet vermiştir.

Niftaveyh, yaşadığı dönem itibariyle orta tabakada bulunan bir âlimdir. Zira kaynaklarda kendisinin zengin veya fakir olduğuna dair bir rivayet bulunmamaktadır. Bir sonraki başlıkta Niftaveyh'in yaşadığı dönemin ilmî ortamına özel olarak da Arap dili ve İslâmî ilimlere değinilecektir.

1.3. İlmî Çevre

III/IX-IV/X.yüzyıllar dikkate alındığında Abbâsî devletinin ilmî açıdan iyi durumda olduğu görülmektedir. Nitekim bu dönemde Arap dili, hadis, fıkıh ve kelam gibi İslâmî ilimlerin olgunlaşması ve birçok eserin telif edilmesi buna işaret etmektedir. Bunun yanı sıra tercüme faaliyetleri ile matematik, kimya, astronomi, coğrafya ve tıp gibi alanlarda gelişmeler yaşanmıştır. Bağdat, içerisinde barındırdığı âlimlerle de çoğu ilim talibinin uğrak yeri olmuştur. Bu dönemde ders verme işlemi bir geçim kaynağı olarak da değerlendirilmiştir.²⁸

Bu dönemde Basra, Kûfe ve Bağdat'ın yanı sıra Rey, İsfahan Cürcan, Şîrâz, Semerkand, Dinever, Hemezân, Buhâra, Nişabur, Halep ve Kâhire gibi ilim merkezleri oluşmuştur. Dönemin tüm siyâsî ve sosyal kargaşasına rağmen ilmî açıdan bir gelişimin ve etkileşimin varlığı söz konusudur. Devlet erkânı bizzat kendileri nahiv, şiir ve edebiyat ile ilgilenmekle beraber dönemin ediplerine ve âlimlerine karşı gereken kıymeti göstermiştir.²⁹

²⁵ Sa'd, *el-Âmme fî Bağdâd*, 61-68; Golole, *Bağdat*, 178.

²⁶ Yıldız, "Abbâsiler", 1/48; Sa'd, *el-Âmme fî Bağdâd*, 69-70.

²⁷ Salâh Hüseyin Ubeydî, *el-Melâbisü'l-Arabîyyeti'l-İslâmiyye fî'l-asri'l-Abbâsî* (Bağdad: Vizaretü's-Sekâfe ve'l-İ'lam-Dârü'r-Reşid, 1980), 53-59.

²⁸ Dündar, *4/10. Yüzyılda Bağdat*, 332-335.

²⁹ Mahmud Hüsnî Mahmud, *el-Medrese el-Bağdâdiyye fî Tarihi'n-Nahvi'l-Arabî* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle-Dâru Ammar, 1986.), 35-39.

Eğitim-öğretim çalışmaları genellikle camilerde yrtlmştır. Ayrıca Halife Me'mûn'un inşa ettirdiği Beyt'l-hikme de döneme damgasını vurmuştur. Burada tercüme faaliyetlerinin yanı sıra akademik ve halka açık kütüphane hizmetlerinin varlığı söz konusudur.³⁰ Genel itibariyle Abbsilerin ilk dönemi ilmî bakımdan zengin bir içeriğe sahiptir. Tezin bu bölümünde Niftaveyh'in yaşadığı dönemde özel olarak Arap dili ve İşlm ilimlerin durumu kısaca ele alınacaktır.

a) Dil ve Edebiyat

Bu dönemde İşlm ilimler gibi dilbilim ve edebiyat alanlarında da bir ilerleme söz konusudur. Eb'l-Esved ed-Düelî (. 69/688) ile başlayan dil çalışmaları zaman içerisinde sistemleşerek farklı ekollerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.³¹ özellikle bu dönem için nahiv ilminde yetkinleşmek sosyal statü açısından önemli bir meziyet kabul edilmiştir. Bu dönemde Basra ile Kûfe dil okulları arasında rekabet ortaya çıkmıştır. Birçok farklı bölgeden dil eğitimi almak için Bağdat'a seyahatler yapılmıştır.³² Basra dil ekolü hicri I. yüzyıldan itibaren zuhur etmişken Kûfe ekolü büyük ölçüde Basra dil ekolünden esinlenerek Eb Cafer Muhammed b. Ebi Süre er-Ruas'nin (. 187/803) gayretleriyle ortaya çıkmıştır. Ekoller arası yaşanan görüş farklılıkları Bağdat ekolünün de habercisi olmuştur.³³ Basra ekolü temsilcileri arasında Halîl b. Ahmed, Sîbeveyh, Mâzinî (. 249/863), Sicistânî (. 255/869), Riyâşî (. 257/871), Müberred ve Zeccâc (. 311/923) gibi isimler sayılabilir. Kûfeli dilcilere ise Kisâî, Ferrâ, Sa'leb, İbn Keysân (. 320/932) ve Ebû Bekr el-Enbârî (. 328/940) rnek verilebilir. Bağdat dil ekolünde ise Hayyât (. 300/913), İbn şukayr (. 317/929), İşhk ez-Zeccâcî (. 337/949), Eb Saîd es-Sîrâfî (. 368/979), Ebû Ali el-Fârisî (.377/987) ve İbn Cinnî (. 392/1002) gibi dilciler ne çıkmaktadır.³⁴ özellikle bu dönemde iki ana ekolün görüşlerini harmanlayarak kendine özgü fikirler sunan Bağdat ekolü büyük bir önem arz etmektedir. Bu ekolün temel hedefi dile eski itibarını kazandırmak, zorlama temellendirmelerden kaçınmak ve nakli esas almaktır.³⁵Yine bu dönemde Kfelilerin dilde şeyhi kabul edilen Sa'leb ile sonradan Bağdat'a yerleşen Basralıların dilde hüccet kabul ettiği Müberred arasında gerçekleşen ilmî münazaralar önemlidir. Niftaveyh'in hangi dil ekolüne mensup olduğu konusuna tezin ilerleyen kısımlarında değinilecektir.

³⁰ Yıldız, "Abbâsiler", 1/40-41.

³¹ Muhammed Tantâvî, *Neş 'et'n-nahv ve târihu eşheri 'n-nht* (Kahire: Dâr'ul-Meârif, 1995), 79; şevki Dayf, *el-Medârisu 'n-nahviyye* (Kahire: Dâr'ul-Me'rif, ts.), 13-17.

³² Tantâvî, *Neş 'et'n-nahv ve târihu eşheri 'n-nht*, 196-200.

³³ Muhsin Karabudak, *Bağdat Dil Ekolü ve Başlıca Temsilcileri* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 67-69.

³⁴ Muhammed b. İşhak Nedîm, *el-Fihrist*, ed. Abdulkadir Coşkun, ev. Ramazan şeşen (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 226-278; Mahfuz Geylani, *Basra ve Kûfe Ekolleri Arasındaki Nahiv Tartışmaları* (Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2018), 49-51; Selami Bakırcı - Kenan Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi* (Erzurum: Fenomen Yayıncılık, 2019), 79-81.

³⁵ Halil İbrahim Kaçar, "Bağdat Dil ve Edebiyat Okulunun İşlam Kültürüne Katkıları" (İşlam Medeniyetinde Bağdat (Medinetü's-Selm) Uluslararası Sempozyum, İstanbul: İfav, 2011,07-08-09 Kasım 2009, 1/66-68.

Bu dönemde Arap dili ve edebiyatına dair sistemli ve kapsamlı çalışmalar ortaya konmuştur. Örneğin şiirde edebi sanatların kullanımında gelişmeler yaşanmış ve yeni üslup ve prensipler kabul edilmiştir. İbnü'r-Rûmî (ö. 283/896), Buhtürî (ö. 284/897), İbnü'l-Mu'tez (ö. 296/908), ve Mütenebbî (ö. 354/965) gibi önemli şairler yetişmiştir. Sözlük çalışmalarının hız kazandığı bu zaman diliminde İbn Düreyd (ö. 321/933), *Cemheretü'l-luğa*; Ebû Ali el-Kâlî (ö. 356/967), *el-Bâri' fi'l-luğa*; Ebû Mansûr el-Ezherî (ö. 370/980), *Tehzîbü'l-luğa*; İbn Fâris (ö. 395/1004), *el-Mücmel ve Mu'cemü mekâyisi'l-luğa* vb. eserler telif edilmiştir. Ayrıca Arap dili ve edebiyat alanına dair *el-Muktedab*, *el-Kâmil*, *Kitâbü Ahbâri'n-nahviyyînel-Basriyyîn*, *el-Îzâh fi'ileli'n-nahv*, Ebû Temmâm'ın (ö. 231/846) *Kitâbü'l-Hamâse*, İbn Abdürabbih'in (ö. 328/940) *el-İkdü'l-ferîd*, Ebû'l-Ferec el-İsfahânî'nin (ö. 356/967) *el-Egâni* vb. eserler zikredilebilir.

b) Hadis

Erken dönemde başlayan Hz. Peygamber (sav)'in söz, fiil ve takrirlerini tasnif işlemleri Abbâsîler döneminde hız kazanmıştır. Her ne kadar bu dönemde mihne sürecinin izleri görülse de hadis dair tedvin ve telif faaliyetlerinde bir artış söz konusudur. Nitekim daha sonra Kütüb-i Sitte olarak şöhret kazanan hadis alanının başlıca kaynakları kabul edilen eserlerin telifi bu dönemde gerçekleşmiştir.³⁶ Bu eserlerin yanı sıra Şiilerce benimsenen hadis kitabı olarak Küleynî (ö.329/941)'nin *el-Kâfi*'si zikredilebilir. Bu dönemde hadis ilmi hem Kur'ân-ı Kerim'i açıklaması hem de Peygamber'e ait hüküm ve kuralları ortaya koyması hasebiyle eser telifinin fazlaca olduğu bir alan olmuştur.³⁷

Bu dönemin hadis ilmi açısından bir diğer özelliği ise isnat zincirindeki râvîlerin güvenilirliği ile muttasıl olmasına hassasiyet gösterilmesidir. Bu alanda öne çıkan isimler arasında Ebû Hayseme (ö.234/849), Buhârî (ö. 256/870), Müslim (ö. 261/875), İbn Mâce (ö. 273/887), Ebû Dâvûd (ö. 275/889), Tirmizî (ö. 279/892) ve oğlu Ahmed İbn Ebû Hayseme (ö. 279/892-93), İbn Ebû'd-Dünyâ (ö.281/894),Nesâî (ö. 303/915), Ebû Ca'fer et-Tahâvî (ö. 321/933), İbn Hibbân (ö. 354/965), Taberânî (ö. 360/971) ve Dârekutnî (ö. 385/995) gibi muhaddisler zikredilebilir.³⁸

c) Fıkıh

Emevîler dönemiyle Abbâsîler döneminin ilk yılları fıkıhta dört mezhebin oluştuğu bir döneme tekabül etmektedir. Ancak fıkıhın sistematik ve bağımsız bir ilim haline bürünmesi Abbâsîler döneminde gerçekleşmiştir. Bu dönemde tedvin faaliyetleri hız kazanmıştır. Bunun yanı sıra Emevîler dönemindeki Hicaz ve Irak ekolleri yerini, hadis ve rey'in ne ölçüde kullanılıp kullanılmayacağı ayırımına dayanan ehl-i hadis ehl-i re'y'e bırakmıştır. Ehl-i hadis'in genel tavrı nasları mümkün mertebe yoruma gitmeden,

³⁶ Ayrıca bkz. Ali Kaya, *İlk Dönem Hadis Tartışmaları* (İstanbul: İFAV, 2018).

³⁷ Nahide Bozkurt, *Abbâsîler* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2014), 201-202.

³⁸ Yıldız, "Abbâsîler", 1/42.

kıyasa başvurmadan ve daha çok nakli ilimlere dayandırarak ele almaktır. Ehl-i re'ý ise nasları yorumlamada aklın kullanılması, kıyasa önem verilmesi, mantıki ilkelerin gözetilmesi ve güncel sorunlara yönelik yorum yapılması taraftarıdır. Bu iki düşünce fıkıhın gelişimine direkt etki etmiştir.³⁹

Abbâsîler döneminde fıkıh alanında kurumsallaşma hareketleri de görülmektedir. Artan nüfus ve sınırların genişlemesi kadı atamalarını da arttırmıştır. Bu dönemde kadılık prestijli bir meslektir. Davalar daha çok camilerde yürütülmüştür. Ayrıca belli dönemlerde davaların, kadının evinde ve Büveyhî emirlerinin sarayında gerçekleştiği de aktarılmaktadır.⁴⁰

Bilinen ve günümüze kadar gelen Hanefî, Şâfiî, Hanbelî ve Mâlikî mezheplerinin dışında günümüze intikal etmeyen Zâhirîlik, Evzâilik, Sevrîlik ve Taberîlik gibi mezhepler de bu dönemde kurulmuştur.⁴¹ Bunların arasında özellikle Zâhirîlik mezhebi Niftaveyh açısından önem arz etmektedir. Bu konuya tezin ilgili bölümünde yer verilecektir.

Yine bu dönemde fıkıh sahasında eserler telif edilmiştir. İbnü'l-Mevvâz'ın (ö. 269/883) *el-Mevvâziyye'si*, Ebû Bekir el-Hallâl'in (ö. 311/923) *Kitâbü'l-Câmi'i*, Ebû Ca'fer et-Tahâvî'nin (ö. 321/933) *el-Muhtaşar'ı*, Hâkim eş-Şehîd'in (ö. 334/945) *el-Kâfi'si*, İbn Bâbeveyh el-Kummî'nin (ö. 381/991) *Men lâ yahđuruhü'l-fakîh'i*, İbnü'l-Cüneyd el-İskâfi'nin (ö. 381/991) *Tehzîbü's-Şi'a li-ahkâmi's-Şer'i'a'sı* gibi eserler öne çıkmaktadır.⁴²

d) Kelam

İslâmî düşüncenin gelişmesi ve siyâsî fırkaların yaygınlık kazanmasında Bağdat şehri önemli bir yer tutmaktadır. Halku'l-Kur'ân konusu bu dönemde de etkisini hissettirmektedir. Erken dönemde Basra'da ortaya çıkan Mutezilî hareketin bu dönemde sistematik bir ilerleme içerisinde olduğu görülmektedir. Mu'tezile, Basra ve Bağdat Mu'tezilesi diye ikiye ayrılmıştır. Basra Mu'tezilesinin kurucusu Vâsıl b. Atâ' (ö. 131/748) iken Bağdat Mu'tezilesi Bişr b. Mu'temir (ö. 210/825) etrafında şekillenmiştir.⁴³ Her ne kadar beş esas konusunda aralarında bir farklılık bulunmasa da siyâsî ve felsefi açıdan birbirlerinden ayrılmaktadırlar. Basra'da daha çok nazarî ilkeler hâkimken Bağdat'ta daha fonksiyonel bir durum söz konusudur. Şöyle ki Bağdat'ta tercüme faaliyetlerinin yoğun bir şekilde yürütülmesi dolayısıyla Yunan felsefesi ve hilafet merkezi olması gibi faktörler Bağdat'ın Basra'dan

³⁹ Muhammed Zahid Kevseri, *Fıkhu ehli'l-Irak ve hadisuhum.*, thk. Abdülfettah Ebû Gudde (Mısır-Kahire: el-Mektebe el-Ezheriyye li't-türâs, 1970), 18.

⁴⁰ Bu dönemde kadınların davaları yürütmede takip ettikleri aşamalar için dipnot kısmına bkz. Dündar, *4/10. Yüzyılda Bağdat*, 335-338.

⁴¹ Yıldız, "Abbâsiler", 1/42.

⁴² Ahmet Özel, "Fıkıh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/15-21.

⁴³ İlyas Çelebi, "Mu'tezile", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/393-394.

aldığı konuları felsefî bir süzgeçten geçirmesine olanak sağlamıştır. Mesela Basra Mu‘tezilesi Allah ve sıfatları konusuna ağırlık verirken Bağdat Mu‘tezilesi varlık teorisi gibi meselelerle ilgilenmiştir. ⁴⁴

Bu dönemde ön plana çıkan bir diğer mesele ise Nübüvvet müessesine dair tartışmalardır. Bağdat’ın kozmopolitik bir şehir olması ve dolayısıyla farklı din ve kültürün bir arada yaşaması bu tarz konuların yaygınlık kazanmasına imkan vermiştir. Nübüvvet düşüncesine karşıt olanlar olduğu gibi bu müesseseyi destekleyen ve bu minvalde eser telif edenler de olmuştur. Bu dönemde Ebû İsa el-Verrâk (ö. 247/861), Râvendî (ö. 301/913) ve Ebû Bekr er-Râzî (ö. 313/925) gibi isimler nübüvvet karşıtı olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer taraftan bazı âlimler bu tür yapılanmalara reddiye olarak delâilü’n-nübüvve türünde eserler kaleme almışlardır.⁴⁵ Bu tür eserlere Ebû Bekr el-Hasen’in *Delâilü’n-nübüvve*’si, İbn Kuteybe’nin *Delâilü’n-nübüvve*’si, Dâvûd b. Ali’nin *A lâmü’n-nebî*’si ve İbrahim el-Harbî’nin *Delâilü’n-nübüvve* adlı eserleri örnek verilebilir.⁴⁶

Bu dönemde Ehl-i sünnet ekollerşerek Ahmed b. Hanbel’in öncülüğünde, Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Nesâî, Tirmizî, İbn Kuteybe (ö. 276/842) Ebû Saîd ed-Dârimî (ö. 280/894) gibi hadisçilerin de destekleriyle gelişen Selefiyye ile Eş‘ariyye ve Mâtürîdiyye’den oluşan Sünnî ekol teşekkül etmiştir. İbn Küllâb el-Basrî (ö. 240/854 [?]), Abdülazîz el-Mekkî (ö. 240/854 [?]), Hâris el-Muhâsibi (ö. 243/857), Ebû Ali el-Kerâbîsî (ö. 248/862), Ebû’l-Abbas el-Kalânîsî (ö. IV./X. yüzyıl başları [?]), Ebû’l-Hasan el-Eş‘arî (ö. 324/935-36) ve Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö. 333/944) gibi âlimler dönemin kelim alanında öne çıkan isimlerdendir.⁴⁷ Ahmed b.Hanbel’in *er-Red ale’z-zenâdika ve’l-Cehmiyye*’si, Osmân b. Saîd ed-Dârimî’nin *er-Red ale’l-Cehmiyyesi* ve Harbî’nin *Risâle fi enne’l-Kur’âne gayru mahlûk*’u reddiye türü eserlerdendir.

e) Tefsir ve Kıraat

Kur’ân’ın anlaşılmasında ve sağlıklı bir şekilde okunabilmesinde önemli rol oynayan iki ilim tefsir ve kıraattır. İlk dönemlerde hadis ilmi içerisinde ele alınan tefsir, zamanla müstakil bir kimliğe bürünmüştür. Bu dönemde tefsir ilminde rivayet ve dirayet yöntemleri ortaya çıkmıştır. Bunun yanında hükümleri fikhî açıdan inceleyen ahkâm tefsirleri ile tasavvufî bakımdan ele alan işârî tefsirler de bulunmaktadır. Kur’ân ile lafız ve anlam bakımından iç içe olması nedeniyle tefsir sahasında kaleme

⁴⁴ Ebû Reşid en-Nisaburi Saîd b Muhammed b. Saîd, *el-Mesail fi’l-hilaf beyne’l-Basriyyin ve’l-Bağdadiyyin.*, thk. Ma’n Ziyâde - Rıdvân es-Seyyid (Beyrut: Ma’hedü’l-İnmai’l-Arabi, 1979), 9-10,14-15; Hatice Arpağuş, “Bağdat Mutezile Ekolü: Kabi Örneği” (İslam Medeniyetinde Bağdat (Medinetü’s-Selâm) Uluslararası Sempozyum, 07-08-09 Kasım 2008, İstanbul: İfav, 2011), 2/158-159.

⁴⁵ Abdurrahman Bedevi, *Min târihi’l-ilhâd fi’l-İslâm* (Beyrut: el-Müessesetü’l-Arabiyye li’d-Dirasat ve’n-Neşr, 1980), 146-154.

⁴⁶ Bkz. Erdinç Ahatlı, *Peygamberlik ve Hz. Muhammed’in peygamberliği* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), 50-55; Ali Sever, *İbrahim el-Harbî ve Hadis İlimindeki Yeri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 19, 61.

⁴⁷ Yusuf Şevki Yavuz, “Kelâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/198-201.

alınan eserlerin dilbilimsel içerikli olduğu görülmektedir. Zira dil ilimleri, nahiv ve fıkıh gibi ilimlerin tedvin edilmesi tefsir ilminin gelişimine etki etmiştir. Bu açıdan bakıldığında dil ekollerinin teşekkülü de tefsir ilmi için önem arz etmektedir. Böylelikle dilciler garîbu'l-Kur'ân, mecâzu'l-Kur'ân ve müteşâbihu'l-Kur'ân türünde eserler vermek suretiyle tefsir alanında yapılacak çalışmalara kaynaklık etmişlerdir.⁴⁸ İbn Kuteybe, Taberî (ö. 310/922), Zeccâc ve Nehhâs (ö. 338/950) dönemin Bağdatlı müfessirlerindendir. Taberî'nin *Câmiu'l-beyan*'ı, İbn Ebû Hâtim'in (ö. 327/938) *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azim*'i ve Begavî'nin (ö. 516/1122) *Meâlimu't-tenzil*'i vb. Abbâsîler döneminde telif edilen eserlerdendir.⁴⁹

Kur'ân ilimleriyle ilişkili bir diğer alan ise kıraattir. Kur'ân'ın nasıl okunması gerektiğini ele alan kıraat ilmi, Abbâsîler döneminde eser telifinin çokça olduğu bir alandır. Kıraat imamlarının birkaçı dışında geri kalanlar Abbâsîler döneminde yaşamıştır. Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm'ın (ö. 224/838) *Kitâbü'l-Kirâat*'i, Ebû Bekr b. Mücahid'in (ö. 324/936) *Kitâbü's-Seb'a*'sı ve İbn Mihrân'ın (ö. 381/992) *el-Gâye fi'l-kirâati'l-aşr*'i bu dönemde yazılan eserlerden bazılarıdır.⁵⁰

f) Tasavvuf

Bu süreçte teşekkülünü tamamlayan bir diğer ilim de tasavvufur. Birçok farklı şekilde tanımlanan tasavvuf ilmi, kitap ve sünnet çerçevesinde kulun manevi hayat tarzını benimsemesi, nefis terbiyesine önem vermesi ve güzel ahlakla ahlaklanmasıdır. Bağdat tasavvuf ekolü bu dönemde ortaya çıkmıştır. Haris el-Muhâsibî (ö. 243/857), Serî es-Sakafî (ö. 251/865), Ebû'l-Hüseyin en-Nürî (ö. 295/908) ve Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909) gibi sûfîler Bağdat akımının temsilcileri arasındadır. Bu ekolde tevhid ve marifet anlayışı hâkimdir. Bu dönemde tasavvufî haller ve makamlara, kalp ve ruh temizliğine, müridin takınması gereken tavırlara, ibadetlerin fikhî yönünün yanı sıra manevî-derûnî boyutlarına ve dua ve zikir konularına ağırlık verilmiştir.⁵¹

Bu dönemde yukarıda sayılan konular çerçevesinde önemli eserler kaleme alınmıştır. Hâris el-Muhâsibî'nin *er-Ri'âye li-hukûkullâh*'ı, Sehl et-Tüsterî'nin (ö. 283/896) *Risâle fi'l-hikem ve't-tasavvuf*'u, Ebû'l-Hüseyin en-Nürî'nin *Makâmâtü'l-kulûb*'u, Hallâc-ı Mansûr'un (ö. 309/922) *Kitâbü't-Tavâsîn*'i, Hakîm et-Tirmizî'nin (ö. 320/932) *Hatmü'l-evliyâ*'sı, Ebû Nasr es-Serrâc'ın (ö. 378/988) *el-*

⁴⁸ Bu alanda yazılan eserler için bkz. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 114; Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm* (Kahire: Müessesetü Hindawi, ts.), 2/488-494.

⁴⁹ Yavuz, "Kelâm", 25/198; Bozkurt, *Abbâsîler*, 198-201.

⁵⁰ Bu alanda yazılan eserler için bkz. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 116-118; Bozkurt, *Abbâsîler*, 201.

⁵¹ Ebû Sa'd Abdülmelik b Muhammed b İbrâhim Harguşî, *Tehzîbü'l-esrâr*, thk. Bessâm Muhammed Bârûd (Birleşik Arap Emirlikleri: el-Mecme'ul-İslamî, 1999), 26-28; Muhtittin Uysal, *Tasavvuf Kültüründe Hadis: Tasavvuf Kaynaklarındaki Tartışmalı Rivayetler* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012), 45-50.

Lüma'ı, Ebû Bekir el-Kelâbâzî'nin (ö. 380/990) *et-Ta'arruf*'u ve Ebû Tâlib el-Mekkî'nin (ö. 386/996) *Kütü'l-kulûb*'u gibi eserler bu dönemde yazılan eserlerden bazılarıdır.⁵²

g) İslam Tarihi

İslam tarihi alanında bu dönemde birçok isim ön plana çıkmıştır. Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî (ö. 207/823), İbn Sa'd (ö.230/845), Zübeyrî (ö. 236/851), Belâzurî (ö. 279/892-93) Ya'kûbî (ö. 292/905'ten sonra), Taberî, Mes'ûdî (ö.346/957) ve İbnü'n-Nedim (ö. 385/995 [?]) gibi tarihçiler bunlara örnek verilebilir. Zira İslam tarihinin ivme kazanması bu dönemde olmuştur. Biyografî, soy kütüğü ve genel tarih çalışmaları bu dönemde hız kazanmıştır.⁵³

2. HAYATI

Bir kişinin geniş bir çerçevede ele alınması için o kişinin hayatına dair bilgilerin incelemeye tabi tutulması gerekir. Zira kişinin nasıl bir aile yapısına sahip olduğu onun ilmi ve ahlâkî gelişimine de etki edebilmektedir. Bu kısımda Niftaveyh'in adı, künyesi, lakabı, doğumu, ailesi ve vefatı hakkında bilgi verilecektir.

2.1. Adı, Künyesi ve Nisbesi

Tam adı Ebû Abdillâh İbrâhîm b. Muhammed b. Arafe b. Süleymân b. Mugîre b. Habîb b. el-Mühelleb b. Ebû Sufra el-Atekî el-Ezdî el-Vâsîtî'dir.⁵⁴ Mühellebîlerin atası kabul edilen⁵⁵ Mühelleb b. Ebû Sufra'nın (ö. 82/702) soyundan gelmesinden dolayı Mühellebî, dedelerine nisbetle Atekî, Ezd kabilesine mensup olması nedeniyle Ezdî⁵⁶, Vâsît'ta doğduğu için ise Vâsîtî nisbelerini almıştır.⁵⁷ Künyesi Ebû Abdillâh'tır.⁵⁸ Hayatının büyük bir kısmını Bağdat'ta geçirdiğinden dolayı Bağdadî

⁵² İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 624-630; Reşat Öngören, "Tasavvuf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (istanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/121.

⁵³ Bozkurt, *Abbâsîler*, 210-211.

⁵⁴ Ebû Bekr Zübeydî, *Tabakâtü'n-Nahviyyîn ve'l-Luğaviyyîn*, thk. Ebu'l Fazl İbrahim (Kahire: Dâr'ul-Meârif, 1984), 154; Nedîm, *el-Fihrist*, 258; Yâkût Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1993), 114-115; Ebû Bekr İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-â'yan*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dârü Sadır, 2013), 1/47; Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefayât*, thk. Celal Asyûtî (Lübnan: Dâr'ul-Kütüb'il İlmiyye, 2010), 5/47; Şemseddin Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, thk. Şuayb Arnaut - İbrahim ez-Zeybek (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2014), 10/75; Bilal Faysal el-Bahr Bağdadî, *Tefşîru Niftaveyh* (Kahire: Darü'l-Ula, 2014), 9; Zülfikar Tüccar, "Niftaveyh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/82-83.

⁵⁵ İrfan Aycan, "Mühelleb b. Ebû Sufre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (istanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/511.

⁵⁶ Daha fazla bilgi için bkz. Ebû Muhammed b Ali b Ahmed b Saîd ez-Zahiri İbn Hazm, *Cemheretu ensâbi'l-Arab*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun (Kahire: Dârü'l-Ma'ârif, 1982), 367-371.

⁵⁷ Ebu Muhammed Seyyid Muhsin b Abdilkerim b Ali Muhsin Emin, *A'yânü's-Şia*, thk. Hasan el-Emin (Beyrut: Dârü't-Teâruf li'l-Matbûât, 1983), 2/220; Tüccar, "Niftaveyh", 33/82.

⁵⁸ el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 1/114; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifin Teracimu Musannifi'l-Kütubi'l-Arabiyye* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993), 1/67.

nisbesiyle de anılmaktadır.⁵⁹Kaynaklarda ismi İbrahim b. Muhammed b. Arafe şeklinde geçmekte olup daha çok lakabı ile meşhurdur.⁶⁰

2.2. Lakabı

Kaynaklarda lakabı hakkında ihtilaflar bulunmaktadır. Ancak yaygın görüş lakabının “Niftaveyh”⁶¹ olduğudur. “Niftaveyh” lakabının hem şekilsel hem de mana itibariyle çeşitli izahları vardır. Lafzî olarak Niftaveyh kelimesinin harekelenmesi konusunda bir farklılık söz konusudur. Nitekim İbn Hallikân (ö. 681/1282) *Vefeyâtü'l-â'yân*'ında bu lakabın “Niftaveyh ve Neftaveyh” şeklinde olduğunu yani baştaki harfin iki türlü okunabileceğini ancak doğru kullanımın kesra ile yapılacağını belirtmiştir.⁶² İbn Bessâm da⁶³(ö. 302/914) Niftaveyh lakabında “ta”nın dammeli, “vâv”ın sakini ve “yâ”nın fethalı⁶⁴ okunmasını tercih etmiştir.⁶⁵ Bessâm'ın bu şekilde okumayı tercih etmesi hadisçilerin, lakabın sonundaki “ويه” ekini şeytan ismi kabul etmesidir. Bu yüzden hadisçiler Niftaveyh ve benzeri lakaplarda Fârisîlerin okuyuşunu tercih etmektedirler.⁶⁶Çünkü bir ismin sonuna “ويه” ekinin getirilmesi Fârisîlerin sıklıkla kullandığı bir durumdur.⁶⁷ Şekilsel farklılıkların yanı sıra bu lakabın verilmiş sebebi hakkında da bazı farklı görüşler mevcuttur. Ebû Mansûr es-Seâlibî (ö.429/1038) Niftaveyh'in çirkin ve kara olmasından dolayı “Nift”(Petrol)'a benzetildiğini ve bu lakabı aldığını dile getirmiştir. Ayrıca Seâlibî, lakabın son sesi olan “veyh”in de Sîbeveyh (ö. 180/796)'ten kaynaklandığını öne sürmüştür.⁶⁸ Nitekim Niftaveyh nahivde Sîbeveyh'i takip etmiş ve onun kitabını okutmuştur. Bir diğer rivayete göre ise Niftaveyh Sîbeveyh'ten ders almak üzere yolculuğa çıktığında üst-başının düzensiz ve çirkin oluşundan dolayı kendisine “sanki sen petrol satıcısı” denildiği aktarılmaktadır.⁶⁹

⁵⁹ Ayrıca Niftaveyh lügate dair çalışmaları sebebiyle lügavî, hocası Ebü'l Abbâs Sa'leb'den (ö. 291/904) nahiv dersleri aldığı için Sa'lebî ve kıraat âlimi olmasından dolayı el-Mukrî nisbeleriyle de anılmıştır. Muhammed Bakır Huvensârî, *Ravdatü'l-cennet* (Tahran: Müessesetü İsmâiliyyin, 1390), 1/154.

⁶⁰ Babanzade Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Arifin Esmâü'l-Müellifin ve Asarü'l-Musannifin* (Beyrut: İhyâu't Turas el-Arabî, 1951), 1/5.

⁶¹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 258; Ebü'l Ferec İbnü'l Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümmem*, thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ - Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâr'ul-Kütüb'il İlmiyye, 1995), 13/350; Ebü'l-Hasan Cemaleddin Ali b. Yusuf b. İbrâhim İbnü'l-Kıfî, *İnbâhü'r-ruvât alâ enbâhi'n-nühât*, thk. Muhammed Ebü'l Fazl İbrahim (Kahire-Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-Arabî ; Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1986), 1/211.

⁶² İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-â'yân*, 1/48; Ebu Abdullah İbrahim b Muhammed b Arefe Niftaveyh, “Mes'eletü's-sübhân”, ed. Yasin Muhammed es-Sevvâs, *Mecmeu'l Lüga el-Arabiyye* 3/64 (1989), 361.

⁶³ Daha fazla bilgi için bkz. İsmail Durmuş, “İbn Bessâm el-Bağdâdî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (istanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/374.

⁶⁴ Yukarıdaki bilgilere göre lakap iki türlü telaffuz edilmektedir: 1) نِفْطَوَيْه/نِفْطَوَيْه 2) نِفْطَوَيْه

⁶⁵ el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 1/114; Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b Ebî Bekr Suyuti, *Bugyetü'l-Vuat Fi Tabakati'l-Lugaviyyin Ve'n-Nühât*, thk. Muhammed Ebu'l Fazl İbrahim (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1979), 2/428.

⁶⁶ Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b Ebî Bekr Suyuti, *Tedribü'r-râvi fi Şerhi Takribi'n-Nevevî*, thk. Ebu Kuteybe el-Feryâbî (Riyad: Dâru Taybe, ts.), 1/100.

⁶⁷ Emin, *A'yânü's-Şia*, 2/220.

⁶⁸ el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 114; Suyuti, *Bugyetü'l-Vuat*, 1/428; Ebü'l-Felah Abdülhay b Ahmed b Muhammed İbnü'l-İmad, *Şezeratü'z-zeheb fi ahbari men zeheb.*, thk. Abdülkadir Arnaut - Mahmûd Arnaut (Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1986), 4/123.

⁶⁹ Ahmed b. Ali Delcî, *el-Felâke ve'l-meflûkûn* (Kahire: Matabiü's-Şa'b, 1322), 95; Huvensârî, *Ravdatü'l-cennet*, 1/155-156.

Bu görüşün tarihi gerçekliklere aykırı olduğu ise açıktır. Kaynaklarda da geçtiği üzere lakap genel olarak dış görünüş dikkate alınarak verilmiştir.

İbn Hâleveyh (ö. 370/980) Niftaveyh dışında âlimler arasında ismi İbrâhim, künyesi Ebû Abdillâh olan başka birisi olmadığını zikreder.⁷⁰ Her ne kadar isim ve künye bilgileri ayırıcı noktalar olsa da bazı kaynaklarda Niftaveyh lakabı ile bilinen isimler de mevcuttur. Bu konuda Süyûtî (ö.911/1505) *Buğyetü'l-vuât* adlı eserinde aynı lakaba sahip isimlerin listesini vermektedir. Buna göre Niftaveyh lakabını kullanan iki isim bulunmaktadır. Bunlardan ilki meşhur Bağdatlı nahivci Niftaveyh olup tezde ele alınmaktadır. İkincisi ise Ebu'l Hasan Ali b. Abdurrahman el-Mısrî'dir (ö. ?).⁷¹

2.3. Doğumu ve Ailesi

Lakabında olduğu gibi hangi yılda doğduğu konusunda da farklı görüşler vardır. Her ne kadar kaynaklarda hicri 204,⁷²240,⁷³245⁷⁴ ve 250⁷⁵ yılında doğduğu aktarılsa da Niftaveyh genel kabule göre 244/858'de Kûfe ile Basra arasında yer alan Vâsıt şehrinde doğmuştur.⁷⁶ Ailesi hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmamakla beraber annesinin muhaddis Hâlid b. Abdillâh el-Mürrî el-Müzenî et-Tahhân'ın (ö.179/795) soyundan geldiği aktarılır.⁷⁷ Gençlik döneminde Bağdat'a gelmiş olması muhtemeldir. Çünkü Niftaveyh'in "Şehrin camisindeki koltukta 50 yıldır oturuyorum" dediği aktarılmaktadır.⁷⁸ Bu cami Enbâriyyûn camiidir. Buradan hareketle Niftaveyh'in Enbâr'da da yaşadığı anlaşılmaktadır. Hayatının uzun bir bölümünü Bağdat'ta geçiren Niftaveyh, birçok hocadan ders almıştır. Döneminde nahiv ve edebiyat alanlarında ileri gelenlerden biri olmayı başarmıştır.

2.4. İlmî Hayatı

Niftaveyh'in ilmî hayatı çerçevesinde nerede öğrenim gördüğü, ders aldığı veya etkilendiği hocaları ile kendisinden istifade eden ve rivayette bulunan öğrencileri bu başlık içerisinde ele alınacaktır.

2.4.1. Öğrenimi

Vâsıt'ta kısa bir süre kaldıktan sonra Bağdat gibi ilmî açıdan büyük öneme sahip bir şehirde yaşamını sürdürmüş olması, Niftaveyh'in ilmî faaliyetlerine yön vermiştir. Nitekim yaşadığı dönemde

⁷⁰ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefayât*, 5/42; Emin, *A'yânü's-Şia*, 2/220.

⁷¹ Süyûtî, *Buğyetü'l-vuât*, 1/290-293; Bağdâdî, *Tefsîru Niftaveyh*, 14.

⁷² Ya'küb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *el-Bulğa fi Terâcimi E'immeti'n-Nahiv ve'l-Lüğa*, thk. Muhammed el-Mısrî (Dâru Sa'deddin, 2000), 61.

⁷³ İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 1/213.

⁷⁴ Fuad Sezgin, *Târîhü't-türâsi'l-Arabî [GAS]: İlmü'l-lüğa ilâ havâli sene 430 H.*, çev. Arefe Mustafa (Riyad: Câmîatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1988), 8/267.

⁷⁵ İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-â'yân*, 1/47; İbnü'l-İmad, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, 4/122.

⁷⁶ Muhammed bin Ahmed el-Ezheri, *Tezhîb'ül Lüğa*, thk. Muhammed Abdüsselam Harun (Mısır: el-Müesseses el-Mısrıyye el-Âmme, ts.), 1/28; el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 114; Suyuti, *Buğyetü'l-Vuat*, 1/429.

⁷⁷ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 258.

⁷⁸ el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 1/115; Ekrem Diya' el-Ûmri, "Niftaveyh en-Nahiv ve Devruhu fi'l Kitabeti ve't Tarih", *Câmîatü' Bağdat Mecelletü Külliyyeti'l Edeb* 15 (1972), 72.

lûgat; nahiv, kıraat, hadis, fıkıh, kelam vb. İslâmî ilimlerin her alanında yetkin isimlerin varlığı, hoca-talebe ilişkilerinin kuvvetli oluşu ve devlet erkânının ilme verdiği önem Niftaveyh'in başta nahiv olmak üzere İslâmî ilimlerde nüfuz sahibi olmasını sağlamıştır. Zira o, elli yılı aşkın bir zaman sabah vakitlerinde Enbâriyyûn Camii'nde ders vermiştir.⁷⁹ Vâsıt'ta doğup öğrenimini Bağdat'ta gerçekleştiren Niftaveyh birçok hocadan çeşitli dersler almakla birlikte birçok alanda talebe de yetiştirmiştir.

2.4.2. Hocaları

İnsan hayatın her evresinde bir öğrenme halindedir. Tarih içerisinde çeşitli öğrenim ve öğretim metotları olagelmıştır. Klasik dönemde ise bir öğrenim yöntemi olarak ilim halkaları kurulmuştur. Bu sayede hoca-talebe ilişkisi sağlanmıştır. Niftaveyh de bu açıdan yaşadığı dönemin tüm ilmî imkânlarını kullanmıştır. Nahivden şiire kadar çoğu alanda önde gelen hocalardan istifade etmiştir. Niftaveyh, daha önce de geçtiği üzere nahivci kimliğiyle ön plana çıkmış bir âlimdir. Yaşadığı şehir ve dönem itibariyle de nahiv açısından zengin bir ilmî havza içerisinde yetişmiştir. Bu yüzden tezde öncelikle nahiv ilminde kendilerinden istifade ettiği hocalarına değinilecektir. Ardından hadis ve kıraat alanlarında ders aldığı ve rivayette bulunduğu hocalara geçilecektir. Nitekim o, nahivde Müberred (ö. 286/900) ve Sa'leb'den (ö. 291/904) ders okumuştur.⁸⁰ Muhammed b. Cehm'den (ö. 277/890) ise öğrencileri vasıtasıyla ders almıştır.⁸¹ Bu kısımda Müberred, Sa'leb ve Muhammed b. Cehm'e kısaca değinilecektir.

a) Ebü'l Abbâs el-Müberred⁸² (ö. 286/900)

Tam adı Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdulkber b. Umeyr el-Müberred el-Ezdî es-Sümâli'dir.⁸³ Basra'da 210/826 yılında doğmuştur. İlk tahsilini Basra'da yapan Müberred, Ebû Ömer el-Cermî (ö. 225/840), Ebû Osman el-Mâzini (ö. 249/863) ve Ebû Hâtim es-Sicistânî'den (ö. 255/869) dersler almıştır. Bu hocalardan Sîbeveyh'in *el-Kitab*'ını okumuştur.⁸⁴ Aynı şekilde İbn Âişe'den (ö. 228/843) hadis ve ensâb; Muhammed b. Ubeydullah el-Utbî'den (ö. 228/842) de tarih ve şiir alanında yararlanmıştır. Bu noktada Müberred'i diğer âlimlerden farklı kılan bir özellik de onun kendisinden önce yaşamış olan Halil b. Ahmed (ö. 175/791), Sîbeveyh, Ebû Muhammed et-Tevvezî (ö. 238/853) ve Câhız (ö. 255/869) gibi âlimlerden nakilde bulunmasıdır.

⁷⁹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 258.

⁸⁰ Kemâleddin Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ' fi tabakâti'l-üdebâ*, thk. İbrahim es-Sâmerrâî (Zerkâ: Mektebetü'l menâr, 1985), 196.

⁸¹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 258; Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b Ahmed b Osman Zehebi, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr ale't-tabakât ve'l-â'sâr*, thk. Tayyar Altıkulaç (istanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1995), 2/545.

⁸² Lakabı hak. daha fazla bilgi için bkz. Doğan Fırıncı, *Ebu'l-Abbas el-Müberred'in el-Muktedab adlı eserinde sarf ilmine ait görüşleri*. (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Doktora Tezi, 2016) ((TDV İslâm Araştırmaları Merkezi)), 7.

⁸³ Ezheri, *Tehzîb'ül-lüga*, 1/27; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 186; Dayf, *el-Medârisu'n-nahviyye*, 123.

⁸⁴ Ebu Muhammed Afifüddin Abdullah Tayyib b Abdullah b Ahmed Bâ Mahreme, *Kilâdetü'n-Nahr Fi Vefeyâti A'yâni'd-Dehr.*, thk. Halid Vizârî (Cidde: Daru'l Menhec, 2008), 2/633-634; İsmail Durmuş, "Müberred", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (istanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/432; Ahmet Şen, *Ebu'l-'Abbâs el-Müberred'in el-Muktedab Adlı Eserinde Nahiv İlimine Ait Görüşleri* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Doktora Tezi, 2016), 15-16.

Müberred Basra dil ekolüne mensup bir dildir.⁸⁵ Yaşadığı dönemde Basralıların şeyhi kabul edilmiştir. Ahlaklı, zeki ve ezber yeteneği güçlü birisidir. Espritüel ve hazır cevap bir insandır.⁸⁶ Basra ekolünde Sîbeveyh'ten sonraki otorite sayılmıştır. Nahivde kendine has bir üslup geliştiren Müberred, Sîbeveyhi takip etmekle beraber onun görüşlerini de eleştirmiştir.⁸⁷ Basra, Sâmerâ ve Bağdat'ta nahiv, sarf, şiir, hadis ve ensâb ilimlerinde birçok meşhur hocanın elinde yetişmiştir.⁸⁸ Kaynakların çoğunda Niftaveyh'in özellikle nahiv ilminde hocalarının başında gelmektedir. Aynı dönemde yaşamış olmaları ve Müberred'in Bağdat'a intikâlinin, aralarındaki etkileşimi kuvvetlendirdiği söylenebilir. Doğdukları bölgeden Bağdat'a yerleşmeleri konusunda Müberred ile Niftaveyh arasında bir benzerlik de söz konusudur. Müberred'in nahiv hakkındaki bazı görüşlerinin günümüze ulaşmasında Niftaveyh'in rolü büyüktür. Müberred, Niftaveyh'in bir diğer hocası Sa'leb ile de Bağdat'ta rekabet içerisinde olmuştur. Bağdat'ta kaldığı süre içerisinde aralarında ilmî münazaralar meydana gelmiştir. Müberred Basralıların Bağdat'taki temsilcisi olmuştur.⁸⁹ Niftaveyh de bu ilmî zenginlikten payını almıştır. Bu sayede iki ekolün meselelerini görmüş ve mukayese edebilmiştir. Bu durum başka ekollerin oluşmasına zemin hazırlarken, nahvin gelişmesine ve yeni fikirlerin zuhur etmesine imkân sağlamıştır.⁹⁰ Müberred'in öğrencileri arasında Sa'leb'in damadı Ebû Ali Ahmed b. Ca'fer ed-Dîneverî (ö.289/902), İbnü'l-Mu'tez (ö. 296/908), İbnü'l-Hayyât (ö. 300/913), Zeccâc (ö. 311/923), Ahfeş el-Asgar (ö. 316/928), İbnü's-Serrâc (ö. 316/929), İbn Şukayr, İbn Keysân, Veşşâ (ö. 325/937), İbn Vellâd (ö. 332/944), Niftaveyh, Ebû Bekir es-Sûlî (ö. 335/946), İsmâil b. Muhammed es-Saffâr (ö. 341/952), İbn Dürüsteveyh (ö. 347/958) ve kendi damadı Muhammed b. Ca'fer es-Saydalânî (ö. 417/1026) gibi isimleri saymak mümkündür.⁹¹

Müberred'in iki önemli eseri *el-Kamil* ile *el-Muktadab*'tır. Diğer eserlerine *el-Fâdıl*, *Kitâbu Me't-tefaka lafzuhu ve'h-telefe ma'nâhu ve'htelefe ma'nâhü fi'l-Kur'âni'l-Mecîd*, *Nesebu Adnân ve Kahtân*, *A'câzu'l-ebiyât*, *Şerhu Lâmiyeti'l-Arab*, *Kitâbü'l Müzekker ve'l-müennes*, *et-Teâzî ve'l-merâsî: Kitâbü'l Maksûr ve'l-memdûd* örnek gösterilebilir.⁹² Müberred 286/900 yılında vefat etmiştir.⁹³ Bâbü'l-Kûfe semtindeki mezarlığa defnedilmiştir.

⁸⁵ Fîrûzâbâdî, *el-Bulğâ*, 9.

⁸⁶ Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, 101,104; Ebü'l Muzaffer İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z-zamân fi tevârihi'l-a'yân*, thk. Ammar Reyhavi (Dımeşk: er-Risaletü'l-Alemiyye, 2013), 17/227; Durmuş, "Müberred", 31/433.

⁸⁷ Carl Brockelmann, *Târîhü'l-edebi'l-Arabî* (Kahire: Dârü'l-Maârif, 1983), 2/165.

⁸⁸ Şen, *Ebu'l-'Abbâs el-Müberred'in el-Muktedab Adlı Eserinde Nahiv Ilmine Ait Görüşleri*, 16.

⁸⁹ Yapılan tartışmalar hak. Ayrıca Bkz. Ahmet Şen, "Müberred ve Sa'leb'in İlmî Rekabeti", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9/1 (2016), 39-44.

⁹⁰ Ali Sevdî, *Arap Grameri Literatüründe Sa'leb ve el-Mecalis'i* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 135-137.

⁹¹ Durmuş, "Müberred", 31/432-433.

⁹² en-Nedim, *el-Fihrist*, 258; Mahreme, *Kilâdetü'n-Nahr Fi Vefeyâti A'yâni'd-Dehr.*, 2/633; Sezgin, *Tarihü't-Türasi'l-Arabî [gas]*, 8. c. 1. kısım/167.

⁹³ Ebü Abdullah Şemseddin Muhammed b Ahmed b Osman Zehebi, *el-'İber fi haberi men gaber*, thk. Ebu Hâcer Zeğlül (Beirut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985), 1/410.

b) Ebü'l-Abbâs Sa'leb⁹⁴(ö. 291/904)

Tam adı Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Zeyd b. Yesâr (Seyyâr) eş-Şeybânîdir.⁹⁵ Lakabı Sa'leb olup Kûfe dil ekolünün Bağdat'taki en önemli temsilcilerindendir. Döneminde Kûfelilerin nahivde, dilde ve din işlerinde imamıdır. el-Lügavî, el-Bağdadî, eş-Şeybânî, el-Kûfî ve el-Absî gibi nisbelerle de anılmaktadır. Fars asıllı olup 200/815 yılında Bağdat'ta doğmuştur.⁹⁶ Çok küçük yaşlarda Arap dili ile ilgili çalışmalara başlamıştır. Şiir, lügat ve ahbâr alanlarında ustalaşan Sa'leb, daha çok nahiv ilmiyle ilgilenmiştir. Nahvi diğer sahalara açılan bir kapı olarak görmüştür.⁹⁷ Ferrâ'nın (ö. 207/822) öğrencilerinin halkalarına katılmış,⁹⁸geçimini Arapça dersleri vererek temin etmiştir. Kisâi ve (ö. 189/805) Ferrâ'nın eserlerini ders olarak da okutmuştur.⁹⁹ Yaşadığı dönemin kültürel ve ilmî ortamından istifade etmiştir.

Bazı siyâsî nedenlerden dolayı Bağdat'a gelen Basralı dil âlimi Müberred ile aralarında gerçekleşen münazaralar bu döneme damgasını vurmuştur. Tartışmaların devlet adamları huzurunda yapıldığı da aktarılır. Müberred dışında İbnü'l-A'râbî (ö. 231/846), Mâzinî ve Riyâşî ile de ilmî münazaraları olmuştur.¹⁰⁰ Kırk yılı aşkın bir süre devam ettiği bilinen ilmî rekabet zikri geçtiği üzere farklı mezhebi yapılanmaların ve düşüncelerin doğuşuna olanak sağlamıştır.¹⁰¹ İbn Keysân ve Niftaveyh gibi her iki hocadan da ders almış öğrencilerin Basra-Kûfe ekollerini harmanlayarak Bağdat ekolünün temellerini attıkları söylenebilir. Sa'leb'in Bağdat'ta Müberred'e kıyasla daha fazla zaman geçirmiş olması ve Niftaveyh'in de erken yaşlarda Bağdat'a yerleşmesi Sa'leb ile Niftaveyh arasındaki bağın kuvvetli olduğu ihtimalini arttırmaktadır. Nitekim bazı kaynaklarda Niftaveyh'in "es-Sa'lebî" olarak zikredilmesi de buna işaret etmektedir.¹⁰² Hocaları arasında Ebû Abdillâh İbnü'l-A'râbî, İbn Sellâm el-Cumahî (ö. 231/846), 'Alî b. Muğîre el-Esrem (ö.232/846), el-Kavârîrî (ö. 235/850), Ahmed b. Hanbel, İbnü's-Sikkît (ö. 244/858), Muhammed b. Habîb (ö. 245/860), Zübeyr b. Bekkâr (ö. 256/870), Riyâşî, Seleme b. Âsım (ö. 270/883'ten sonra) ve İbrâhim el-Harbî (ö. 285/899) bulunmaktadır.¹⁰³ Fikri Güney

⁹⁴ İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z-Zaman Fî Tevârîhi'l-A'yan.*, 17/299-300; Mahreme, *Kılâdetü'n-Nahr Fi Vefeyâti A'yâni'd-Dehr.*, 2/641-642.

⁹⁵ İbn Tağrîberdî, *en-Nücüm'z-zâhire*, 3/133; Sevdî, *Arap Grameri Literatüründe Sa'leb ve el-Mecalis'i*, 54-56.

⁹⁶ Sezgin, *Târîhü't-türâsi'l-Arabî [GAS]*, 8/249; İsmail Durmuş, "Sa'leb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/25.

⁹⁷ en-Nedim, *el-Fihrist*, 232-234; İbnü'l Cevzî, *el-Muntazam*, 13.c/24.s

⁹⁸ Dayf, *el-Medârisu'n-nahviyye*, 224.

⁹⁹ Geylani, *Basra ve Kûfe Ekolleri Arasındaki Nahiv Tartışmaları*, 44.

¹⁰⁰ Fikri Güney, *Ebü'l-'Abbâs Sa'leb, Hayatı, Eserleri ve Arap Dilindeki Yeri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011), 62-64.

¹⁰¹ Şen, "Müberred ve Sa'leb'in İlmî Rekabeti", 39-40; Sevdî, *Arap Grameri Literatüründe Sa'leb ve el-Mecalis'i*, 135-137.

¹⁰² Huvensârî, *Ravdatü'l-cennet*, 1/154.

¹⁰³ Nedim, *el-Fihrist*, 234; Dayf, *el-Medârisu'n-nahviyye*, 224-225; Durmuş, "Sa'leb", 36/26; Güney, *Ebü'l-'Abbâs Sa'leb, Hayatı, Eserleri ve Arap Dilindeki Yeri*, 35-39; Geylani, *Basra ve Kûfe Ekolleri Arasındaki Nahiv Tartışmaları*, 44; Sevdî, *Arap Grameri Literatüründe Sa'leb ve el-Mecalis'i*, 69-86.

“Ebu’l-‘Abbas Sa‘leb, Hayatı ve Eserleri” adlı doktora tezinde Niftaveyh’i Sa‘leb’in hocaları arasında zikretmektedir.¹⁰⁴ Ancak bu durum vakiaya uygun değildir. Zira çoğu tabakat ve rical kitabında Sa‘leb, Niftaveyh’in nahivde hocasıdır. Güney’in tezine bakıldığında iddiasını ispata dair herhangi bir kaynak da bulunmamaktadır.

Sa‘leb hem Basra hem de Kûfe ekolüne mensup birçok öğrenci yetiştirmiştir. Öğrencilerine; Ebû Bekir İbnü’l-Hayyât, Ebû Mûsâ el-Hâmız (ö. 305/917), Muhammed b. Abbas el-Yezîdî (ö. 310/922), Ahfeş el-Asgar, İbn Keysân, İbn Mucâhid, Ebû Bekir İbnü’l-Enbârî, Niftaveyh, İbn Vellâd, İbn Nâsîh el-İsfahânî, Gulâmu Sa‘leb (ö. 345/957) ve Hârûn İbnü’l-Hâik (ö. 360/971’den sonra) örnek verilebilir.¹⁰⁵ Yolculuk esnasında bir kitabı mütalaa ederken atın kendisini kuyuya düşürmesi sebebiyle hastalanıp 291/904 yılında halife Muktefî-Billâh (ö. 295/908) döneminde vefat etmiştir. Bâbü’ş-Şâm kabristanına defnedilmiştir. Doksan küsur yıl yaşadığı bilinen Sa‘leb on bir halife görmüştür.¹⁰⁶ Arkasında yüklü bir miras bıraktığı rivayet edilen Sa‘leb’in vârisi bulunmadığından Hanefî mezhebince mirası kız torununa verilmiştir.¹⁰⁷

Sarf, nahiv, lügat ve şiir ile ilgili eserler vermiştir. Bunlardan bazıları şunlardır: *Kitâbü’l-Masûn fi’n-nahv*, *Kitâbü İhtilâfi’n-nahviyyin*, *Kitâbü Meâni’l-Kur’ân*, *Kitâbü’l-Muvaffakî*, *Kitâbü Mâ telhanu fihi’l-âmmeh*, *Kitâbü’l-Kıraat ve Kitâbü’l-Fasîh*.¹⁰⁸

c) Muhammed b. Cehm (ö. 277/890)

Onun nahiv ilmini aldığı bir diğer hocası Muhammed b. Cehm b. Hârûn Ebû Abdillâh el-Kâtib es-Simmerî en-Nahvî’dir. 188/804 yılında Basra ile Vâsît arasında yer alan Simmer’de doğmuştur. Künyesi Ebû Abdillâh’tır. Nahiv’de Ferrâ’yı esas almış ve onun eserlerini nakletmiştir. Hatta onu övmek üzere yazdığı bir şiir de bulunmaktadır. Ferrâ’nın son öğrencilerindendir.¹⁰⁹ Kaynaklarda hayatı ve ailesi hakkında kapsamlı bir bilgiye rastlanmamıştır. Hocaları arasında Abdülvehhâb b. Atâ (ö. 204/819-20), Yezid b. Hârûn (ö. 206/821), Abdülaziz b. Ebân (ö. 207/822) ve Ya‘lâ b. Ubeyd et-Tanâfisî (ö.209/825) bulunmaktadır. Öğrencilerine ise İbn Mucâhid, Niftaveyh, Kasım b. Muhammed el-Enbârî, Ubeydullah b. Ahmed b. Bukeyr et-Temimî (ö. 334/946), İsmail b. Muhammed es-Saffâr, Abdillâh b.

¹⁰⁴ Güney, *Ebü’l-‘Abbâs Sa‘leb, Hayatı, Eserleri ve Arap Dilindeki Yeri*, 39-41.

¹⁰⁵ İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 234-236; Fîrûzâbâdî, *el-Bulğâ*, 86; Durmuş, “Sa‘leb”, 36/25-26.

¹⁰⁶ Ebû Talib Taceddin Ali b Enceb b Osman İbnü’s-Sai, *ed-Dürri’s-semîn fi esmâi’l-musannifîn*, thk. Ahmed Şevki Bunebyin - Muhammed Said Haneşi (Tunus: Dar’ul garb el-İslâmî, 2009), 1/294-295.

¹⁰⁷ Fîrûzâbâdî, *el-Bulğâ*, 76-77.

¹⁰⁸ İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 234; Sezgin, *Târîhü’t-türâsi’l-Arabî [GAS]*, 8/250-263; Güney, *Ebü’l-‘Abbâs Sa‘leb, Hayatı, Eserleri ve Arap Dilindeki Yeri*, 52-62.

¹⁰⁹ Hayatı hak. Bkz. Mûsâ b. Saîd Merzûbânî, *Mu‘cemu’s-şuarâ*, thk. Faruk Ahmed Eslim (Beyrut: Dâru Sadır, 2005), 471; Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, 11/546; İbnü’l Cevzî, *el-Muntazam*, 13/285-286; Hamevî, *Mu‘cemü’l-üdebâ*, 2478; İbnü’l-Kıftî, *İnbâhü’r-ruvât*, 1/88; Ebû’l-Hasan Cemaleddin Ali b Yusuf b İbrâhim İbnü’l-Kıftî, *el-Muhammedün mine’s-şuara’ ve eş’arühüm*, thk. Hasan Ma’merî - Hamd el-Câsir (Fransa: Câmiatu Paris külliyyetü’l Edeb ve’l-Ulûmî’l-İnsâniyye, 1970), 179-180; Safedî, *el-Vâfi bi’l-vefayât*, 5/155.

İshak el-Begavî (ö. 349/961), Ebû Sehl b. Ziyâd el-Kattân (ö. 350/961) ve Ebû Bekr eş-Şâfiî (ö. 354/965) örnek gösterilebilir.¹¹⁰ Kaynakların çoğunda Niftaveyh onun ilk öğrencileri arasında yer alır. Ancak Niftaveyh Muhammed b. Cehm'den bizzat ders almamıştır. Kaynaklarda semâ yoluyla ders aldığı da aktarılmaktadır. Nitekim vefat tarihlerine bakıldığında hoca-talebe ilişkisine aykırı bir durum söz konusu değildir. Büyük bir ihtimalle farklı şehirlerde yaşamaları aralarındaki ilişkiye etki etmiştir.

Muhammed b. Cehm, Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned* adlı eserinin sika râvîleri arasındadır.¹¹¹ Niftaveyh nahvin yanısıra hadis alanında da kendisinden rivayetlerde bulunmuştur. Hadisteki durumu hakkında ise Dârekutnî, Muhammed b. Cehm'in sika sadûk derecesinde olduğunu belirtmiştir. 277/890 yılında Kunâs mevkiinde öğle vakitlerinde vefat ettiği ve 89 yıl yaşadığı aktarılmaktadır.¹¹²

Niftaveyh'in dil alanında yararlandığı diğer hocalar arasında; el-Medâinî'nin (ö. 228/843) öğrencileri, el-Kindî (ö. 252/866 [?]), Cafer b. Surâk el-Vâsitî el-Meflûc (ö. 265/878) ve Abdillâh b. İshak b. Selâm (ö. 271/885) da yer almaktadır.¹¹³

Nahiv ilminde dönemi iki büyük hocası sayılan Müberred ve Sa'leb'ten ders alan Niftaveyh, hadis öğreniminde de birçok âlimden ders almış ve kendilerinden rivayetlerde bulunmuştur. Aşağıda hocaları arasında öne çıkan bazı isimler hakkında bilgi verilecektir.

d) Muhammed b. Abdülmelik ed-Dakîkî (ö. 266/879-880)

Tam adı Muhammed b. Abdülmelik b. Mervan Ebû Cafer ed-Dakîkî el-Vâsitî'dir.¹¹⁴ Vefat edene kadar Bağdat'ta yaşamıştır. 266/879-880 yılının sonlarına doğru¹¹⁵ 81 yaşındayken Kunâs'ta vefat ettiği rivayet edilmektedir. Kaynaklarda hayatı hakkında fazla bir bilgi bulunmamaktadır.

Yezîd b. Hârûn (ö. 206/821), Ya'lâ b. Ubeyd et-Tanâfisî (ö. 209/825), Zekeriyya b. Adiyy (ö. 211/826), Ya'kub b. Muhammed ez-Zührî (ö. 213/829), Süleyman b. Harb (ö. 224/839), Hişam b. Abdülmelik et-Tayâlisî (ö. 227/842) ve İbrahim b. Münzir el-Hizâmî (ö. 236/850) gibi birçok muhaddisten rivayette bulunmuştur. Aynı şekilde kendisinden de İbn Mâce, Ebû Dâvûd, İbrahim el-

¹¹⁰ Öğrencileri hak. ayrıntılı bilgi için bkz. el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, 11/546; İbnü'l Cevzî, *el-Muntazam*, 13/286; Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b Muhammed b Muhammed b Alî b Yusuf İbnü'l-Cezeri, *Gayetü'n-Nihaye Fî Tabakati'l-Kurra = Gayetü'n-Nihaye fî Esmâi Ricâli'l-Kıraat uli'r-Rivaye ve'd-Diraye*, thk. Gotthelf Bergstraesser (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1982), 1/101-102; Ebû'l-Fazl Şehabeddin Ahmed İbn Hacer el-Askalani, *Lisanü'l-mizan.*, thk. Abdülfettah Ebû Gudde - Salman Abdülfettah Ebû Gudde (Beyrut: Mektebü'l-Matbuati'l-İslâmiyye, 2002), 1/42.

¹¹¹ Merzûbânî, *Mu'cemu's-suarâ*, 471; İbnü'l-Kıftî, *el-Muhammedûn*, 180.

¹¹² el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, 2/546; ez-Zehebi, *Siyer*, 13/164.

¹¹³ Ömerî, "Niftaveyh en-nahvî ve devruhû fi'l kitâbeti ve't-târîh", 72-74.

¹¹⁴ el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, 3/600.

¹¹⁵ Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b Ahmed b Osman Zehebi, *Tezkiretü'l-huffaz*, thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî (Hindistan: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1374), 2/629.

Harbî, Niftaveyh ve İbn Ebî Hâtim er-Râzî (ö. 327/938) gibi önemli birçok muhaddisin rivayette bulunduğu görülmektedir.¹¹⁶

İbn Ebî Hatim er-Râzî Vâsî'ta babası ile beraber iken babasının Dakîkî için sadûk dediğini belirtmektedir. Ayrıca Ebû Dâvud, Dakîkî'nin aklının sağlam olmadığını dile getirmiştir. Dârekutnî onu sika mertebesinde görürken, İbn Hibbân ise onu *es-Sikât* adlı eserinde zikretmiştir.¹¹⁷

Hadis ilminde Dakîkî'nin yanı sıra İshak b. Vehb el-Allâf el-Vâsî'tî (ö. 259/873), Şuayb b. Eyyüb es-Sarîfînî (ö. 261/875), Abdillâh b. Muhammed b. Şâkir (ö. 270/883), Abbas b. Muhammed ed-Dûrî (ö.271/884), Ahmed b. Abdülcebbâr el-Utâridî (ö.272/885)¹¹⁸, Halef b. Muhammed Kurduvs el-Vâsî'tî (ö.274/887), Abdülkerîm b. el-Heysem el-Âkûlî (ö. 289/902) ve Muhammed b. Yunus (ö. 329/942) gibi hocaları veya kendilerinden rivayette bulunduğu âlimler vardır.

Çok yönlü bir âlim kimliğiyle ön plana çıkan Niftaveyh kıraat alanında da kendini göstermektedir. Daha önce de zikredildiği üzere Niftaveyh, el-Mukrî nisbesiyle de tanınmaktadır. Tezin bu bölümünde kıraat ilminde yaralandığı hocalarına kısaca değinilecektir.

e) Muhammed b. Amr b. Avn el-Vâsî'tî (ö. 270/883'ten önce)

Tam adı Muhammed b. Amr b. Avn b. Evs b. Ca'd Ebû Avn, Ebû Amr, Ebû Osman es-Süllemî el-Vâsî'tî el-Mısrî'dir. Meşhur kıraat ve hadis âlimidir.¹¹⁹ Hayatı hakkında fazla bir bilgi bulunmamaktadır. İlmî hayatını Bağdat'ta sürdürmüştür. Yaygın görüşe göre 270/883 yılından önce vefat etmiştir. İbn Ebi Hâtim, Ebû Avn'ın sika sadûk mertebesinde olduğunu belirtmektedir.¹²⁰

Kâlûn (ö.220/835), Zekeriyya b. Yahya b. Sabih el-Vâsî'tî (ö. 235/849), Ahmed b. Yezid el-Hulvânî (ö. 250/864), Şuayb b. Eyyüb es-Sarîfînî (öl. 261/874) ve Kanbel b. Abdurrahman (ö. 291/904) gibi birçok kıraat âlimi ve muhaddisten rivayette bulunmuş ve ders almıştır. Bunun yanı sıra kendisinden de istifade eden öğrencilerine Ahmed b. Said el-Vâsî'tî (ö. 300/913), Ebû'l Hasen Muhammed b. Hamdun el-Hizâ el-Vâsî'tî (ö. 310/923), Abdillâh b. Heysem el-Belhî (ö. 318/930) ve Niftaveyh örnek gösterilebilir.¹²¹Vâsî'tî ta yaşamış olması Niftaveyh ile arasındaki hoca-talebe ilişkisini güçlendirmiştir.

¹¹⁶ el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, 3/600; Ebû'l-Haccac Cemaleddin Yusuf b Abdurrahman b Yusuf Mizzi, *Tehzîbü'l-Kemal fî Esmâi'r-Rical.*, thk. Beşşar Aved Ma'ruf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1992), 26.c/24-25; Şehabeddin Ahmed İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb* (Kahire: Daru'l-Kitabi'l-İslamî, 1993), 9/317.

¹¹⁷ Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, 11/602-603; Mizzi, *Tehzîbü'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*, 26/25; Askalânî, *Tehzîbü't-tehzîb*, 9/317-318.

¹¹⁸ Utâridî, "Zâhiriyye" hadisini rivayet etmiştir. Senedinde ve ravilerinde çeşitli tartışmaların olduğu bu hadis, Niftaveyh ile Utâridî arasındaki etkileşimi göstermesi açısından önemlidir. Nitekim hadisin çeşitli izahları bulunmaktadır. Ancak bu durumun Niftaveyh'in nahvî ve fikhî görüşlerine ne denli bir etkisi olmuştur? Tezin ilgili kısmında ele alınacaktır. ez-Zehabi, *Siyer*, 13/58-59.

¹¹⁹ el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, 4/220; Zehebi, *Ma'rifetü'l-Kurrai'l-Kibar Ale't-Tabakat Ve'l-A'sar.*, 2/466; İbnü'l-Cezeri, *Gayetü'n Nihaye*, 2/195.

¹²⁰ el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, 4/220.

¹²¹ İbnü'l-Cezeri, *Gayetü'n Nihaye*, 2/195.

Ayrıca kronolojik olarak aynı dönemde aynı şehirlerde yaşamış olmaları karşılaşma ihtimallerinin yüksek olduğunu düşündürmektedir. Şöyle ki kaynaklarda “قرأ عليه” ifadesi yer almaktadır.¹²² Bu ibare de Niftaveyh’in bizzat Ebû Avn’dan ders aldığına işaret etmektedir. Ebû Amr’ın dışında kıraat alanında Niftaveyh, Şuayb b. Eyyüp es-Sarifînî, Ahmed b. Heysem el-Belhî ve Muhammed b. Cehm gibi hocalardan ders almıştır.¹²³

Genel olarak bakıldığında dil âlimi yönüyle öne çıkan Niftaveyh, Bağdat’ta bulunduğu süre içerisinde özellikle nahiv alanında dönemin iki şeyhi Müberred ve Sa‘leb’den ders almıştır. Hadis ve kıraatte ise birçok hocadan rivayette bulunmuştur. Bu hocalardan arz, semâ ve kıraat yollarıyla nakillerde bulunmuştur. Aynı şekilde Niftaveyh nahiv, hadis ve kıraat alanında birçok öğrencinin yetişmesine katkıda bulunmuştur.

2.4.3. Öğrencileri

Klasik dönemde hoca-talebe ilişkisi, İslâmî ilimlerin gelişmesi ve yaygınlaşması adına önem arz etmektedir. Günümüze ulaşan eserlerin veya rivayetlerin aidiyeti ve sağlamlığı bu bağa bağlıdır. İslam coğrafyasında sıkça kullanılan senet-isnat sistemi de bu bağın kurucusudur. Hoca-öğrenci arasındaki bu münasebet kültürel-ilmî mirasın günümüze intikal etmesinde önemli bir paya sahiptir. Niftaveyh de Bağdat’ta kaldığı sürede verdiği derslerin yanı sıra birçok farklı ilim sahasında önemli öğrencilerin yetişmesinde etkili olmuştur. Öğrencileri ele alınırken rivayet durumları ön planda tutulacaktır. Bu bağlamda Niftaveyh ile yakın ilişkisi olduğu bilinen bazı isimler, tezin bu kısmında ele alınacaktır.

a) Merzübânî (ö. 384/994)

Tam adı Ebû Ubeydullâh Muhammed b. İmrân b. Mûsâ b. Saîd el-Kâtib el-Merzübânî el-Horasânî el-Bağdâdî’dir. 297/910 yılında doğmuştur.¹²⁴ Aslen Horasanlı olup Bağdat’ta yaşamıştır.¹²⁵ Dedelerine nisbetle el-Merzübânî ve İbnü’l-Merzübânî olarak da anılmaktadır.¹²⁶ Kendisi Acem olup köklü ve zengin bir aileden gelmektedir.¹²⁷ Arap dili ve edebiyatı, şiir, ahbâr ve hadis gibi ilimlerde

¹²² Muhaddislerin nezdinde bir şeyhe ezberden veya kitaptan okuma “Arz (عرض) olarak isimlendirilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ebû’l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bâsü’l-hâsis Şerhi İhtisari ulûmi’l-hadis*, thk. Ahmed Şâk (Beyrut: Dâr’ul-Kütübi’l-İlmiyye, ts.), 105.

¹²³ Tüccar, “Niftaveyh”, 33/82.

¹²⁴ en-Nedim, *el-Fihrist*, 402; Ebû Sa’d Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur el-Mervezi es-Sem’ani, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî (Haydarabad: Dâiretü’l-Maârifî’l-Osmaniyye, 1981), 12/189.

¹²⁵ Mûsâ b. Saîd Merzübânî, *el-Müveşşah*, thk. Muhammed Hüseyin Şemsüddin (Beyrut: Dâr’ul-Kütübi’l-İlmiyye, 1995), 12.

¹²⁶ Daha fazla bilgi için bkz. Sem’ânî, *el-Ensâb*, 12/188-189; Hüseyin Yazıcı, “Merzübânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/256.

¹²⁷ Merzübânî, *Mu‘cemu’ş-şuarâ*, 5.

dönemin ön planda olan isimlerindedir. Etrafında öğrenci grupları oluşturmuş ve ilim meclisleri kurmuştur. Hatta Bağdat'ta bir evi ilmî faaliyetlerine tahsis ettiği rivayet edilmektedir.¹²⁸

İlmî açıdan takdir edilmekle beraber nebiz içmesi, Mu'tezilî temayülleri ve teşeyyu' hareketleri ile ilişkisinden dolayı belli kesimler tarafından eleştirilmiştir. Buna rağmen çağdaşı Ebû Ali el-Fârisî, Merzûbânî'nin dünya nimetlerinden biri olduğunu dile getirmektedir. Ayrıca Adudüdevle'nin (ö. 372/983) onu selamlamak için sabahın erken saatlerinde evinin önüne geldiği de nakledilmektedir.¹²⁹

Yaşadığı dönemde Bağdat'ın ileri gelen hocalarından ders almış ve nakillerde bulunmuştur. Hocalarına Ebû Dâvûd, Ebû'l-Kâsım el-Begavî (ö. 317/929), İbn Düreyd, Ahmed b. Süleyman et-Tûsî (ö. 322/934), Niftaveyh, Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî ve Ebû Bekir es-Sûlî gibi isimler örnek gösterilebilir.¹³⁰ Özellikle nahivde İbn Düreyd, Niftaveyh ve İbnü'l-Enbârî'den ders almıştır. Nitekim eserlerinde hocalarından nakillerde bulunmuştur. Hoca-talebe etkileşiminde en önemli unsur diğer zikredilen âlimlerde de olduğu gibi şehirdir. Merzûbânî de Niftaveyh gibi ilmî faaliyetlerini Bağdat'ta sürdürmüştür. Tarihi bakımdan da birbirlerini görmüş olmaları muhtemeldir. Kaynaklarda da geçtiği üzere Merzûbânî, *el-Muktebes* adlı eserinde Niftaveyh'in Müberred, Sa'leb ve Ebû Ubeydullah İshak b. Selâm'dan yaptığı rivayetleri aktarmıştır. Ayrıca Niftaveyh'e ait birçok şiire de eserinde yer vermiştir.¹³¹ Hatta Merzûbânî'nin Niftaveyh'in cenazesine katıldığı yönünde rivayetler de mevcuttur.¹³²

Hocası gibi kendisi de birçok talebe yetiştirmiştir. Öğrencileri arasında; Ebû Muhammed el-Cevherî (ö. 400/1009'dan önce), Ali b. Eyyûb el-Kummî (ö. 430/1039), Ebû Abdillâh es-Saymerî (ö. 436/1045), Şerîf el-Murtazâ (ö. 436/1045) ve Ebu'l-Kasım et-Tenûhî (ö. 447/1055) gibi isimler bulunmaktadır.¹³³

Merzûbânî eser telifi açısından oldukça zengin bir âlimdir. Arap dili ve edebiyatının gelişmesi ve günümüze aktarılmasında eserlerinin payı büyüktür. Ancak kaleme aldığı birçok eserin Moğol istilasında kaybolduğu aktarılmaktadır. Eserlerine; *el-Muktebes fî ahbâri'n-nühât ve'l-üdebâ'* ve *'ş-şu'arâ'* ve *'l-ülemâ*, *el-Müveşşah*, *Mu'cemü's-şu'arâ*, *Eş'ârü'n-nisâ'*, *Ahbârü's-Seyyid el-Himyerî*,

¹²⁸ Yazıcı, "Merzûbânî", 29/256-257.

¹²⁹ Merzûbânî, *el-Müveşşah*, 12; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 12/189.

¹³⁰ el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 6/2582; Mahreme, *Kılâdetü'n-Nahr Fî Vefeyâtî A'yânî'd-Dehr*, 3/255; Brockelmann, *Tarihü'l-edebi'l-Arabi*, 2/243; Yazıcı, "Merzûbânî", 29/256.

¹³¹ Merzûbânî, *el-Müveşşah*, 73,146,163 vd.; Ebû'l-Mehasin Yağmûrî, *Kitâbu Nürü'l-kabes el-Muhtasar mine'l-Muktebes*, thk. Rudolf Sellheim (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1964), 344-345; Emin, *A'yânü's-Şia*, 2/222; Şen, *Ebu'l-'Abbâs el-Müberred'in el-Muktedab Adlı Eserinde Nahiv İlmîne Ait Görüşleri*, 21.

¹³² İbnü'l-Kıftî, *İnbahü'r Ruvât*, 1/216; el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 1/115.

¹³³ Merzûbânî, *Mu'cemü's-şuarâ*, 6; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 2582-2583; Mahreme, *Kılâdetü'n-nahr fî vefeyâtî a'yânî'd-dehr*, 3/255; Yazıcı, "Merzûbânî", 29/257.

Ahbâru şu'arâ'i's-Şi'a, Kitâbü's-Şi'r ve Kitâbü'l-Ezmine gibi birçok örnek verilebilir.¹³⁴ 384/994 yılında 88 yaşındayken Bağdat'ta vefat etmiştir. Cenazesi Hayzerân mezarlığına defnedilmiştir.¹³⁵

b) Ebû Ali el-Kâlî (ö. 356/967)

Tam adı Ebû Alî İsmâîl b. el-Kâsım b. Ayzûn b. Hârûn b. İsa b. Muhammed b. Süleyman el-Kâlî el-Bağdâdî el-Lügavî'dir.¹³⁶ Daha çok el-Kâlî diye tanınmaktadır. 288/901 yılında Diyarbekir yöresinde yer alan günümüzde de Muş'un bir ilçesi olan Malazgirt'te doğmuştur.¹³⁷ İlk tahsilini doğduğu çevrede yapan Kâlî, Kâlîkâlâ (Hasankale/Erzurum) ehlinden bir grupla beraber 303/916 yılında ilim talebi için Bağdat'a taşınmıştır. Bağdat'ta kaldığı süre boyunca dönemin önemli hocalarından ders almıştır. Hocaları arasında Ebû Dâvûd es-Sicistânî, Zeccâc, İbnü's-Serrâc, Ali b. Süleyman el-Ahfeş (ö. 316/928 [?]), Ebû'l-Kâsım el-Begavî, İbn Düreyd, Niftaveyh, Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî, Gulâmu Sa'leb (ö. 345/957) ve İbn Dürüsteveyh bulunmaktadır.¹³⁸ Bağdat'ta yeterli ilgiyi göremeyince Niftaveyh'in vefatından yaklaşık beş sene sonra 328/941 yılında Endülüs'e gitmiştir. Burayı yurt edinmiş ve Arap dili başta olmak üzere şiir, siyer, ensâb, eyyâmü'l-Arab konularında insanların kendisinden istifade ettiği ve hürmet gösterdiği biri olmuştur. Burada dil, hadis ve ahbâr ilminde hüccet sayılmıştır.¹³⁹ Kurtuba'da devlet erkânı tarafından da teveccüh görmüştür. Çoğu eserini de Endülüs'te yazmıştır.

Kâlî'nin özellikle Bağdat serüveni önem arz etmektedir. Zira Niftaveyh ile tanışması burada gerçekleşmiştir. Kâlî, 23 yıl kaldığı Bağdat'ta dil ve edebiyat konularında Niftaveyh'ten yararlanmış. Dil alanında Basra ve Kûfe dil ekollerine mensup hocalardan ders alması ve bu birikimi beraberinde Endülüs'e taşıması, Endülüs'te ilmî hareketlerin canlanmasına vesile olmuştur.¹⁴⁰ Günümüze kadar ulaşan eserlerinde Niftaveyh'ten bolca rivayet aktarmıştır. Özellikle Niftaveyh'in Sa'leb ve Müberred'den nakilleri bunların başında gelmektedir.¹⁴¹ Bunun yanı sıra Kâlî, Cerîr (ö. 110/728 [?]) ve

¹³⁴ Eserleri hak. kapsamlı bilgi için bkz. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 402-408; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 2583-2584; Brockelmann, *Târîhü'l-edebi'l-Arabî*, 2/244; Yazıcı, "Merzûbânî", 29/257.

¹³⁵ İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z-Zaman Fî Tevârîhi'l-A'yan.*, 18/79; Zehebi, *el-İber*, 2/166.

¹³⁶ Abdullah b. Muhammed İbnü'l Faradî, *Tarihu Ulema-i Endülüus*, thk. Beşşar Aved Ma'ruf (Tunus: Dar'ul Garb el-İslamî, 2008), 1/120; Ebû Abdullah Muhammed b Fütuh b Abdullah Mayurki Ezdi Humeydi, *Cezvetü'l-Muktebis fî Zikri Vülâti (fî Tarihi Ulemai)'l-Endelüs.*, thk. Beşşar Aved Ma'ruf - Muhammed Beşşar Aved (Tunus: Dar'ul-Garb el-İslamî, 2008), 231; Ebû Ca'fer Ahmed b Yahyâ b Ahmed el-Endelüsü Dabbi, *Bugyetü'l-mültemis fî tarihi ricali ehli'l-Endelüs.*, thk. İbrahim el-Ebyari (Kahire-Beyrut: Dârü'l-Kitabi'l-Mısri -Dârü'l-Kitabi'l-Lübnani, 1989), 1/282; el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 2/729.

¹³⁷ Humeydi, *Cezvetü'l-muktebis*, 120; Hüseyin Elmalı, "Ebu Ali el-Kâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/259.

¹³⁸ İbnü'l Faradî, *Târîhu ulemâ Endülüus*, 1/121; Elmalı, "Ebu Ali el-Kâlî", 24/259.

¹³⁹ Dabbi, *Bugyetü'l-Mültemis fî Tarihi Ricali Ehli'l-Endelüs*, 1/283.

¹⁴⁰ Ebû'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b Muhammed b Ahmed Makkari, *Nefhü't-tib = Nefhü't-tib min gusni'l-Endelüsü'r-ratib ve zikru veziriha lisani'd-din İbni'l-Hatib = Urfü't-tib fî'ta'rif bi'l-vezir İbni'l-Hatib*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sadır, 1968), 3/72; Cumhuriyet Ersin Adıgüzel, "Endülüs'te Dil Çalışmalarının Kurucu İsmi: Ebû Ali el-Kâlî", *Istanbul Journal of Arabic Studies (ISTANBULJAS)* 2/1 (2019), 13.

¹⁴¹ Ebû Ali İsmail b Kâsım b Ayzun Kali, *el-Emâlî* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.), 1/23,30,32 vd.

Ferezdak'ın (ö. 114/732) nakizaları ile Zürrümme'nin (ö. 117/735) şiirlerini Niftaveyh'ten okuduğunu dile getirmektedir.¹⁴²

Bağdat'ta tahsil ettiği ilimleri Endülüs'e taşıyan Kâlî, Batı'da dil ve edebiyat başta olmak üzere İslamî ilimler sahasında telif edilen eserlerin okunmasının sağlanmasında önemli bir rol üstlenmiştir. Eserlerinin çoğunu Kurtuba'da yazan Kâlî, Endülüs edebiyatının gelişmesinde etkili olmuştur. Birçok öğrenci yetiştirmiştir. Öğrencileri arasında Hasan ez-Zübeydî (ö. 379/989), Ahmed b. Eban el-Endelûsî (ö. 382/993), Ebû Osman Saîd b. Osman el-Kazzâz (ö. 400/1010), Ebû Nasr Hârûn b. Mûsâ el-Kurtubî (ö. 401/1011) ve Ebû Ali Hasan b. Eyyûb el-Haddâd (ö. 425/1034) gibi isimler sayılabilir.¹⁴³

Özellikle Endülüs'te ders kitabı olarak okutulan eserler de kaleme alan Kâlî'nin diğer eserlerine; *el-Emâlî*, *Kitabü'n-Nevadir*, *Kitâbu Fe'altü ve Ef'altü*, *el-Maksûd ve'l-memdûd*, *Ef'âlu min kezâ*, *el-Bâri' fi'l-lüga*, *el-İbilü ve nitâcühâ ve cemî'u ahvâlihâ*, *Mekâtilü'l-fürsân ve Tefsîru'l-kasâid ve'l-mu'allakât ve tefsîru i'râbihâ ve me'ânihâ vb.* örnek gösterilebilir.¹⁴⁴ Hayatının son yirmi beş senesini Endülüs'te geçirmiş ve 356/967 yılında Kurtuba'da vefat etmiştir.¹⁴⁵

c) Ebû Bekr Muhammed b. Şâzân (ö. 383/993)

Tam adı Ahmed b. İbrahim b. Hasan b. Muhammed b. Şâzân el-Bağdadî el-Hafız Ebû Bekr el-Bezzâz'dır. Kumaş işleriyle uğraştığı için "el-Bezzâz" lakabıyla tanınmaktadır.¹⁴⁶ Kaynaklarda hayatı hakkında fazla bir bilgi bulunmamakla beraber 298/911 yılında doğduğu aktarılmaktadır.¹⁴⁷ Özellikle hadis ve kıraat alanlarında öne çıkan bir isimdir. Hadiste sika râvîler içerisinde değerlendirilmiştir. Rivayet konusunda titiz davranmıştır. Muhammed el-Begavî ve onun tabakasından¹⁴⁸ haber nakletmiştir. Kıraat alanında ise Ahmed b. Muhammed b. Ubeydullah et-Temmâr'dan (ö. 326/938) rivayette bulunmuştur. Kendisinden de Ezherî, Dârekutnî ve Berkânî (ö. 425/1034) rivayet etmiştir.¹⁴⁹ Mesleği gereği ticaret amaçlı sık sık Mısır'a gitmiştir.¹⁵⁰ Mısır'da bulunduğu sırada da çokça rivayet aktarmıştır.

¹⁴² İsmail b. Kasım Ebu Ali el-Kâlî, *el-Maksûr ve'l-Memdud*, thk. Ahmed Avdülmeccid Herîdî (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1999), Mukaddime kısmı, 16; Ebû Bekr Muhammed b. Hayr b. Ömer İşbili İbn Hayr, *Fehresetu İbn Hayr el-İşbili*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf - Mahmûd Beşşâr Avvâd (Tunis: Darü'l-Garbi'l-İslami (Dar al-Gharb al-Islami), 2009), 1/483-486.

¹⁴³ Humeydi, *Cezvetü'l-Muktebis fi Zikri Viülati (fi Tarihi Ulemai)'l-Endelüs*, 232-233; Dabbi, *Bugyetü'l-Mültemis fi Tarihi Ricali Ehli'l-Endelüs*, 1/283; Adıgüzel, "Endülüs'te Dil Çalışmalarının Kurucu İsmi: Ebû Ali el-Kâlî", 17.

¹⁴⁴ İbnü'l-Kıfî, *İnbâhü'r-ruvât*, 1/241-244; Elmalî, "Ebu Ali el-Kâlî", 24/260.

¹⁴⁵ Dabbi, *Bugyetü'l-mültemis fi tarihi ricali ehli'l-Endelüs*, 1/284; el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 2/729.

¹⁴⁶ Zehebi, *el-İber*, 2/162; İbnü'l-İmad, *Şezeratü'z-zeheb fi ahbari men zeheb*, 4/433.

¹⁴⁷ İbnu Tağrıberdî, *en-Nücum'z Zahire*, 4/164.

¹⁴⁸ Hocaları hak. Ayrıntılı bilgi için bkz. el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, 5/31-33.

¹⁴⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/366-367; İbnü'l-Cezeri, *Gayetü'n Nihaye*, 1/36.

¹⁵⁰ Zehebi, *el-İber*, 2/162.

İbn Şâzân ile Niftaveyh arasında hoca-talebe ilişkisi, rivayet sayılarında ortaya çıkmaktadır. Nitekim İbn Şâzân Niftaveyh'ten rivayette bulunmuştur. Özellikle Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö.463/1071) *Târihu Bağdat* adlı eserinde Niftaveyh'in, Emevî ve Abbâsî halifelerinin vefatları ve menkıbeleri ile ahbâr ve şiire dair rivayetleri yer almaktadır.¹⁵¹ Bu rivayetlerin çoğunda İbn Şâzân Niftaveyh'ten nakilde bulunmuştur. Bu eserin dışında o, Niftaveyh'in başından geçen bazı olaylar ile eserlerinin günümüze aktarılmasında büyük bir pay sahibidir.¹⁵²

Kaynaklarda kendisine *Müselâlat fi'l-hadis* adlı bir eser nisbet edilmektedir.¹⁵³ 383/993 yılında Bağdat'ta 86 yaşındayken vefat etmiştir.¹⁵⁴

d) Muâfâ b. Zekeriyâ (ö. 390/1000)

Tam adı Ebü'l-Ferec el-Muâfâ b. Zekeriyâ b. Yahyâ b. Humejd b. Hammâd b. Dâvud'dur. el-Fakîh, el-Hafız, en-Nehrevânî ve el-Cerîrî gibi nisbelerle anılmakla beraber İbn Tarârâ diye bilinmektedir. Babasından dolayı bu lakabı almıştır. Tarârâ ise sözlükte yarmak, kesmek ve keskinleştirmek gibi birçok manaya gelmektedir.¹⁵⁵ Nahiv lügat, fıkıh, ahbâr ve şiir ilimlerinde öne çıkan el-Cerîrî, 305/918 yılında Bağdat ile Vâsıt arasında kalan Nehrevân'da doğmuştur.¹⁵⁶ Tefsir, kıraat ve edebiyat alanlarında Niftaveyh, İbn Şenebûz (ö. 328/939), İbnü'l-Enbârî ve Ebû İsâ el-Bekkâr (ö. 353/964) gibi birçok hocadan ilim tahsil etmiştir.¹⁵⁷ Fıkıhta İbn Cerîr et-Taberî'nin (ö. 310/923) mezhebine (taberîlik) mensuptur. İbn Cerîr'in yolunu takip etmiş ve mezhebinin dışındakilerine reddiyeler yazmıştır. Taberî'den sonra mezhebin en önemli müellifi olmuştur.¹⁵⁸ Çok küçük yaşlardan itibaren ilim öğrenmek için Basra, Hulvân ve Sâmerra'ya gitmiştir. Bağdat'ta bir süre vekâleten kadılık görevi yapmıştır.

Genç yaşına rağmen özellikle edebiyat alanında Niftaveyh'ten yararlanmıştır. Yine aynı coğrafyada olma faktörü hoca-öğrenci etkileşimini arttırmıştır. Her ne kadar mezhep konusunda hocasına ters düşse de onun ilminden istifade etmiştir. Nahivde Basra dil ekolünün kaidelerini kullandığı

¹⁵¹ el-Bağdâdî, *Târihu Bağdât*, 5/32; Rivayetler hak. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Ekrem Ziyâ Ömerî, *Mevaridü'l-Hatîb el-Bağdâdî fi Tarihi Bağdad* (Riyad: Daru Taybe, 1985), 142-150; Mecid Hamid Ahmet el-Alusî - İyada Acîmî ed-Düleymi, "Niftaveyh ve Merviyetuhu et-Tarihiyye fi Tarihi Bağdat elleti tetealleku bi'l hulefa el- Abbasiyyin", *Külliyetü'l İmerât li'l Ulumi't Terbeviyye* 7 (2016), 140-151.

¹⁵² İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 1/212.

¹⁵³ Niftaveyh, "Mes'eletü's-sübân", 374.

¹⁵⁴ Ölümüne dair rivayetler hak. Bkz. el-Bağdâdî, *Târihu Bağdât*, 5/33; Bemahre, *Kulâdetü'n-Nahr Fi Vefeyâtü A'yânü'd-Dehr.*, 3/291.

¹⁵⁵ Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sadır, 1414), 4/499.

¹⁵⁶ İbn Hallikân, *Vefayâtü'l Â'yan*, 5/221; ez-Zehabi, *Siyer*, 16/544; Safedî, *el-Vafi*, 19/422.

¹⁵⁷ Hocaları hak. detaylı bilgi için bkz. Zehabi, *Tezkiretü'l-huffaz.*, 3/1010-1011; Ahmet Özel, "Muâfâ en-Nehrevânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/306-307.

¹⁵⁸ Ebû İshak Cemaleddin İbrâhim b Ali b Yusuf Şirazi, *Tabakâtü'l-fukahâ*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dârü'r-Raidi'l-Arabi, 1981), 93; Riyazurrahman Şirvânî, "el-Kâdî Ebü'l-Ferec el-Mu'âfâ b. Zekeriyâ ve kitâbühü el-Celîs ve'l-enîs", ed. Muhtaruddin Ahmed, *Mecelletü'l-Mecma'î'l-İlmiyyi'l-Hindî-Aligarh* 1/1 (1976), 94.

aktarılmaktadır. Kendi döneminde fıkıh, nahiv, lügat ve edebiyat alanlarında otorite kabul edilen Nehrevânî hakkında âlimler, olumlu görüşler zikretmişlerdir. Özellikle hadis sahasında sika bir râvî olduğu nakledilmiştir.¹⁵⁹

Kendisinden faydalanan veya rivayette bulunan öğrencileri arasında; Ebü't-Tayyib et-Taberî, Ebü'l-Kâsım el-Ezherî, Ali b. Muhammed el-Hazzâz (ö. 400/1010), İbn Şâzân el-Kummî (ö. 420/1029) ve Ebü'l-Alâ el-Vâstî (ö. 431/1040) gibi birçok isim sayılabilir. Ayrıca İslâmî ilimler sahasında eserleri bulunmaktadır. Eserlerine; *el-Celîs ve'l-enîs*, *Cüz'*, *Kitâbü's-Şürût*, *Kitâbü'l-Mehâdir ve's-sicillât*, *Edebü'l-kâdî*, *Kitâbü'l-Hudûd*, *el-Muhâvere*, *Tefsîrü'l-Kur'ân (et-Tefsîrü'l-kebîr)*, *Kitâbü'l-Kirâ'ât ve Te'vîlü'l-Kur'ân* gibi eserler örnek verilmektedir.¹⁶⁰

Niftaveyh'in yukarıda zikredilen öğrencilerinin dışında İshak b. İbrahim Ebü Muhammed el-İsbahânî (ö. 310/923), Taberî, Ahmed el-Belhî (ö. 323/935), Gulâmu Niftaveyh (ö. 354/965) diye bilinen Berzeveyh, Ebü Mansûr es-Seâlibî, el-Ezherî, Ebü'l-Hasen el-Harbî el-Kazzâz (d. 293/906), Ebü'l-Abbâs el-Yeşkûrî (ö. 370/981), Ebü'l-Hasen el-Bedîhî eş-Şâir (ö. 383/993'ten önce), Ebü'l-Kâsım es-Sayrîfî (ö. 384/995), Ebu'l-Kasım et-Temîmî el-Varrâk (ö. 440/1049), Ahmed b. Abdurrahman b. Deneveyh (ö. ?), Ebü Muhammed el-Katib İbn Curâdî (ö. ?) ve Şezâ'iy (ö. ?) gibi isimler Niftaveyh'ten rivayette bulunanlara örnek verilebilir.¹⁶¹

2.5. Vefatı

Niftaveyh, 323/935 yılı safer ayında Çarşamba günü Bağdat'ta vefat etmiştir.¹⁶² Ancak bazı kaynaklarda 324/936 yılında kıraat âlimi İbn Mücâhid (ö. 324/936) ile aynı zaman diliminde vefat ettiği yönünde rivayetler de mevcuttur.¹⁶³ Vefatının hemen ertesi günü Kûfe mezarlığına defnedilmiştir.¹⁶⁴ Cenazesine Merzubânî ve İbn Hâleveyh gibi öğrencilerinin katıldığı bilinen Niftaveyh'in cenaze namazını Hanbelîlerin reisi Berbehârî'nin (ö. 329/940-41) kıldırıldığı nakledilmektedir.¹⁶⁵ Kimi kaynaklarda 83 kimilerinde ise 80 yıl yaşadığı aktarılmaktadır.¹⁶⁶ Bir sonraki bölümde Niftaveyh'in ilmî hayatı ve kişiliği ele alınacaktır.

¹⁵⁹ İbnü'l-Kıftî, *İnbahü'r Ruvât*, 3/296-297.

¹⁶⁰ Şemseddin Muhammed b Ali b Ahmed Davudi, *Tabakâtü'l-müfessirin* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983), 1/324-325; Şirvânî, “el-Kâdî Ebü'l-Ferec el-Mu'âfâ b. Zekeriyâ ve kitâbühü el-Celîs ve'l-enîs”, 92-93,99; Özel, “Muâfâ en-Nehrevânî”, 30/307-308.

¹⁶¹ Ömerî, “Niftaveyh en-nahvî ve devruhü fi'l kitâbeti ve't-târîh”, 73.

¹⁶² Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, 154; İbnü'l Cevzî, *el-Muntazam*, 13/351-352; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 114-115; İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-â'yân*, 1/47; Zehebî, *Siyer*, 10/76; Sezgin, *Târîhü't-türâsi'l-Arabî [GAS]*, 8/267.

¹⁶³ İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-â'yân*, 1/48; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefayât*, 5/43; Davudi, *Tabakâtü'l-müfessirin*, 1/23.

¹⁶⁴ İbnü'l-İmad, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, 4/122.

¹⁶⁵ İbnü'l-Kıftî, *İnbahü'r-ruvât*, 1/213; Ebu'l Fide İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdulkadir el-Arnaut - Beşşar Aved Ma'ruf (Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1988), 12/119.

¹⁶⁶ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n nihâye*, 12/119; İbnü'l-İmad, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, 4/122.

3. KİŞİLİĞİ

Bu başlık altında Niftaveyh'in ilmî hayatı ve kişiliği ortaya konulacaktır. Ardından çağdaşı İbn Dureyd (ö. 321/933) ile yaşadığı atışma ele alınıp Niftaveyh hakkında söylenen olumlu ve olumsuz görüşlere yer verilecektir. Son olarak ise ahlâkî kişiliği ile eserlerine değinilecektir.

3.1. İlmî Kişiliği

Genel itibariyle bir âlimin doğduğu yer, ders aldığı hocalar, yetiştirdiği öğrenciler, günümüze ulaşan veya ulaşmayan eserleri ve özgün görüşleri onun ilmî kişiliği hakkında bir değerlendirme yapılırken esas alınan önemli unsurlardır. Nitekim bir âlimin farklı alanlarda hocalardan ders alması çok yönlü bir ilmî kişilik kazanmasında etkilidir. Ayrıca yetiştirdiği öğrencilerin çeşitli sahalarda gelişmeleri de o âlimin ilmî yönüne delalet edebilir. Bu yüzden ilk dönemlerden itibaren hoca-talebe ilişkileri önemsenmiştir.

Bir âlimin yaşadığı dönemde çok yönlü bir ilmî hüviyete sahip olduğunu saptamak onun bu sahalardaki konumunu ve etkisini ortaya çıkarma bakımından önemlidir. Bunun yanında döneminde hangi ilim dalında öne çıktığının bilinmesi ise hakkında yapılacak değerlendirmelerin daha sağlıklı olmasını sağlayabilir. Nitekim bir âlim birçok farklı ilimde yetkin her birinde öne çıkan bir görünüm arz etmeyebilir. Bu sebeple genellikle âlimler kendilerine has görüşlerini kendisiyle meşhur oldukları ilim alanında serdetmektedirler.

Niftaveyh'e bakıldığında Arap dili, hadis, kıraat, kelim, şiir ve tarih alanlarında eser telif eden ve bazı alanlarda kendi görüşlerini dile getiren bir âlim imajı hâkimdir.¹⁶⁷ Niftaveyh'in biyografisi tabakat kitaplarında kıraatçiler, hadisçiler ve fıkıhçıların ele alındığı eserlerde de yer almaktadır. Bu durum Niftaveyh'in çok yönlü ilmî kişiliğe sahip olduğunu gösteren bir husustur. Bu kısımda ilgilendiği alanlara kısa bir şekilde değinilerek genel ilmî kişiliği hakkında bir çerçeve ortaya konulacaktır.

3.1.1. Arap Dili

Niftaveyh daha çok diltliliğiyle öne çıkan bir isimdir. Diğer alanlarda da ilmî birikime sahip olan Niftaveyh'in, özellikle Arap diline dair müstakil görüşleri bulunmaktadır. Bu konuya tezin ikinci bölümünde ayrıca yer verileceğinden bu bölümde üstünde ayrıca durulmayacaktır.

3.1.2. Hadis

Hıfz, kitâbet ve tedvin faaliyetleri hadis ilminin gelişimi açısından önemli bir aşamayı temsil etmektedir. Tadrîcî bir şekilde hadis ilmi alanında eserler telif edilmiş ve zaman içinde bazı sistemli kategoriler geliştirilip müsned, Mu'cem, câmi ve musannef türü kitaplar ortaya konulmuştur.

¹⁶⁷ el-Enbârî, *Nüzhetü'l-Elibbâ' fi Tabakâti'l-Üdebâ*, 194; İbnü's-Sai, *ed-Dürrü's-Semin*, 1/245; İbnü'l-İmad, *Şezeratü'z-zeheb fi ahbari men zeheb.*, 4/122; Tüccar, 'Niftaveyh"', 33/82-83.

Niftaveyh'in döneminde de hadis sahasında telif edilen eserler artış göstermiştir. Bu döneme telif açısından *Kütüb-i Sitte* damgasını vurmuştur. Bunun yanı sıra hicri II. yüzyılda konularına ve sahâbe adlarına göre tasnif edilen hadis kitapları, özellikle III. yüzyılda râvi adlarına (ale'r-ricâl) ve konularına (ale'l-ebvâb) göre tasnif edilmiştir.¹⁶⁸

Kaynaklarda Niftaveyh, nahivci kimliğinin yanı sıra muhaddis yönüyle de ele alınmıştır. Hadis alanında Niftaveyh, çoğu kaynakta güvenilir, müsnid ve sadûk diye nitelendirilmiştir.¹⁶⁹ O, bu sahada ön plana çıkan biri olmamakla birlikte ders aldığı hocalar ve yetiştirdiği muhaddisler bulunmaktadır. Ayrıca daha önce de belirtildiği üzere annesi muhaddis bir aileden gelmektedir. Dârekutnî onun hadis ilminde kavî olmadığı; başka bir rivayette ise “kendisinde bir beis yoktur” değerlendirmesinde bulunurken; Hatîb (ö. 463/1071), onun sadûk mertebesinde olduğunu dile getirmektedir. Seâlibî ise onun rivayetlerinde doğruluğu önemseydiğini belirtmektedir.¹⁷⁰

Başka bir açıdan bakıldığında ise Niftaveyh, hadis, tabakat, cerh-ta'dil kitapları ve rivayetlerde adı geçen bir hadis âlimi görüntüsü çizmektedir. Bu ise Niftaveyh'in hadis sahasındaki yerini görmek bakımından önemlidir. O, bu alanda yer yer bazı râvîler hakkında değerlendirmeler de bulunsa da daha çok rivayet kısmında yer almıştır. Rivayet dışında o, hadiste geçen bazı kelimelerin açıklanması konusunda da görüşlerine yer verilen bir âlimdir.¹⁷¹ Niftaveyh'in hadis metinlerinde yaptığı açıklama ve yorumların dilbilimsel içerikli olduğu söylenebilir.¹⁷² Bu metinlerde onun şiirlerine de yer verilmiştir. Mesela *طلب الحديث في الصغر كالنقش في الحجر* sözü hakkında söylediği şiirde küçük yaşta öğrenilenlerin daha sağlam olduğu ve ileriki yaşlarda öğrenilenlere kıyasla daha geç unutulduğunu belirtmiştir.¹⁷³ Bu bağlamda Niftaveyh'in yer aldığı çoğu hadis kitabında şiirlerine rastlamak mümkündür. Ayrıca onun hadis içerisinde geçen garip kelimeleri açıkladığı görülmektedir. Niftaveyh'in “*Garîbu'l-Kur'ân*” adlı eserinden hareketle garîbu'l-hadis alanında da eser telif etmiş olması ihtimal dâhilindedir. Yine Niftaveyh'in hadislerin özellikle lügat ile ilgili kısımlarında yaptığı dilsel tahliller ve açıklamalar onun Arap diline hâkimiyetini görmek açısından önemlidir. Ebû Bekr b. Şâzân ve Muâfa b.

¹⁶⁸ Mehmet Yaşar Kandemir, “Hadis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997.), 15/32.

¹⁶⁹ Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b Ahmed b Osman Zehebi, *Mizânü'l-'itidâl fi nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed Bicavi (Beirut: Dârü'l-Ma'rife, 1963), 1/64.

¹⁷⁰ Ebu'l-Kasım Hamza b. Yusuf Sehmî, *Suâlât Hamza li Dârekutnî*, thk. Muvaffak b. Abdullah Abdülkadir (Riyad: Mektebetü'l-meârif, 1984), 104; Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ' fi tabakâti'l-üdebâ*, 195; Askalânî, *Lisânü'l-mizân*, 1/361; Emin, *A'yânü's-Şia*, 2/220-221.

¹⁷¹ Niftaveyh'in garîbü'l-hadis'e dair açıklamaları için ayrıca bkz. Ebu Süleyman Hamd b. Muhammed Hattâbî, *Garîbü'l-Hadis*, thk. Abdülkerim İbrahim el-Garbâvî (Dımeşk: Dârü'l-Fikr, 1982), 1/505, 2/518, 3/197,208.

¹⁷² Ebu Abdullah Alaeddin Mugaltay b Kılıç b Abdulah el-Bekceri, *el-İ'lam bi-Sünnetihi Aleyhi's-Selam Şerhu Süneni İbni Mace el-İmam*, thk. Kamil Uveyda (Suudî Arabistan: Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz, 1999), 1/1374; Muhammed el-Hıdır Şenkîti, *Kevseru'l-meânî'd-derârî fi keşfi habâye Sahih-i Buhârî* (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1995), 8/14.

¹⁷³ Şiir için bkz. Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b Abdirrahmân b Muhammed Sehâvî, *Fethü'l-mugis bi-Şerhi Elfiyyeti'l-Hadis li'l-İrâki*, thk. Ali Hüseyin Ali (Kahire: Mektebetü's-Sünne, 2003), 2/144.

Zekeriyya gibi muhaddislerin hocalığını yapan Niftaveyh hadis alanında çokça rivayette bulunmuştur.

174

Hadis alanında Niftaveyh ile ilgili bir diğer husus ise bu sahada kendisiyle aynı isme ve nisbeye sahip başka birinin varlığıdır. Bu isim İbrahim b. Muhammed b. Arefe el-Enbârî'dir. Ancak kaynaklarda İbrahim b. Muhammed b. Arafе ismini taşıyan ismin Niftaveyh olmadığına dair ipuçları bulunmaktadır. Niftaveyh'in "en-Nahvî" nisbesiyle anılması ve en önemlisi "Niftaveyh" lakabıyla tanınması olası herhangi bir karışıklığın önüne geçmektedir. Yine Enbârî'nin "Ebu'l-Kâsım et-Taberânî", Niftaveyh'in de "Ebû Abdillâh" künyelerine sahip olmaları iki zâtı ayırt edici hususlardandır.¹⁷⁵ Nitekim Muhammed b. Arefe el-Enbârî diye bilinen muhaddis, Suveyd b. Said el-Hadesânî'den (ö. 240/855) tahdis siğasıyla rivayette bulunmuştur. Taberânî ise Enbârî'den hadis rivayet etmiştir. Suveyd 240 yılında vefat ettiğine göre 244 yılında doğan Niftaveyh'in tarihsel gerçeklik bakımından Suveyd'den rivayette bulunmadığı ortaya çıkmaktadır. Niftaveyh'in irsal yoluyla rivayette bulunmuş ihtimali olsa da buna dair bir bilgi mevcut değildir. Ancak Taberânî Enbârî'nin tahdis yoluyla rivayette bulunduğunu *el-Mu'cemu's-sağîr* adlı eserinde ifade etmektedir. Bir diğer ayırt edici nokta ise bu zâtın Enbâr'da doğmuş olmasıdır. Zira Niftaveyh Enbâr'da bulunmuş olsa da doğum yeri Vâsît'tir.¹⁷⁶ Sonuç olarak Niftaveyh, hadis sahasında gerek rivayetlerde gerekse nahivci kimliğiyle hadis içerisindeki garip kelimeleri ve ifadeleri açıklaması bakımından hadis metin ve şerhlerinde adı sıkça geçen bir âlimdir.

3.1.3. Fıkıh

Erken dönemde kurumsallaşan fıkıh ilmi birçok âlimin eser verdiği ve görüş bildirdiği bir alandır. Diğer İslâmî ilimlerde olduğu gibi fıkıhta da Abbâsîler döneminde gelişmeler yaşanmıştır. Bu açıdan bakıldığında Niftaveyh'in de bu dönemde fıkıh ve fıkıh usulünden habersiz olduğu söylenemez. Özellikle onun mezheplerin peyderpey sistemleştiği ve bu sahada re'y-hadis tartışmalarının yaşandığı bir ortamdan etkilenmeme ihtimali düşük gözükmektedir. Döneminde dört büyük mezhebin yanında Ebû Süleymân Dâvûd b. Alî b. Halef el-İsfahânî ez-Zâhirî'nin (ö. 270/884) kurucusu olduğu Zâhirîlik mezhebi de teşekkül etmiştir.¹⁷⁷ Nitekim onun fikhî mezhebi çoğu kaynakta da belirtildiği üzere

¹⁷⁴ İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z-zamân fi tevârihi'l-a'yân*, 17/101; Ebû Ahmed el-Hasan b Abdullah b Saîd Askeri, *Tashifatü'l-muhaddisin*, thk. Mahmûd Ahmed Mire (Kahire: el-Matbaatü'l-Arabiyyeti'l-Hadise, 1982), 1/197-198; İbnü'l-İmad, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, 4/122.

¹⁷⁵ el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, 7/87,93.

¹⁷⁶ Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-Dünyâ Süleymân b Ahmed b Eyyûb Taberani, *er-Ravzü'd-Dani Ile'l-Mu'cemi's-Sagir li't-Taberani*, thk. Muhammed Şukur Mahmûd Emrir (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1985), 1/154-155; el-Ezheri, *Tehzîb'ül Lüga*, 1/28; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l Arifin*, 1/5; Ebu Tayyib Ali el-Mansuri, *İrşad'ul Kâsi ve'd Dâni Ila Teracimi et-Taberâni*, thk. Sa'd bin Abdullah el-Hamid (Riyad: Daru'l Kiyân, 2006), 1/76-77.

¹⁷⁷ İbnü'l-Kıfti, *İnbahü'r Ruvât*, 1/214-215; el-Yağmuri, *Kitabu Nurü'l-Kabes El-Muhtasar Mine'l-Muktebes.*, 345; Suyuti, *Bugyetü'l-Vuat*, 1/428.

Zâhirîliktir.¹⁷⁸ Dâvud ez-Zâhirî, Kûfe’de doğup öğrenimini Basra, Bağdat ve Nîşâbur’da devam ettirmiştir. Ailesi sebebiyle İsfahânî nisbesini almıştır. O, hüküm çıkarmada kitap ve sünneti esas almış ve bunların dışında kalan re’y, kıyas ve türevlerini delil kabul etmemiştir. Başlarda Şâfiî mezhebine mensup iken sonraları özellikle İbn Râhûye (ö. 238/853) ve Ebû Sevr el-Kelbî (ö. 240/854) gibi ders aldığı hocaların da etkisiyle müstakil içtihadla yönelmiştir. Bunun sonucunda ise kitap ve sünnetin Zâhirî üzere hüküm veren Zâhirîlik mezhebini kurmuştur. Birçok kaynakta faziletli, doğru sözlü ve dindar bir kişiliğe sahip olduğu aktarılmaktadır.¹⁷⁹ Sa’leb’in onun hakkında “aklı ilminden fazladır” dediği aktarılmaktadır. İlim meclislerinde ve etrafında birçok öğrenci yetişmiştir. Aşırıya meyilli bir yapıda olması nedeniyle içtihatları ve prensipleri fakihler arasında kabul görmese de kurduğu mezhep bazı bölgelerde yayılmıştır. Eserleri arasında *el-Îzâh, Kitâbü’l-Usûl, er-Red ‘alâ ehli’l-ifk, Sıfatü ahlâkı’n-nebî, İbtâlû’l-kıyâs ve İbtâlû’t-taklîd* gibi birçok kitap yer almaktadır. Dâvud b. Ali 270/884 yılında Bağdat’ta vefat etmiştir.¹⁸⁰

Diğer fikhî mezhepler kadar yayılma alanı ve mensubu olmamasına karşın Zâhirîlik, fıkıh tarihinde önemli bir yer tutmaktadır. Asıl itibarıyla bu mezhebin doğuşunun temelinde re’y-hadis ayrımı yatmaktadır.¹⁸¹ Dâvud b. Ali’ye göre bir hükmün haram kılınışının sebebi kitap veya sünnette yer alıyorsa bizim bu hükmü kıyasla, içtihadla veya istihsanla haram kılmamız caiz değildir. Bu nedenle Zâhirîler hüküm ortaya koymada ilâhî tecellinin önemine vurgu yapmakta ve rey, kıyas gibi akli/beşerî faaliyetin hükümlerin ilâhî yönünü zedelediğini iddia etmektedir. Genel olarak nasların zâhirî olarak ele alınması gerektiğini öne sürmektedir. Zâhirîlik Bağdat’ın dışında Endülüs’te de yaygınlık kazanmıştır. Dâvud b. Ali, İbn Dâvud ez-Zâhirî (ö. 297/910), İbnü’l Mugallis (ö. 324/936), İbn Hazm (ö. 456/1064), İbn Teymiyye (ö. 728/1328) ve İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350) gibi âlimler mezhebin önde gelen isimlerindedir.¹⁸²

Doğum ve vefat tarihlerine bakıldığında Niftaveyh’in Dâvud ez-Zâhirî ile erken yaşta tanıştığı söylenebilir. Her ikisinin de Bağdat’ta bulunduğu göz önüne alındığında onun Dâvud b. Ali’nin ilim

¹⁷⁸ Şirazi, *Tabakâtü’l-fukahâ*, 176; Hayrettin Karaman, “Fıkıh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/7.

¹⁷⁹ Zehebi, *el-İber*, 1/389-390; Nüreddin İtr, “Dâvud ez-Zâhirî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/49.

¹⁸⁰ Hayatı hak. Ayrıca bkz. İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 716; Şirazi, *Tabakâtü’l-fukahâ*, 92; İbn Tağrıberdî, *en-Nücüm’z-zâhire*, 3/47-48; İtr, “Dâvud ez-Zâhirî”, 9/49-50; Ali Parlak, *Tefsir Tarihinde Zahirilik ve Zahiri Te’vil Geleneği* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 25-26.

¹⁸¹ Hüküm vermede fakihler dört gruba ayrılmıştır: Aşırı re’yciler, mu’tedil re’yciler, aşırı eserciler ve mu’tedil eserciler. Zâhirîler de re’yle içtihadı özellikle kıyası reddeden, sahâbe ve tâbiîn fetvalarını kabul etmeyen aşırı hadisçiler kısmında yer alır. Zâhirîlik hak. Ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Amr Osman, *The Zâhirî Madhhab (3rd/9th-10th/16th century): a textualist theory of Islamic law* (Leiden ; Boston: Brill, 2014).

¹⁸² Zâhirîlik, temsilcileri ve yazılan eserler hak. ayrıca bkz. Şirazi, *Tabakâtü’l-fukahâ*, 175-179; Karaman, “Fıkıh”, 13/7; Özel, “Fıkıh”, 13/21; Parlak, *Tefsir Tarihinde Zahirilik ve Zahiri Te’vil Geleneği*, 22-29; Hadi Sofuoğlu, “Zâhirî Metodolojide İctihat ve Taklit”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/34 (2011), 119-121.

meclisine katılmış olması muhtemeldir. Nitekim tabakat kitapları başta olmak üzere çoğu kaynakta ikisi arasında güçlü bir muhabbet bağının olduğu aktarılmaktadır. Hatta Dâvûd b. Ali'nin vefatı nedeniyle Niftaveyh aşırı bir hüzne dalmış ve yaklaşık bir sene insan içine çıkmamıştır. Bir yılın sonunda insanların kendisine neden çıkmadığı sorusuna karşılık Niftaveyh, “İbn Dâvûd bana bir gün “Bir arkadaşın arkadaşı için üzülmeye gereken sürenin en azı tam bir yıldır ”dedi, demiştir.¹⁸³ Dâvûd b. Ali bu sözü şair Lebîd b. Rabîa'nın (ö. 40 veya 41/660 veya 661) şu beytine işaret ederek dile getirmiştir:

إلى الحول ثم اسم السلام عليكما   ومن بيك حولا كاملا فقد اعتذرا¹⁸⁴

“Bir yıl dolduktan sonra selam verebilirsiniz, kim ki tam bir yıl ağlarsa artık özür dilemiş olur”

Fıkıh ve fıkıh usulü ilimlerinde görüşlerine sıkça yer verilen veya bu alanda hüccet kabul edilen bir âlim profiline sahip olmasa da Niftaveyh, özellikle bazı Zâhirî fakihlerin kitaplarında yer alan nahiv ile fıkıh usulü ilişkisine dair birtakım görüşler ortaya koymuştur. Mesela iddet, talak ve nezir gibi meseleleri yakından ilgilendiren cemi'nin en az kaç olması gerektiği sorununda o, cemi lafzının en az üç olması gerektiğini beyan etmektedir.¹⁸⁵ Çoğu kaynakta Zâhirîlere riyaset ettiği¹⁸⁶ de belirtilen Niftaveyh'in fûrû fıkihtan ziyade usul-i fıkıh alanında görüşleri olduğu ve kendisine nahiv-usulü fıkıh konularında yer yerildiği görülmektedir. Dâvûd b. Ali'ye karşı sevgisi ve fikhî mezhep olarak Zâhirîliği benimsemesi onun başta nahiv olmak üzere İslâmî ilimlerde ortaya koyduğu görüşlerin mezhep etkisi altında kalmış olma ihtimalini arttırmaktadır. Tezin ikinci bölümünde Zâhirîliğin onun nahve dair görüşlerine ne ölçüde etki ettiği ele alınacaktır.

3.1.4. Kelam

Klasik dönemin çok yönlü âlimlerinden birisi kabul edilen ve birçok alanda eser telif etmiş olan Niftaveyh'in, yaşadığı dönemde cereyan eden itikâdi meseleler hakkında sessiz kalması mümkün değildir. Bu dönemde kelam ilminde farklı görüşleri savunan birçok akım ortaya çıkmıştır. Gerek halku'l-Kur'ân hakkında yazdığı eser gerekse isim-müsemmâ konusunda Zeccâc ile yaptığı münazara onun dönemin kelâmî meselelerinden haberdar olduğunu göstermektedir. Mihne sürecinin etkilerinin

¹⁸³ Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 116; İbnü'l-Cezeri, *Gayetü'n-nihaye*, 1/29; Davudi, *Tabakâtü'l-müfessirin*, 1/22; Huvensârfî, *Ravdatü'l-cennet*, 1/154.

¹⁸⁴ Lebîd b. Rabîa Amîrî, *Şerhu Divân Lebîd b. Rabîa*, thk. Hanna Nasr el-Hattî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1993), 74.

¹⁸⁵ Ebü'l-Vefa Ali b. Akil b. Muhammed el-Bağdadi İbn İbn A'kil, *el-Vâzih fî usûli'l-fikh*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1999), 3/426-427.

¹⁸⁶ el-Yağmuri, *Kitabu Nurü'l-Kabes el-Muhtasar Mine'l-Muktebes.*, 344; Davudi, *Tabakatü'l-Müfessirin.*, 1/22; Brockelmann, *Tarihü'l-edebi'l-Arabi*, 2/220.

sürdüğü bir dönemde o, Kur'ân'ın mahlûk olmadığı görüşünü savunmuştur.¹⁸⁷ Bundan önce halku'l-Kur'ân meselesine kısaca değinmekte fayda vardır.

Bu mesele kaynaklarda belirtildiğine göre hicri II. yüzyıldan itibaren tartışılmıştır. Bu konunun kelâmî bir şekil alması da Ca'd b. Dirhem (ö. 124/742 [?]) ile beraber olmuştur. Halku'l Kur'ân tartışmasının sebepleri arasında farklı görüşler¹⁸⁸ yer alsa da zamanla bu meselenin resmî bir hüviyet kazandığı görülmektedir. Mesela Halife Me'mûn "Kur'ân mahlûktur" görüşünü resmî olarak tanımış ve bu görüşü paylaşmayanları sorguya çekmiştir. Bu nedenle yaşanan süreç "Mihne" diye isimlendirilmiştir. Ahmed b. Hanbel ve takipçileri de "Kur'ân Allah kelâmıdır, bunun dışında ilâve bir söz söyleyemeyiz" diyerek resmî görüşe karşı direnmişlerdir. Mu'tezililer Kur'ân'ın hem lafız hem de mana itibariyle mahlûk olduğunu iddia ederken selefi hareket, onun mahlûk olmadığını kanıtlama yoluna girmiştir. Bunun sonucunda İbn Küllâb el-Basrî, Muhâsibî, Kerâbîsî gibi âlimler Allah kelâmı olan Kur'ân'ın mâna itibariyle kadîm, lafızları ve insanlar tarafından okunuşu bakımından mahlûk olduğunu söyleyerek bu meseleye çözüm sunmuşlardır. Genel itibariyle tartışma Allah'ın kelam sıfatı etrafında şekillenmiştir. Ebû Ca'fer el-İskâfî'nin (ö. 240/854), Buhârî'nin Halku ef'âli'l-'ibâd'ı, İbn Kuteybe'nin *el-İhtilâf fi'l-lafz'ı*, *İsbâtü halki'l-Kur'ân* ve *er-Red 'alâ men enkere halka'l-Kur'ân'ı* ve İbrâhim el-Harbî'nin *Risâle fi enne'l-Kur'ân gayru mahlûk'u* bu sahada yazılan eserlerin bazılarıdır.¹⁸⁹

Niftaveyh ile Zeccâc arasında isim-müsemmâ konusu etrafında bir münazara cereyan etmiştir. Tartışmanın detayları günümüze ulaşmamıştır. Ancak gerek meselenin ehemmiyeti gerekse bu konu üzerinde yapılmış münazaraların varlığı tartışmanın içeriği hakkında malumat vermektedir. Niftaveyh'in bu konudaki tavrına geçmeden önce konuya kısaca değinmekte fayda vardır.

İsim-Müsemmâ meselesi kelam tarihi içerisinde özellikle hicri II. yüzyıldan itibaren tartışılabilen bir konudur. İlahi sıfatlar hakkındaki tartışmaların bir uzantısı da isim-müsemmâ meselesidir.¹⁹⁰ İsim ile isimlendirilen varlık arasındaki bağlantının nasıl olması gerektiği başka bir deyişle ismin müsemmânın ayrı mı gayrı mı olduğu tartışması meselenin ana eksenini oluşturmaktadır. Bu konuda birçok farklı görüş zikredilmiştir. Mesela Cehmiyye ve Mu'tezile ismin müsemmânın gayrı

¹⁸⁷ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 258; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 121; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 1/215.

¹⁸⁸ Halku'l-Kur'ân'nın ortaya çıkış sebepleri için bkz. Yavuz, "Halku'l-Kur'ân", 15/371-375.

¹⁸⁹ Halku'l Kur'ân meselesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *er-Red Ale'l-Cehmiyye ve'z-Zenadika*, thk. Sabri b. Selame Şâhin (Dâru's-Sebat, ts.), 34,38,166 vd.; İbn Kuteybe Dîneverî, *el-İhtilâf fi'l-Lafzi ve'r-Red Ale'l-Cehmiyye ve'l-Müşebbihe*, thk. Ömer b. Mahmud Ebu Omar (Dâru'r-Râye, 1991), 38,65; Yavuz, "Halku'l-Kur'ân", 15/373-375; Mahmut Yıldız, *Halku'l-Kur'ân Tartışmalarının Siyasi, Sosyal ve İtikadi Boyutları: Me'mun Dönemi Örneği* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003), 31-37,98; Şengül Toprak, *Tarihselcilik Tartışmaları Bağlamında Halku'l Kur'ân* (Çorum: Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 61-73.

¹⁹⁰ Ebü'l-Kâsım Hibetullah b el-Hasan b Mansur et-Taberi Lalekai, *Şerhu Usuli I'tikadi Ehli's-Sünne ve'l-Cemaa Mine'l-Kitâb ve's-Sünne ve Icmai's-Sahabe ve't-Tabi'in min Ba'zihim*, thk. Ahmed b. Sa'd b. Hamdân el-Gamidi (Riyad: Daru Taybe, 2003), 1/206.

olduğunu savunmaktadır. Ahmed b. Hanbel gibi selef âlimlerine göre ise isim müsemmanın aynıdır. Buradan hareketle halku'l-Kur'ân konusundaki tartışmaların da bu konunun ortaya çıkmasında etkili olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra farklı görüşlerin ortaya konulmasında tevhîd ilkesi de etkili olmuştur. Buna göre genel Ehl-i sünnet kelimcileri, Allah'ın isimleri ve sıfatları zâtına nisbet edilen birtakım manalardır dolayısıyla bu isim ve sıfatlar O'ndan bağımsız düşünülemez görünüşündedirler. Nitekim onların zâta izafe edilmelerinde tevhîd ilkesine aykırı bir durum söz konusu değildir.¹⁹¹ Bu konuda İslam tarihi içerisinde çeşitli îtikâdî ve fikhî mezheplerin ortaya koydukları görüş ve çözümler vardır.¹⁹²

Niftaveyh isim-müsemma meselesinde Hanbelîlerin görüşünü benimsemektedir. Nitekim O, ismin müsemmanın aynı olduğunu dile getirmektedir.¹⁹³ Bu görüşü benimsemesinde Zâhirîlik mezhebi etkili olmuş olabilir. Zira Hanbelîlik ile Zâhirîlik mezhepleri halku'l-Kur'ân tartışmasında da aynı görüşü paylaşmış ve bazı konularda selevî çizgiyi takip etmişlerdir. Bu minvalde Niftaveyh de halku'l-Kur'ân'a dair bir eser telif etmiştir. Öte yandan kelâmî açıdan önem arz eden meselelerde Niftaveyh'in eser yazması, görüş belirtmesi ve münazara yapması dönemin ilmî hareketliliğini takip ettiğini göstermektedir. Bunun yanı sıra Niftaveyh, tabakat ve rical kitaplarında birçok isim hakkında açıklamalarda bulunmuştur. Özellikle kişilerin halku'l-Kur'ân meselesinde sergiledikleri tavırları da nakletmiştir.¹⁹⁴

Niftaveyh'in îtikâdî görüşü hakkında net bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak İbn Hacer'in (ö. 852/1449) *Lisânü'l-mîzân'ı* ve Huvensârî'nin (ö.1313/1895) *Ravdatü'l-cenât'ı* gibi kitaplarda onun Şîî olduğu aktarılmaktadır.¹⁹⁵ Hatta bazı kaynaklarda onun Muâviye'ye bugz ettiği ve şaka yoluyla kendisine “Muâviye dayın mı?” denildiğinde cevap olarak o: “Ben annemin Nasranî olduğunu bilmiyorum!” şeklinde karşılık verdiği aktarılır.¹⁹⁶ Kelam alanında en-Nâşî'yi (ö. 293/906) takip ettiği aktarılmıştır.¹⁹⁷ Nâşî de Şîî mütekellim bir şair olup İbnu'r-Rûmî ve Buhturî'nin tabakasında yer alır.¹⁹⁸ Niftaveyh'in Nâşî ile ilişkisi göz önüne alındığında Şîî temayülü ihtimali artmaktadır.

¹⁹¹ Ebu Bekr el-Beyhakî, *el-Esmâ ve's-Sıfat*, thk. Abdullah b. Muhammed el-Hâşidî (Cidde: Mektebetu Sevâdî, 1993), 1/277; İlyas Çelebi, “İsim-Müsemma”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/548-551; İsim-Müsemma tartışmasının ilahi sıfatlar meselesiyle ilişkisi bağlamında ayrıca bkz. Fethi Demir, *İsimden Müsemmaya Allah'ı Tanımak* (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 14-31.

¹⁹² Lalekai, *Şerhu Usuli'l-İtikâdi Ehl-i's-Sünne ve'l-Cemaa mine'l-Kitâb ve's-Sünne ve İcmai's-Sahabe ve't-Tabiin min ba'zihim*, 2/228,231,237 vd.

¹⁹³ Askalânî, *Lisânü'l-mîzân*, 1/362; Emin, *A'yânü's-Şia*, 2/221.

¹⁹⁴ Mesela Yahya b. Abdullah el-Mahzûmî hakkında Niftaveyh, onun halku'l-Kur'ân meselesinde içine kapanık olduğu ve herhangi bir görüş bildirmedikçe aktarmaktadır. ez-Zehebî, *Siyer*, 10/612.

¹⁹⁵ Askalânî, *Lisânü'l-mîzân*, 1/361; Emin, *A'yânü's-Şia*, 2/221; Huvensârî, *Ravdatü'l-cennet*, 1/157.

¹⁹⁶ Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 120.

¹⁹⁷ Zehebî, *Siyer*, 10/76-77; Emin, *A'yânü's-Şia*, 2/221.

¹⁹⁸ Tam adı Ebu'l-Abbas Abdullah b. Muhammed en-Nâşî el-Enbârî'dir. Daha çok İbn Şirşir diye tanınmaktadır. Şîî kelam âlimi ve şairdir. Mısırda hicri 293 yılında vefat etmiştir. Hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-â'yan*,

Kelam alanında Niftaveyh, *er-Redd ale'l-Cehmiyye* ve *Kitâbü'r-Redd alâ men kâle bi halki'l-Kur'ân* eserlerini telif etmiştir.¹⁹⁹ Bu açıdan onun kelam ilminin meseleleri hakkında görüş belirttiği görülmektedir. Özellikle müteşâbih ayetlerin yorumlanmasındaki tavrını bu kitaplar üzerinden saptamak mümkündür. Nitekim o, Zâhirî mezhebine mensup olmasının da etkisiyle müteşâbih ayetleri açıklamada mezhebin ilkelerine bağlı kalmıştır. Örneğin “ الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى ” Rahmân olan Allah arşa istivâ etmiştir”²⁰⁰ ayetindeki “istivâ” kelimesinin ne manaya geldiği konusunda çeşitli rivayetler bulunmaktadır. *er-Redd ale'l-Cehmiyye* adlı eserinde şu rivayeti aktarmaktadır: Niftaveyh bize Dâvûd b. Ali tahdis etti o da şöyle dedi: İbnü'l-A'râbî'nin yanındayken bir adam geldi ve istivâ ayetinin manası nedir? diye sordu, o da “Allah haber verdiği gibi arşa istivâ etmiştir” dedi.²⁰¹ Yine aynı eserde İbnü'l-A'râbî'nin Dâvûd b. Ali'den işittiğine göre Bîşr b. Merîsî (ö. 218/833)- Allah rAhmedinden uzak kalsın- “Subhane rabbiye'l-esfel” diyordu. Bunun üzerine Dâvûd b. Ali: Bu durum, sözü söyleyenin cehaletidir ve Allah'ın kitabında geçen “ ءَأَمِنْتُمْ مَنْ فِي السَّمَاءِ أَنْ يَخْسِفَ بِكُمْ الْأَرْضَ فَإِذَا هِيَ تَمُورٌ ” Göktekinin sizi yerin dibine batırmayacağından emin misiniz? Bir de bakarsınız yeryüzü altüst olmuş!²⁰² ayetine reddiyedir, demiştir.²⁰³ Bu konuda o, ilke olarak lafızların gerçek manasına hamledilmesini tercih etmiştir. Mesele hakkında gelen çoğu rivayetin isnat zincirinde Dâvûd b. Ali'nin yer alması da Niftaveyh üzerinde Zâhirîliğin etkisine işaret etmektedir.

3.1.5. Kıraat

İlk dönemlerden itibaren kıraat ile nahiv ilimleri arasında sıkı bir ilişki olagelmıştır. Zira klasik dönemde yaşayan nahiv âlimlerine bakıldığında çoğunun kıraat alanında da etkin olduğu görülmektedir. Nitekim bu bağlantının oluşmasında Kur'ân-ı Kerim'i okuma ve anlama gayreti ön plandadır. Hem İslam coğrafyasının genişlemesi hem de özellikle Kur'ân'ın okunmasında ortaya çıkan hatalar dil malzemesinin derlenmesini gerektirmiştir. Bu bağlamda İbn Ebû İshâk el-Hadramî (ö. 117/735), İsa b. Ömer (ö. 149/766), Ebû Amr b. Alâ (ö. 154/771), Kisâî ve Ferrâ gibi ilk dilciler kıraat ilmiyle de

1/91-93; Mehdî-Lidînillâh Ahmed b Yahyâ b Murtazâ İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, thk. Susanna Diwald-Wilzer (Beyrut: Dâru'l-Muntazar, 1988), 92-93; Süleyman Tülücü, “Nâşî el-Ekber”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/432-434.

¹⁹⁹ en-Nedim, *el-Fihrist*, 258; Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b Ahmed b Osman Zehebi, *Muhtasarü'l-Uluv Li'l-Ali El-Gaffar*, thk. Muhammed Nâsirüddin el-Elbânî (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1981), 1/236; Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b Ahmed b Osman Zehebi, *el-Arş*, thk. Muhammed b. Halife b. Ali et-Temimî (Medine: i' madetü'l-Bahsi'l-İlmi bi'l-Camiati'l-İslamiyye, 2003), 1/406; Tüccar, “Niftaveyh”, 33/83.

²⁰⁰ Tâhâ Suresi, 20/5

²⁰¹Bazı kaynaklara göre ise Niftaveyh Dâvud b. Ali'ye fikhın furû kısmında bağlıdır. Ayrıca bkz. Zehebi, *el-Arş*, 2/371,409; Ebu'l-Berekât Hayriddin Âlûsî, *Celâu'l-ayneyn fi muhâkemeti'l Ahmedeyn*, thk. Ali es-Seyyid Medenî (Matbaatu'l-Medenî, 1981), 395-396; Ömerî, “Niftaveyh en-nahvî ve devruhü fi'l kitâbeti ve t-târîh”, 79.

²⁰² Mülk Suresi, 67/16

²⁰³ Zehebi, *Muhtasarü'l-Uluv li'l-Ali el-Gaffar*, 1/236; Abdülhâdi b. Hasan Vehbî, *el-Kelimâtu'l-Hisan fi Beyan Uluvi'r-Rahman* (Beyrut, ts.), 1/94.

ilgilenmişlerdir. Örneğin kıraatlerin dil kaideleri ile pekiştirilmesi dil kurallarının da kıraatlerle desteklenmesi bu iki ilim arasındaki karşılıklı etkileşimi görme açısından önemlidir.²⁰⁴

Niftaveyh, daha önce de zikredildiği üzere “el-Mukrî” nisbesiyle de tanınmaktadır.²⁰⁵ Kıraat alanında önemli bir yere sahip olan Niftaveyh, bu alana dair *Kitâbü'l-İstifâ fi 'ş-şurût ve'l-kirâât*²⁰⁶, *Kitâbü 'ş-Şehâdât ve Kitâbü'l-İktisârât* eserlerini kaleme almıştır.²⁰⁷ Bu sahada yazılmış çoğu kitapta adı geçmektedir. Kıraat alanıyla ilgili ibtida, vakıf, mahreç vb. konularda görüşleri bulunmaktadır.²⁰⁸ Yine kaynaklarda belirtildiğine göre o, kıraatte Âsım b. Behdele (ö. 127/745) kıraatini benimsemiştir. Enbâriyyûn mescidinde derse başlarken ilk yaptığı iş Kur'an'ı Âsım kıraati üzerine okutmak olduğu aktarılmaktadır.²⁰⁹ Daha önce de belirtildiği üzere Niftaveyh bu alanda birçok hocadan ders almakla beraber pek çok öğrencinin yetişmesine de katkıda bulunmuştur.

3.1.6. Tefsir ve Kur'an İlimleri

Yaşadığı dönemin ilmî hareketliliğinden yararlanan Niftaveyh'in eser telif ettiği ve ilgi gösterdiği alanlardan birisi de tefsir ve Kur'an ilimleridir. Nitekim gerek klasik gerekse modern birçok tefsir ve garîbu'l-Kur'an kitabında kendisine atıflarda bulunulmuştur.²¹⁰ Tefsir ilminin dil ile bağlantılı olması ve özellikle Kur'an'da bilinmeyen ve anlaşılması zor kelimelerin açıklanması konusunda Niftaveyh, önemli bir konuma sahiptir. Çoğu tefsir kitabında ayetlerin yorumlanması bağlamında görüşlerine yer verilmiştir. Her ne kadar günümüze ulaştığına dair bir bilgi olmasa da bu alanda “*Garîbu'l-Kur'an*” adlı eseri bulunmaktadır.²¹¹ Suyûtî'nin (ö. 911/1505) *Bugyetü'l-vuât*'ında ise

²⁰⁴ Abdulhamit Birşık, “Kıraat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/426-433; Erken dönemde kıraat-nahiv ilişkisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yonis İnanç, *Teşekkül Sürecinde Nahiv-Kıraat İlişkisi* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 137-154; Alaaddin Şükür, “Kıraatlerin Nahiv İlminin Teşekkülüne Etkisi”, *OMÜİFD* 46 (2019), 28-30.

²⁰⁵ Zehebi, *Ma'rifetü'l-Kurrai'l-Kibar Ale't-Tabakat Ve'l-A'sar*, 1/544.

²⁰⁶ Eserler başka kaynaklarda farklı isimlerle yer almıştır. Daha fazla bilgi için bkz. Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 122; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-arifin*, 1/5; Âlûsî - Düleymî, “Niftaveyh ve merviyetuhû et-târîhiyye fi târihi Bağdât elletü tetea'lleku bi'l hulefâ el-Abbâsiyyîn”, 140.

²⁰⁷ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 258; İbnü's-Sai, *ed-Dürri's-semin*, 1/245; Emin, *A'yanü 'ş-Şia*, 2/222; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-arifin*, 1/5; Tüccar, “Niftaveyh”, 33/83.

²⁰⁸ Kıraat alanında yer aldığı rivayetler ve görüşleri için ayrıca bkz. Ebü'l-Kasım Yusuf b Ali b Cübâre Hüzeli, *el-Kamil fi'l-kıraat*, thk. Cemal b. es-Seyyid İbnü'r-Rifâi (Müessesetu Semâ, 2007), 1/197; Şemsuddin Ebu'l Hayr İbnü'l Cezerî, *en-Neşr fi kiraati'l-aşr*, thk. Ali Muhammed ed-Dabba' (Beyrut: Dar'ul Kütüb'il ilmiyye, ts.), 1/148,311; Ahmed b Muhammed b Abdülkerim Üşmûnî, *Menarü'l-hüda fi beyâni'l-vakf ve'l-ibtidâ*, thk. Abdülkerim et-Tarhûnî (Kahire: Dâru'l-Hadis, ts.), 1/399-400.

²⁰⁹ İbnü'l-Kıftî, *İnbahü'r Ruvât*, 1/216; Davudi, *Tabakatü'l-Müfessirin*, 1/22; Emin, *A'yanü 'ş-Şia*, 2/221.

²¹⁰ Ebu Muhammed b Hammus b Muhammed Mekki b Ebû Talib, *el-Hidâye ilâ bulûgi'n-nihâye*, thk. Mecmûatu Resâilil-Câmiyye (Şarika: Câmîyatü 'ş-Şarika Külliyyatü'd-Dirâsâti'l-Ulyâ ve'l-Bahsi'l-İlmî, 2008), 1/726; Ebü'l-Muzaffer Mansûr b Muhammed b Abdilcebâr Temîmî Mervezî Sem'ânî, *Tefsirü'l-Kur'an*, thk. Ebu Temim Yasir b. İbrahim (Riyad: Dâru'l-Vatan, 1997), 5/356; Muhammed Tahir b Muhammed b Muhammed et-Tunusi İbn Âşûr, *Tefsirü't-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: ed-Dârü't-Tunisiyye, 1984), 17/249.

²¹¹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 258; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 1/66.

kendisine “*İrabü’l-Kur’ân*” adlı eser nisbet edilmektedir.²¹² Bunun yanı sıra “Subhanallah” ifadesi, içinde subhan ve teşbih kelimeleri bulunan otuz iki ayet, şiir ve hadisin dilbilimsel açıdan yorumlandığı “*Meseletü’s-subhan*” adlı eseri de bulunmaktadır.²¹³ Yine tefsir alanında Bilal Faysal el-Bahr el-Bağdâdî, bazı Kur’ân surelerinin tefsirinin yer aldığı “*Tefsiru Niftaveyh*” adlı eseri derlemiştir. Bu esere bakıldığında Niftaveyh’in çeşitli tefsir kitaplarında yer alan görüşlerinin bir araya getirildiği görülmektedir.²¹⁴ Niftaveyh tefsirlerde geçen kapalı kelimeleri açıklamada Arapların kullanımını, lügati ve kıraat farklılıklarını esas almıştır. Metinlerde yer alan sözcükleri nahvî ve sarfî açıdan da ele alan Niftaveyh, çoğu eserde “الأصل، أن العرب، الشيء هو، تقول العرب” gibi lafızları kullanarak tanım ve yorumlarda bulunmuştur.²¹⁵

3.1.7. Tarih

Bu dönemde öne çıkan alanlardan birisi de tarih olmuştur. Tarih ilminin kapsamı dönemden döneme değişkenlik gösterebilmektedir. Erken dönemden itibaren râvîlerin biyografilerini aktarmak adına çalışmalar yapılmıştır. Özel olarak ise bu dönemde Emevî-Abbâsî halife ve vezirlerinin haberleri, menkıbeleri ve vefatlarına dair rivayetlerin varlığı da söz konusudur.²¹⁶

Bu başlık altında Niftaveyh’in tarih alanındaki yeri ve eserleri ele alınacaktır. Bağdâdî’nin *Tarihu Bağdat* adlı eserine bakıldığında Niftaveyh, halife, vezir, emir, âlim ve şairlerin menkıbe, ahbâr, vefat ve şiirlerine dair bilgileri muhtelif yerlerde rivayet etmiştir.²¹⁷ Bu bağlamda Abbâsî halifeleri Ebû Ca’fer Mansûr, Musa b. Mehdî, Me’ mûn, İbrahim b. Mehdî ve Mu’tasım vb. şahsiyetlere dair malumat nakledilmiştir.²¹⁸ Bunun yanı sıra yer yer râvîlerin nesep bilgilerini aktardığı da görülmektedir.²¹⁹ Yaşadığı dönemin siyâsî ve ilmî havasını yansıtmaya açısından Niftaveyh, bu alanda önemli bir işlevi yerine getirmiştir. Kendi döneminde yaşayan Müberred ve Sa’leb gibi hocalarının da edebiyat ve tarihe ilgili olmaları Niftaveyh üzerinde etkili olmuştur denilebilir.

²¹² Suyûtî, *Bugyetü’l-vuât*, 1/429; Ebü’l-Meali Şemseddin Muhammed b Abdurrahman İbnü’l-Gazzi, *Divânü’l-İslâm*, thk. Seyyid Kesrevi Hasan (Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1990), 4/304-305.

²¹³ İbn Hayr, *el-Fehrese*, 1/461; Brockelmann, *Târîhü’l-edebi’l-Arabî*, 2/220; Tüccar, “Niftaveyh”, 33/83.

²¹⁴ Niftaveyh’in tefsir ettiği sure ve ayetler için ayrıca bkz. Niftaveyh, *Tefsiru Niftaveyh*, 43-231.

²¹⁵ Niftaveyh’e atıfta bulunan bazı eserler için bkz. Ebü’l-Berekat Hafizüddin Abdullah b Ahmed b Mahmud Nesefî, *Tefsirü’n-Nesefî Medârikü’t-Tenzîl ve Hakaikü’t-Te’vil*, thk. Yusuf Ali Büdeyvi (Beyrut: Dârü’l-Kelimi’t-Tayyib, 1998), 2/437; Ebû Hafis Ömer b Ali ed-Dımaşki İbn Adil, *el-Lübab fi Ulumi’l-Kitâb*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcud - Ali Muhammed Muavvaz (Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1998), 344; Ebü’l-Hasan Burhaneddin İbrâhim b Ömer b Hasan Bikai, *Nazmü’d-Dürer fi (min) Tenasübi’l-Ay[ati] ve’s-Süver* (Kahire: Dârü’l-Kitâbi’l-İslâmî, 1978), 15/481.

²¹⁶ Âlûsî - Düleymî, “Niftaveyh ve merviyetuhü et-târîhiyye fi târîhi Bağdât elletî tetea’lleku bi’l hulefâ el-Abbâsiyyîn”, 140-151.

²¹⁷ Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, 11/178, 269.

²¹⁸ Suyûtî, *Târîh’ul-hulefâ*, 1/202, 211, 230, 244, vd.

²¹⁹ Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b Ahmed b Osman Zehebi, *Târîhü’l-İslâm ve vefeyâtü’l-meşâhir ve’l-a’lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrut: Dârü’l-Kitâbi’l-Arabî, 1993), 12/273.

Bu alandaki rivayetlere bakıldığında Ezherî-Ahmed b. İbrahim- Niftaveyh şeklindeki senet zinciri sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca Niftaveyh'in tarih alanında kendisine nisbet edilen bazı eserler bulunmaktadır. Bunlar *Kitâbü't-Tarih* veya *Tarihu'l-hulefâ* ile *Kitâbü'l-Vüzerâ*'dır.²²⁰

3.1.8. Şiir

Dönemindeki birçok dilci gibi Niftaveyh de edebiyat sahasında özellikle şiir alanında temayüz eden bir âlimdir. Şiire olan ilgisi başka şairlerin şiirlerini nakletmekle kalmamış bizzat kendisi de şiir inşâd etmiştir. Çoğu tabakat kitabında şairlik yönüne atıfta bulunmaktadır.²²¹ Bu kısımda Niftaveyh'in genel olarak şiir ilmindeki yeri ve bu alana dair kaleme aldığı eserler ele alınacaktır.

Şiir yazmanın ötesinde Niftaveyh bu alandaki teorik ve pratik bilgilere de hâkimdir. Onun, Cerîr ve Ferezdak'ın nakîzelerini ve Zürrümme'nin de şiirlerini ezberlediği ve rivayet ettiği aktarılmaktadır. Öğrencilerinden özellikle Ebû Ali el-Kâlî ve Merzubânî eserlerinde hocaları Niftaveyh'in şiirlerine ve şiir adına naklettiklerine yer vermişlerdir.²²² Diğer başka tabakat ve rical kitaplarında da şiirlerine yer verildiği görülmektedir.²²³ Bu sahada ona nisbet edilen eserler de bulunmaktadır. Bunlar arasında *Kitâbü'l-Kavâfi*, *Kitâbü'l-Emâlî*, *Divân-u Süheym Abd Beni'l-Hashâs*, *Divânü'l-Semev'el* örnek verilebilir.²²⁴ Eserlerin Niftaveyh'e aidiyeti konusuna ilerleyen bölümlerde değinilecektir. Özellikle *Dîvânü'l-Semev'el*'de o, dîvânî şerh etmesinin yanı sıra dilsel açıdan açıklanması gereken yerlerde Ferrâ gibi dilcilerin görüşlerine yer vermiştir. Hatta bazı yerlerde kendisi de dilsel izahlar yapmıştır.²²⁵

Bir dilci olmasının yanı sıra şiir sahasında da iddialı olan Niftaveyh, gazel, hikmet, nesib ve hiciv konularında şiirler kaleme almıştır. Hatta kaynaklarda kendisine nisbet edilen bir sözde o, “Diğer ilimlerde bize ortak olanlar olabilir ancak şiir eğer ben ölürsem gerçek manada yok olur” demektedir. Yine onun : “ Her kim Cerîr'e ait benim bilmediğim bir beyitle bana gelirse onun kölesi olurum” dediği aktarılır.²²⁶ Bu açıdan bakıldığında Niftaveyh'in bu alanda otorite sayılan şairlerden haberdar olduğu ve şiir hakkında nazarî ve pratik bilgileri bildiği söylenebilir. Ancak yazdığı şiirler öğrencileri ve tabakat

²²⁰ en-Nedim, *el-Fihrist*, 258; el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 122; ez-Zehebî, *Siyer*, 15/76; ed-Delci, *el-Felake ve'l-Meflûkun*, 95; Ömerî, “Niftaveyh en-Nahvi ve Devruhu fi'l Kitabeti ve't Tarih”, 81.

²²¹ Veşşâ, Niftaveyh'ten bazen “Ebu Abdillah el-Vâsîf” bazen de “İbrahim b. Muhammed” diye bahsetmektedir. İshâk b. Yahyâ Veşşâ, *el-Muveşşâ*, thk. Kemal Mustafa (Mısır: Mektebetü'l-Hanci, 1953), 43-44; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 115-121; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 1/211,212,217; Suyûtî, *Bugyetü'l-vuât*, 1/428-429; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, 1/67.

²²² Ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz.Kalî, *el-Emâlî*, 1/30,32,46,47,53 vd.; Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, 154; Merzübânî, *el-Müveşşah*, 73,146,163,178 vd.; İbnü'l-İmad, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, 4/122.

²²³ İbn Hayr, *el-Fehrese*, 1/483,484,486; el-Yağmuri, *Kitabu Nuri'l-Kabes El-Muhtasar Mine'l-Muktebes*, 244-245; el-Fîrûzâbâdî, *el-Bulga*, 62; Zâfir Akîdî Fethî el-Ânî, “Merviyât Niftaveyh el-Lügaviyye”, *Camiatu Enbâr Külliyyetu'l-Ülum'il-İslamiyye*, (2012), 6-9.

²²⁴ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 258; İbn Hayr, *el-Fehrese*, 1/499,586; Tüccar, “Niftaveyh”, 33/83.

²²⁵Bu divanın Niftaveyh'e nispeti bağlamında ayrıca bkz. Yusuf Sinerî, “Dîvânü Semev'el Suna'tu Ebi Abdillah Niftaveyh”, *Daru'l Yemame li'l Bahs ve'n Neşr ve't Tevzi*' 56/1-2 (2020), 79-124.

²²⁶ Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 120.

kitapları aracılığıyla günümüze gelmiştir. Eserleri hakkında tezin ileriki bölümlerinde ayrıca bilgi verilecektir.

Çoğu tabakat kitabında ve öğrencilerinin eserlerinde yer alan şiiirlerinin tümünü zikretmek tezin sınırlarını aşacağından bu kısımda onun şiiirlerinin örnek mahiyetinde bir kıtasına ver verilecektir.

الجدّ أنفع من عقل وتأديب ... إن الزمان ليأتي بالأعاجيب
كم من أديب يزال الدهر يقصده ... بالنائبات ذوات الكره والحب
وأخر غير ذي دين ولا أدب ... معمر بين تأهيل وترحيب
ما الرزق من حيلة يحتالها فطن ... لكته من عطاء غير محسوب²²⁷

“Ciddiyet akıl ve te'dib'ten (eğitim) daha faydalıdır, şüphesiz ki zaman harikulade(mucize) olaylarla gelecektir

Zamanın kendisini zorluk ve helak (günah) içeren türlü türlü musibetlerle hedef aldığı nice edip vardır.

Edep ve din sahibi olmayan bir başkası da bolluk (kolaylık) ve başarı (liyakat) içerisinde uzun bir ömür geçirir.

Rızık, akıllı- zeki birinin hile ile elde ettiği bir şey değildir, bilakis o beklenmedik(hesapta olmadan) verilen bir nimettir.”

4. İBN DÜREYD İLE OLAN TARTIŞMASI

Âlimler arasında belli meseleler etrafında münazaralar gerçekleşmiştir. Yapılan münazaralar genel olarak ilmî gelişimi destekleyici nitelikte olmuştur. Arap dilinde ise özellikle ekollerin şekillenmesinden itibaren bu tarzda faaliyetlerin arttığı söylenebilir. Bunları önemli kılan husus halife saraylarında ve seçkin kişilerin önünde gerçekleşmesiydi. Mesela Sîbeveyh ile Kisâî'nin “Zunbûriyye” adlı münazarası Hârûnürreşîd emriyle Vezir Yahyâ el-Bermekî'nin (ö.190/805) huzurunda düzenlenmiştir. Yine Müberred ile çağdaşı Sa'leb arasındaki rekabet de ekollerin gelişmesi adına önemlidir.²²⁸ Bu türden tartışmaların kültürel ve ilmî açıdan besleyici olduğu söylenebilir. Ancak bunun yanı sıra bazı dönemlerde ilmî yönü olmakla beraber atışma tarzında diyalogların varlığı da söz

²²⁷ Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 120; Ahmed Kabş, *Mecmeu'l-hikem ve'l-emsâl fi'ş-şer' il-Arabî* (Dimeşk, 1985), 115.

²²⁸Zunbûriyye meselesi ve âlimlerin kendi aralarındaki ilişkileri için ayrıca bkz. Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b İshak Zeccaci, *Mecâlisü'l-ulemâ*, thk. Muhammed Abdüsselam Harun (Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1983), 9-10; Nevin Karabela, “Zunbûriyye Tartışması ve Arka Planı”, *EKEV Akademi Dergisi* 3/2 (2001), 257-264; Şen, “Müberred ve Sa'leb'in İlmî Rekabeti”, 35.

konusudur. Bu bölümde Niftaveyh'in Basralı dil âlimi ve şair İbn Dureyd ile arasında geçen tartışma ele alınacaktır.

İbn Dureyd, 223/838 yılında Basra'da Sâlih sokağında doğmuştur. Arap dili ve lügat alanında dönemin önde gelen Basralı dil âlimlerinden biridir. Hayatı boyunca Uman, Fars ve Bağdat gibi çeşitli şehirlerde yaşamıştır. Ebû Hâtim es-Sicistânî, Tevvezî ve Riyâşi gibi dil âlimlerinin elinde yetişmiştir. Hoşgörülü, cömert ve hikmet sahibi olduğu aktarılmaktadır. Arap dili sahasında önemli birçok eser kaleme almıştır. Bu eserlerine: *Kitâbü'l-Cemhere fi ilmi'l-lüga*, *el-İştikâk*, *el-Maksûr ve'l-memdüd*, *el-Maksûre ve Kitâbü'l-Melâhin* vb. örnek verilebilir. Hayatının sonlarına doğru iki kez felç geçiren İbn Dureyd, 321/933 yılında Bağdat'ta vefat etmiş ve Abbâsiye mezarlığına defnedilmiştir. Vefat etmesinin ardından kendisine mersiyeler yazılmıştır. Bunlardan Cahzâ el-Bermekî'nin (ö.324/935) mersiyesi önemlidir.²²⁹

Niftaveyh ile İbn Dureyd arasında vuku bulan atışmanın temel nedeni “*el-Cemhere*” adlı eserin ne ölçüde İbn Dureyd'e ait olduğu meselesidir. Nitekim Niftaveyh eserin Halil b. Ahmed'in *Kitâbü'l-'Ayn*'ının bir kopyası veya değiştirilmiş hali olduğunu ve İbn Dureyd'in *el-Cemhere* üzerinde gözle görülür bir tasarrufunun olmadığını belirtmektedir. Ayrıca İbn Dureyd'i önemsemediği ve rivayet konusunda ona güvenmediği de aktarılmaktadır. Ancak Suyûtî *el-Müzhir* adlı eserinde iki âlim arasında çekememezlik ve aşırı nefret olmasından dolayı Niftaveyh'in İbn Dureyd'i eleştirisinin kabul edilmeyeceğini belirtmektedir. Nitekim Suyûtî, *el-Cemhere*'nin iyi bir şekilde mütalaa edilmesi durumunda İbn Dureyd'e aitliği konusunda bir ihtilafın olmayacağını da dile getirmektedir.²³⁰ Kaynaklarda iki dil âlimi arasında gerçekleşen bu atışmaya şöyle yer verilmektedir. Niftaveyh, İbn Dureyd *el-Cemhere*'yi yazdığında onu şu sözlerle hicvetmiştir:

ابن دريد بقره ... وفيه لؤم وشره

قد ادعى بجهله ... جمع كتاب الجمهوره

وهو كتاب العى ... ن إلا أنه قد غيره²³¹

²²⁹ Hayatı için ayrıca bkz. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 192-194; Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ' fi tabakâti'l-üdebâ*, 191-194; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 2489-2499; Nasuhi Ünal Karaarslan, “İbn Dureyd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/416-419; Serhat Eymen Nuray, *İbn Dureyd ve Kitâbü'l-Melâhin Adlı Eserinin Arap Dilindeki Yeri* (Konya: Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 12-41.

²³⁰ Tartışma hakkındaki görüşler için bkz. Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b Ebî Bekr Suyuti, *el-Müzhir fi ulümi'l-lüga ve envâihâ*, thk. Muhammed Ahmed Cadelmevla Bek vd. (Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, ts.), 1/93-94; Fatih Kılınç, *İbn Dureyd ve Cemheratü'l-lüga Adlı Eseri* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 94-96.

²³¹ Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ' fi tabakâti'l-üdebâ*, 195; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 118; Suyuti, *el-Müzhir*, 1/94; Sinerî, “Divânu Semev'el Suna'tu Ebi Abdillâh Niftaveyh”, 82-83.

“İbn Dureyd inektir, onda nice kötülük ve hatalar vardır.

Câhilâne bir tavırla el-Cemhere kitabını derlediğini iddia etmiştir.

Bu Kitâbü'l-Ayn'dır, ancak kendisi birtakım değişiklikler yapmıştır.”

Bu ifadeleri işiten İbn Dureyd Niftaveyh'e şöyle cevap vermiştir:

لو أنزل الوحي على نبطويه ... لكان ذاك الوحي سخطا عليه

وشاعر يدعى بنصف اسمه ... مستأهل للصفع في أذعيه

أحرقه الله بنصف اسمه ... وصير الباقي صراخا عليه

أف على النحو و أربابه...وقد صار من أربابه نبطويه²³²

“Niftaveyh'e bir vahiy indirilecek olsa bu vahiy ona gazap olurdu

İsminin yarısıyla(nift) ile çağrılan şair, iki yanağına tokat atılmaya ehildir (hak eder)

Allah onu isminin yarısıyla(nift) yaksın, kalan kısmını da (veyh) şiddetli bir sese dönüştürsün.

Nahve ve onun erbabına yazıklar olsun (eyvahlar olsun), Niftaveyh de nahiv erbabı oldu.”

Niftaveyh bu konuda, çağdaşları tarafından sevilen bir âlim portresi çizmemiştir. İbn Dureyd ile olan atışmasının yanı sıra İbn Bessâm ve Muhammed Yezîd el-Vâsitî (ö. 306/908) gibi çağdaşları da Niftaveyh'i hiciv etmiştir.

İ'câzu'l-Kur'ân ve el-İmâme eserlerinin sahibi Muhammed b. Zeyd b. Ali b. Huseyn el-Vâsitî Niftaveyh'i şu beyitte hicvetmiştir:

من سره أن لا يرى فاسقاً ... فليجتهد أن لا يرى نبطويه

أحرقه الله بنصف اسمه ... وصير الباقي صراخاً عليه²³³

“Kim fasık görmek istemiyorsa Niftaveyh'i görmemek için çabalasın

Allah onu isminin yarısıyla(nift) yaksın, kalan kısmını da (veyh) şiddetli bir sese dönüştürsün.

²³² İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 1/214; Muhammed b. Hasan İbn Dureyd, *Divân-u İbn Dureyd*, thk. Omar b. Sâlim (Tunus: Müessesetu Sultan b. Ali el-Uveys es-Sekâfiyye, 2012), 84.

²³³ İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-â'yân*, 1/48.

رَأَيْتَ فِي النَّوْمِ أَبِي آدَمَا ... صَلَّى عَلَيْهِ اللَّهُ ذُو الْفَضْلِ

فَقَالَ أْبْلَغُ وَلَدِي كُلَّهُمْ ... مَنْ كَانَ فِي حَزْنٍ وَفِي سَهْلٍ

بِأَنَّ حَوًّا أُمَّهُمْ طَالِقٌ ... إِنْ كَانَ نَفْطَوِيَهُ مِنْ نَسْلِي²³⁴

“Rüyamda babam Âdem’i gördüm-Fazilet sahibi Yüce Allah ona rAhmed etsin-

Dağda ve ovada olan tüm soyuma söylüyorum (Tebliğ ediyorum) dedi;

Eğer Niftaveyh benim soyumdansa anneleri Havva artık boşanmıştır.

Yine Vâsitî: “Kim ki cehalette doruğa (aşırıya) ulaşmak isterse kelamı Nâşî’nin mezhebinden, fikhî Dâvud’un mezhebi üzere nahvi de Sîbeveyh’ten öğrensin (bilsin)” dedikten sonra, “Tüm bu mezhepleri Niftaveyh kendisinde toplamıştır” diye eklemiştir.²³⁵

Yukarıda verilen örnekler dışında da Niftaveyh hakkında eleştiriler bulunmaktadır. Buradan hareketle Niftaveyh’in çağdaşları tarafından tabakat kitaplarında geçtiği kadarıyla sevilmediği söylenebilir. Nitekim Delcî (ö. 838/1435), *el-Felâke ve’l-meflûkûn* adlı eserinde Niftaveyh’i dünyada haksızlığa uğramış kişiler arasında zikretmiştir.²³⁶

5. AHLAKÎ KİŞİLİĞİ VE DIŞ GÖRÜNÜŞÜ

Bir âlimin yaşadığı dönemdeki ehemmiyetinin anlaşılmasını sağlayan faktörlerden biri de ahlâkî durumudur. Zira bir âlimin ilmî kişiliğinin tezahürü ortaya koyduğu davranış ve tutumlarıdır. Ancak rical ve tabakat kitaplarında âlimlerin dış görünüşü ve ahlâkî özellikleri ikinci planda yer almaktadır. Bu yüzden detaylı bir bilgiye ulaşılamamaktadır. Tezin bu kısmında Niftaveyh’in dış görünüşü ve ahlâkî bazı niteliklerine değinilecektir.

Lakabı kısmında da geçtiği üzere Niftaveyh, kara ve yüzünün çirkinliği sebebiyle nıft’a (Petrol) benzetilmiştir ve bu yüzden kendisine “Niftaveyh” denilmiştir. Bunun yanı sıra birçok tabakat kitabında saçını ve sakalını boyattığına dair rivayetler de bulunmaktadır. Buna göre o, vefat edinceye değin saç ve sakalını boyatmıştır.²³⁷ Yaşadığı dönemin dinamikleri değerlendirildiğinde bu boyatma işleminin çeşitli hikmetleri bulunmaktadır. Boyama işlemi sünnete bağlılık çerçevesinde değerlendirilmiştir. Zira Yahudi ve Hristiyanlara muhalefet amacıyla boyatma yapılmıştır. Bir diğer hikmet de râvîlerin bu yolla imtihan edilmesidir. Şöyle ki kişiye, hadis rivayet ettiği şahısla görüşüp görüşmediğini tesbit etmek için

²³⁴ Hamevî, *Mu’cemü’l-üdebâ*, 114.

²³⁵ ez-Zehebi, *Siyer*, 15/76-77.

²³⁶ Delcî, *el-Felâke ve’l-meflûkûn*, 95.

²³⁷ Saçını ve sakalını boyattığına dair rivayetler için ayrıca bkz. Zübeydî, *Tabakâtü’n-nahviyyîn ve’l-lugaviyyîn*, 154; Enbârî, *Nüzhetü’l-elibbâ’ fî tabakâti’l-üdebâ*, 196; İbnü’l Cevzî, *el-Muntazam*, 13/352; Emin, *A’yânü’s-Şia*, 2/220.

onun fiziki durumu hakkında sorular sorulmuştur. Öte yandan meseleye politik açıdan bakıldığında Sünnî-Şîî ayrımı öne çıkmaktadır. Sünnî kaynaklarda siyah boyadan kaçınıldığı, Şîîlerde ise siyah boyanın teşvik edildiği görülmektedir. Dolayısıyla iki grup arasında boyama konusunda bir ihtilaf yok iken renk konusunda bir tartışma söz konusudur. Netice itibariyle boyama meselesi dönemden döneme değişmekle birlikte kişinin siyâsî ve sosyal duruşu hakkında bir fikir vermektedir.²³⁸Bu ise onun yaşanan gelişmelere gösterdiği tepkileri görme bakımından önem arz etmektedir.

Niftaveyh'in sohbetinin hoş, cömert, ahlaklı, mürûet ve fütüvvet sahibi ve güvenilir bir âlim olduğu aktarılmaktadır. Vezir ve halifelerle güzel vakit geçirdiği ve ders verdiği Enbâriyyûn Camisi'ne Kur'ân okuyarak girdiği belirtilmektedir. O, Peygamber'in uygulamalarını benimseyen birisidir. Buna karşın temizliğine ve giyimine dikkat etmediği rivayet edilmiştir.²³⁹ Nitekim aşırı derecede koltuk altlarının koktuğu söylenen Niftaveyh, bir rivayete göre bir gün Muktedir'in veziri Hâmîd b. Abbâs'ın (ö. 311/923) meclisine geldi. Bunun üzerine vezir ve yanındakiler aşırı kokudan rahatsız oldular. Ardından vezir mertek²⁴⁰ istedi ve kendisinden başlayarak mertegi mecliste bulunanlara döndürdü onlar da kullandılar. Mecliste bulunanlar vezirin muradını anladılar. Niftaveyh de benim merteye ihtiyacım yok diyerek geri çevirdi. Bunun üzerine vezir sinirlendi ve: "Annenden çıktığın yere dönesice! Biz senin yüzünden mertek kullandık, biz senin koltuk altı kokundan rahatsız olduk, şimdi kalk git- Allah belanı versin- Onu dışarı çıkardılar ve Bağdat'tan uzaklaştırdılar."²⁴¹

Niftaveyh, vefa, dostluk ve muhabbet ilişkilerine önem veren bir âlim portresine sahiptir. Nitekim daha önce de zikrettiğimiz gibi Ebû Dâvûd ez-Zâhirî ile aralarında güçlü bir sevginin olduğu hatta Dâvûd b. Ali'nin vefatı üzerine Niftaveyh'in 1 yıl insanlarla konuşmadığı rivayet edilmektedir. Bunun yanı sıra başına gelen olaylar karşısında sakin ve hikmetli bir tutum sergilemiştir. Abdülaziz b. Fadl'ın hikâye ettiğine göre, Kadî Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ömer b. Süreyc (ö. 306/918), Dâvûd ez-Zâhirî ve Niftaveyh çağrıldıkları bir ziyafet için yola çıktılar. Sonra karşılıklı zor ve dar bir yol görüldü. O esnada her biri hocasını önüne geçirdi. Bunun üzerine İbn Süreyc: "Yolun darlığı kötü edebi tevarüs

---

²³⁸ Özellikle tabakat kitaplarında "يخضب بالوسمة" ifadesi yer almaktadır. Bu boyatma işleminin siyâsî, sosyal ve dini boyutu bulunmaktadır. Özellikle hadis ilminde ravilerin cerh-ta'dil yönünden değerlendirilmesi konusunda boyatma önemli bir detay kabul edilmiştir. Ayrıca bu işlem sünnet içerisinde değerlendirilmiştir. Daha fazla bilgi için bkz. Muhammed Enes Topgül, "Hicri 3. Asrın Başlarında Sünnete Sarılmak: 'Saç-Sakalını da Boyardı!'", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 59/1, 2018, 87-116.

²³⁹ Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 115-116; İbnü'l-Kıfî, *İnbâhü'r-ruvât*, 1/214; Tüccar, "Niftaveyh", 33/82.

²⁴⁰ Mertek: Ter kokusunu kesici bir maddeye denir. Ayrıca bkz. Ebû Hamid Huccetülislam Muhammed b Muhammed Gazzali, *el-Vasit fi'l-Mezheb*, thk. Ahmed Mahmûd İbrahim - Muhammed Muhammed Tamir (Kahir: Dârü's-Selam, 1997), 6/210; Ebû'l-Abbâs Ahmed b Muhammed b Ali el-Hamevi Feyyumi, *el-Misbahü'l-Münir fi Garibi's-Serhi'l-Kebir li'r-Rafii*. (Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.), 2/567; Murtaza ez-Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs* (Dar'ul-Hidaye, ts.), 27/330.

²⁴¹ İbn Hayr, *el-Fehrese*, 1/95.

eder” dedi. İbn Dâvûd ise: “Yolun dar ve zor oluşu kişilerin değerlerini ortaya çıkarır” dedi. Niftaveyh de: Eğer aramızda sevgi sağlanmışsa zorluklar geçersiz olmuştur.” dedi.²⁴²

Zübeydî, *Tabakatü'n-nühât* adlı eserinde Niftaveyh hakkında cimri (bahîl) بخيل/شحيح ifadesini kullanmaktadır.²⁴³ Bilal Faysal, bu ifadenin nahiv ilmi için söz konusu olabileceğini ancak ahlâkî bakımdan Niftaveyh'e nispet edilemeyeceğini dile getirmektedir. Zira nahiv ilminde Niftaveyh'ten nakledilenler günümüze ulaşmamış veya çok azı ulaşmıştır. Ahlâkî açıdan bakıldığında ise Niftaveyh hakkında “cimri” ifadesinin kullanılması pek isabetli değildir. Nitekim kaynaklarda onun cömert ve eli açık olduğu zikredilmektedir. Cimriliği hakkındaki bir diğer görüş ise onun giyim ve hoş koku sürme konusundaki ifrat ve tefritidir. Zira Araplar kerim bir kişiyi ıtr ve hoş koku konusundaki eksikliği yüzünden cimri diye nitelendirmektedir.²⁴⁴

Genel olarak Niftaveyh, insanî ve ahlâkî açıdan örnek teşkil eden bir âlimdir. Bu tavrı şiirlerinde görmek mümkündür. Öte yandan kaynaklarda yer alan bilgiler ışığında onun dış görünüşüne ve temizliğine özen göstermediği söylenebilir.

6. ESERLERİ

III/IX-IV/X. yüzyıllarda gerek yaşanan dönemin ilmî hareketliliği gerekse İslâmî ilimlerin teşekkül etmesi eser telifinin yoğun olmasını sağlamıştır. Nitekim bu yoğunluğun oluşmasında bir takım siyâsî, sosyal ve dini saiklerin de etkili olduğu söylenebilir. Özellikle zaman içerisinde İslâmî ilimler sahasında karşılaşılan meseleler hakkında âlimler görüşler ortaya koymuş ve kitaplar kaleme almışlardır. Bu bağlamda yazılan eserler bir âlimin meselelere bakışını, takip ettiği metodu ve uygulamasını göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

Klasik dönemde ihtisaslaşma olmakla birlikte İslâmî ilimlerin birçok dalında eser telif eden âlimler söz konusudur. Niftaveyh de bu âlimler içerisinde değerlendirilebilir. Nitekim kendisi sarf, nahiv, hadis, kelam, kıraat, şiir, tarih ve tefsir alanlarında eser vermiştir.²⁴⁵ Dönemin Müberred ve Sa'leb gibi meşhur hocalarından ders alan Niftaveyh, çoğu günümüze ulaşmasa da birçok eser telif etmiştir. Ayrıca eserlerinin farklı ilim dallarında veya meseleler ile ilgili olması onun çok yönlü bir ilmî kişiliğe sahip olduğunu göstermektedir. Yaşadığı dönemdeki fikhî ve itikâdi yapılanmaların etkisiyle belli başlı meseleler hakkında risaleler de kaleme almıştır. Özellikle ehl-i hadis-ehl-i re'y ayrımının etkisiyle

²⁴² Niftaveyh'in ahlâkî kişiliğine delalet edecek rivayetler için ayrıca bkz. Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 115-120; İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-â'yân*, 1/48; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefayât*, 5/42.

²⁴³ Zübeydî, *Tabakatü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, 154.

²⁴⁴ Bağdâdî, *Tefsîru Niftaveyh*, 19-21.

²⁴⁵ Davudi, *Tabakatü'l-Müfessirin*, 1/21-23.

ortaya çıkan fikrî ve siyâsî tartışmalar sebebiyle halku'l-Kur'ân'a dair risale kalem almıştır.²⁴⁶ Nahivci kimliğiyle öne çıkmakla beraber diğer sahalarda da görüş belirtmiştir.

Çoğu günümüze ulaşmayan eserlerinin içeriği başlıkları üzerinden tahmin edilebilmektedir. Bu meyanda Niftaveyh'in eserleri, günümüze ulaşan eserleri, kaynaklarda adı geçen ve kendisine aidiyetinde şüphe bulunan eserler olarak üç kısımda ele alınabilir.

6.1. Günümüze Ulaşan Eserleri

Niftaveyh'e nispet edilen ve günümüze ulaşan eserleri *el-Maksûr ve'l-memdûd* ile *Meseletü's-subhan*'dır.

6.1.1. *el-Maksûr ve'l-memdûd*

Geniş hacimli eserler yazmış olması muhtemel olmakla beraber Niftaveyh'in günümüze ulaşan eserleri risale türündeki eserleri olmuştur. Nahiv ve sarf alanında öne çıkan bir âlim portresi çizen müellif, bu alanlara dair risaleler kaleme almıştır. Kelimelerin yazılış şekilleri, i'râbı, müfred-müsenna ve cemi halleri vb. özellikleri bakımından ele alınan risalesi *el-Maksûr ve'l-memdûd*, Hasan Şâzeli Ferhûd tarafından Melik Suud Üniversitesi (Câmiatu Melik Suud) Edebiyat Fakültesi Dergisinde (*Mecelletu Külliyyetü'l-Âdâb*) 1976'da Riyad'da 1980 yılında ise Kahire'de neşredilmiştir.²⁴⁷ Risalenin genel özellikleri, müellife aidiyeti ve teknik açıdan incelenmesi son bölümde ele alınacaktır. Bu tür eserlerin yazılış sebepleri, Arap dili çalışmalarındaki yeri ve literatüre katkısına yine tezin üçüncü bölümünde ayrıca yer verilecektir.

6.1.2. *Meseletü's-Subhan*

Bu risale sened ile rivayet edilmiştir. İbn Hayr el-İşbilî'nin *el-Fehrese* adlı eserinde senet şu şekildedir: Bana bu kitabı Kadî İbnü'l-Arabî tahdis etti-Allah rAhmed eylesin-o da dedi ki bize Ebu'l-Hüseyn et-Tayûrî (ö. 500/1107) haber verdi, o da dedi ki bize Ebu'l-Huseyn Abdülvâhid haber verdi, O Ebû Bekr b. Şâzân'dan o da Ebû Abdillâh İbrahim b. Muhammed b. Arefe Niftaveyh'ten rivayet etmiştir.²⁴⁸ Yine aynı tarihte yaşayan İbnü'l-Enbârî *Nüzhetü'l-elibbâ* adlı eserinde bu eseri Niftaveyh'e nispet etmektedir.²⁴⁹ Bunların yanı sıra modern yazarlardan Carl Brockelmann (1868-1956) da *Târihu'l-edebi'l Arabî* adlı eserinde risalenin Niftaveyh'e ait olduğunu ifade etmiştir.²⁵⁰

²⁴⁶ Halku'l-Kur'ân ve isim-müsemma konuları başta olmak üzere birçok risale telif etmiş ve görüş bildirmiştir. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 258.

²⁴⁷ Ebu Abdullah İbrahim b Muhammed b Arefe Niftaveyh, "Kitabu'l Maksûr ve'l-memdûd", *Câmiatü'r Riyad Mecelletü Külliyyetü'l Edeb* 4/ (1976), 93; Tüccar, "Niftaveyh", 33/83; Sinerî, "Divanu Semevel Sunatu Ebi Abdillâh Niftaveyh", 84.

²⁴⁸ İbn Hayr, *el-Fehrese*, 1/461.

²⁴⁹ Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ' fi tabakâti'l-üdebâ*, 195.

²⁵⁰ Brockelmann, *Târihu'l-edebi'l-Arabî*, 2/220.

Niftaveyh'in kaleme aldığı bu eser, Yasin Muhammed es-Sevvâs tarafından Dâru'l Kütübi'z-Zâhiriyye *Mecme'u'l-Lügati'l-'Arabiyye* dergisinde 1989 yılında Dımeşk'ta neşredilmiştir. Eserin nüshası sekiz varaktan oluşmaktadır. Her varakta da 18 satır bulunmaktadır. Eski nesih hattıyla yazılmıştır. Bunun yanı sıra Hasan Selman tarafından Mecmû Eczâ Hadisiyye içerisinde Dâru İbn Hazm'da 2001 yılında neşredilmiştir.²⁵¹ Risalenin yazılış nedeni olarak müellifi şöyle demiştir: “Bana fakih, kurra ve âlimlerin mecliste bir araya geldikleri haberi geldi. Onlar Allah'ın “Subhanallah” ifadesinin manası üzerinde müzakere ediyorlardı, bunun üzerine yoğunlaştılar ancak gönüllere su serpecek derecede bir sonuca ulaşamadılar. Ben de buna yönelik ikna edici şeyleri ortaya koyacağım”. Sonrasında bu ifadenin Kur'ân-ı Kerimde yer aldığı yerleri tespit etmeye başladı.²⁵²

Eserde içinde subhan ve tesbih kelimelerinin geçtiği otuz iki ayet, hadis ve şiirler yorumlanmıştır. Yine ele alınan ayet, hadis ve şiirler dilbilimsel açıdan da ele alınmıştır. Geçen kelimelerin hangi anlamlarda kullanıldıkları dilsel tahlilleri göz önünde bulundurularak açıklanmıştır.²⁵³

Gerek erken dönemde eserin rivayet edilmesi gerekse başka kaynaklarda yer alması eserin Niftaveyh'e aidiyetini güçlendirmektedir. Yine kendisine en yakın öğrencilerden biri olan Ebû Bekr b. Sâzân'ın hocasından eseri nakletmesi de önemlidir. Bu eser üzerinden Niftaveyh'in lügat başta olmak üzere diğer İslâmî ilimler sahasındaki yerini görmek mümkündür.

6.2. Kaynaklarda Geçen Eserleri

Niftaveyh'in eserlerinin çoğunun sadece ismi günümüze ulaşmıştır. Ancak bu eserlerin başlıkları üzerinden içerikleri hakkında yorumda bulunmak mümkündür. Buradan hareketle onun kıraat, lügat, kelam, tefsir, şiir ve tarih ilim dallarında telif ettiği söylenebilir. Özellikle yaşadığı dönemde öne çıkan halku'l-Kur'ân, iştikak, kıraatlerde istisna ve şartlar, garîbu'l-Kur'ân ve i'râbu'l-Kur'ân gibi temel meseleler hakkında kaleme aldığı risale ve kitap mahiyetinde eserler mevcuttur. Farklı sahalarda yazılan bu eserler Niftaveyh'in ilmî birikimini göstermesi bakımından büyük bir önem arz etmektedir.

---

²⁵¹ Hasan Selman, eseri takdim etmek ve bazı yorumlarda bulunmakla beraber kitabın içerisinde bulunan hadisleri de tahrir etmiştir. Niftaveyh, *Tefsiru Niftaveyh*, 34 Muhakkikin girişi; Niftaveyh, “Mes'eletü Sübhân”, 368-369; Tüccar, “Niftaveyh”, 33/83.

²⁵² Niftaveyh, “Mes'eletü's-sübhân”, 369.

²⁵³ Tüccar, “Niftaveyh”, 33/83.

*Kitâbü'l-İstisna ve's-şurût fi'l-kıraat*²⁵⁴, *Kitâbu İ'râb'il-Kur'an*²⁵⁵, *Kitâbü'l-İktisârât*²⁵⁶, *Kitabü'l-Emsâl*, *Kitâbu Emsâli'l-Kur'an*²⁵⁷, *Kitâbü'l-Bâri' fi'l-lüga*²⁵⁸, *Kitâbü't-Târih*²⁵⁹, *Kitâbü'r-Red ale'l-Mufaddal b. Seleme fi nakdihî ale'l-Halîl*²⁶⁰, *Kitâbü'r-Red ale men kâle bi halki'l-Kur'an*²⁶¹, *Kitâbü'r-Red 'alâ men yez'umü enne'l-'Arab yeştakku kelâmuhe ba'zuhû min ba'z*²⁶², *Kitâbü's-Şehâdât*²⁶³, *Kitâbu Garîbi'l-Kur'an*²⁶⁴, *Kitâbun fi enne'l-'Arab tetekellamu tab'an lâ taâllümen*, *Kitâbü'l-Kavâfi*, *Kitâbü'l-Mesâdir*, *Kitâbü'l-Mukni' fi'n-nahv*, *Kitâbü'l-Müleh*²⁶⁵, *Kitâbü'l-Nahl*²⁶⁶, *Kitâbü'l-Vüzerâ*, *Kitâbü't-Tevbe*²⁶⁷, *Kaside fi garîbi'l-lüga*²⁶⁸, *Atrağaçşe fi'l-lüga*²⁶⁹

Yukarıda zikredilen eserlere bakıldığında gerek Arap dili gerekse İslamî ilimlerin çeşitli meseleleri hakkında telifte bulunduğu görülmektedir.

²⁵⁴ Bazı kaynaklarda *Kitâbü'l-İstifâ fi's-şurût* şeklinde geçmektedir. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 258; İbnü'l-Kıfî, *İnbâhü'r-ruvât*, 1/215; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefayât*, 5/43.

²⁵⁵ Suyûtî, *Garîbü'l-Kur'an* adlı eseri *İ'râbü'l-Kur'an* isimlendirmektedir. Suyûtî, *Bugyetü'l-vuât*, 1/429.

²⁵⁶ Bazı kaynaklarda *Kitâbü'l-İktizâbât* ve *Kitâbü'l-İktisâmât* diye de geçmektedir. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 258; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 122.

²⁵⁷ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 258; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 122; Sezgin, *Târihü't-türâsi'l-Arabî [GAS]*, 8/269; Ömerî, “Niftaveyh en-nahvî ve devruhû fi'l kitâbeti ve't-târih”, 82.

²⁵⁸ Hicrî 7. yüzyılda Halep kütüphanesinde bulunduğu aktarılmaktadır. Muhtemelen lügat alanında yazılmış bir eserdir. Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 122; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefayât*, 5/43; Sezgin, *Târihü't-türâsi'l-Arabî [GAS]*, 8/268; Tüccar, “Niftaveyh”, 33/83.

²⁵⁹ Bazı kaynaklarda *Târihu'l-hulefâ* diye geçmektedir. Suyûtî, bu eserin iki ciltten oluştuğunu belirtmektedir. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 258; Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ' fi tabakâti'l-üdebâ*, 195; Suyûtî, *Târih'ul-hulefâ*, 1/25; Âlûsî - Düleymî, “Niftaveyh ve merviyetuhü et-târihiyye fi târihi Bağdât elletî tetea'lleku bi'l hulefâ el-Abbâsiyyîn”, 140.

²⁶⁰ Bu eserde Mufaddal b. Seleme'nin Halil b. Ahmed'in *Kitâbü'l-Ayn* adlı eserini eleştirisinin hatalı olduğu ele alınmıştır. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 258; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 122; İbnü'l-Kıfî, *İnbâhü'r-ruvât*, 1/215; Sezgin, *Târihü't-türâsi'l-Arabî [GAS]*, 8/268; Fethî Ânî, “Merviyât Niftaveyh el-Lügaviyye”, 4.

²⁶¹ Bazı kaynaklarda *er-Red ale'l-Cehmiyye* diye ifade edilmiştir. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 258; Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ' fi tabakâti'l-üdebâ*, 195; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefayât*, 5/43; Suyûtî, *Bugyetü'l-vuât*, 1/429; Sezgin, *Târihü't-türâsi'l-Arabî [GAS]*, 8/269.

²⁶² Bu eser İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihristi*'nde *Kitâbü'l-Kavâfi ve'r-red'alâ men yez'umü enne'l-'Arab yeştakku kelâmuhe ba'zuhû min ba'z* diye geçmektedir. Ayrıca eser Niftaveyh'in iştikâkı reddini içermektedir. Bu konu hakkında detaylı bilgiye tezin ikinci bölümünde yer verilecektir. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 258; Fîrûzâbâdî, *el-Bulğa*, 61; İbnü'l-Cezeri, *Gayetü'n-nihaye*, 1/29.

²⁶³ Bu eser Niftaveyh'in iştikâk'a dair yazdığı eserlerdendir. İbnü'l-Kıfî, *İnbâhü'r-ruvât*, 1/215; Davudî, *Tabakâtü'l-müfessirin*, 1/23; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-arifin*, 1/5; Emin, *A'yânü's-Şia*, 2/222; Ömerî, “Niftaveyh en-nahvî ve devruhû fi'l kitâbeti ve't-târih”, 82.

²⁶⁴ Çoğu tabakat kitabında adı geçen bu eserin büyük bir hacimli olduğu aktarılmaktadır. Bunun yanı sıra Suyûtî bu eseri *İ'râbü'l-Kur'an* diye isimlendirmektedir. Yine eserin 13/8 yüzyıllarda Halep kütüphanesinde bulunduğu söylenmektedir. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 258; İbnü's-Sai, *ed-Dürrü's-semîn*, 1/245; Delcî, *el-Felâke ve'l-meflûkân*, 95; Suyûtî, *Bugyetü'l-vuât*, 1/429; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, 1/67; Sezgin, *Târihü't-türâsi'l-Arabî [GAS]*, 8/269.

²⁶⁵ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 258; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 122; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefayât*, 5/43; Sezgin, *Târihü't-türâsi'l-Arabî [GAS]*, 8/268.

²⁶⁶ Bu eser kaynaklarda *Kitâbü'n-Neml* diye de geçmektedir. Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ' fi tabakâti'l-üdebâ*, 195.

²⁶⁷ Sezgin, *Târihü't-türâsi'l-Arabî [GAS]*, 8/270; Tüccar, “Niftaveyh”, 33/83.

²⁶⁸ Niftaveyh'in öğrencisi İbn Hâlaveyh'in, onun *Garîbü'l-lüga*'sını şerh ettiği aktarılmaktadır. Geniş bilgi için bkz. Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Ahmed İbn Hâlaveyh, *İ'râbü'l-kiraâti's-seb'i ve i'lelihâ*, thk. Abdurrahman el-Useymin (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1992), Mukaddime/73; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-arifin*, 1/5; Sezgin, *Târihü't-türâsi'l-Arabî [GAS]*, 8/268; Tüccar, “Niftaveyh”, 33/83.

²⁶⁹ Eser İşbilî'nin *el-Fehresesin*'de senet ile rivayet edilmiştir. Bu kitabın özellikle Endülüs'te meşhur bilinen bir eser olduğu nakledilmektedir. İbn Hayr, *el-Fehrese*, 1/455.

Bu denli telifte bulunan Niftaveyh'in yaşadığı dönemin ilmî ve kültürel ortamından etkilendiği, meşhur hocalardan ders aldığı ve gündemde olan meseleleri takip ettiği ifade edilebilir.

Bu eserler erken dönem sayılabilecek tabakat kitaplarının çoğunda yer almaktadır. Dolayısıyla eserlerin Niftaveyh aidiyeti ihtimali yüksektir. Kaynaklarda ismen yer alan eserlerinin yanı sıra kendisine nispet edilip neşredilen bazı eserler de bulunmaktadır.

6.3. Kendisine Nispet Edilen Eserler

Niftaveyh'e nispet edilip neşredilen eserlerin kendisine ait olup olmadığı konusunda ihtilaf bulunmaktadır. Bu eserler arasında yer alan ve günümüze ulaşan *Meseletü's-subhan* adlı eser, tabakat kitaplarında senedli bir şekilde rivayet edilmiştir.²⁷⁰ Günümüze ulaşan eserler kısmında hakkında bilgi verilmişti. Bir diğer eser olan *el-Maksûr ve'l-memdûd* 'a ise tezin son bölümünde yer verilecektir.

Yukarıda zikredilen iki eserin dışında Abdülkerîm ed-Düceylî'nin Bağdat'ta 1955 yılında Dâru'l-Yemâme'de neşrettiği *Divânu's-Semeve'l* ve Abdülaziz Moin'nin Kahire'de 1950 yılında Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye'de tahkik ettiği *Divân Suheym 'Abdu Beni'l-Hashâs* gibi eserler Niftaveyh'e nispet edilip neşredilen eserler arasında yer almaktadır. Bunlardan *Divânu's-Semeve'l*'in birçok neşri gerçekleşmiştir.²⁷¹ Klasik ve modern kaynaklarda yer alan eser listelerinde bu kitaplara rastlanmamaktadır. Ancak kaynaklarda Niftaveyh'in şiire dair teknik konulara hâkim olduğu ve şiir yazdığı düşünüldüğünde eserlerin kendisine aidiyeti muhtemel hale gelmektedir.

Niftaveyh'e nispet edilen bir diğer eser ise Ahmed b. Muhammed Ednevî'nin (ö. 1095/1684'ten sonra) *Tabakâtü'l-müfessirîn* adlı eserinde zikrettiği *Tefsîru İbn 'Arefe* isimli eserdir.²⁷² Ancak bu tefsirin Niftaveyh'e aidiyeti kesin olmamakla birlikte Doktor Bilal Faysal, Ednevî'nin eseri nispet etme konusunda hataya düştüğünü belirtmektedir. Zira İbn Arefe künyesine sahip iki kişi bulunmaktadır. Bu kişiler tezin ana konusu Niftaveyh ile Tunuslu Mâlikî âlim el-Vergamî'dir (ö. ?). Müteahhir dönemde tasnif edilen eserlerde İbn Arefe denilince Tunuslu âlim kastedilmektedir. Eğer Niftaveyh kastedilecekse el-Lügavî ve en-Nahvî gibi kayıtlara başvurulmuştur. Bir diğer ayırt edici nokta ise kendilerinden nakledilen haberlerin türüdür. Şöyle ki fıkıh ve fıkıh usulü gibi konularda İbn Arefe denilince Tunuslu âlim; Arap dili ve edebiyatta ise Niftaveyh kastedilmektedir.²⁷³

²⁷⁰ İbn Hayr, *el-Fehrese*, 1/461.

²⁷¹ Bu eserin birçok neşri yapılmıştır. Daha fazla bilgi için bkz. *Divânu Süheym Abdu Beni el-Hashâs*, thk. Abdülaziz el-Mîmenî (Mısır: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1950); Sinerî, "Divânu Semev'el Suna'tu Ebi Abdillâh Niftaveyh", 79-124.

²⁷² Ahmed b Muhammed Ednevî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, thk. Süleyman bin Salih el-Hazzî (Medine: Mektebetü'l-Ulum ve'l-Hikem, 1997), 63-64.

²⁷³ Ebü'l-Abbas Ahmed b Muhammed b Mehdi Haseni Şazeli İbn Acîbe, *el-Bahrü'l-medîd fi tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, thk. Ahmed Abdullah el-Kuraşî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İliyye, 2002), 4/51,259; Bağdâdî, *Tefsîru Niftaveyh*, 9-11.

Niftaveyh'e nispet edilen ancak bizzat kendisinin kaleme almadığı, modern dönemde Doktor Bilal Faysal'ın tefsir kitapları, hadis dîvânları, Kur'ân ilimleri ve lügatlerden istifade ederek derleyip sunduğu (cem' ve ta'lik) *Tefsîru Niftaveyh* adlı eseri de burada sayılabilir. Faysal iki kısma ayırdığı eserinin ilk bölümünde Niftaveyh hakkında genişçe bilgiler vermektedir. İkinci kısımda ise Niftaveyh'in eserleri ve özel olarak onun Kur'ân tefsirine yer vermiştir.²⁷⁴

Buraya kadar Niftaveyh'in yaşadığı dönem, hayatı, ilmî ve ahlâkî kişiliğine dair bilgiler verilmiştir. İkinci bölümde Arap diline dair görüşlerine ve mensup olduğu nahiv ekolüne değinilecektir. Üçüncü bölümde el-Maksûr ve'l-memdûd literatürü genel olarak ele alındıktan sonra Niftaveyh'in *el-Maksûr ve'l-memdûd* adlı eseri detaylı bir şekilde incelenecektir.

---

²⁷⁴Bilal Faysal Niftaveyh'in Kur'ân'ın bazı sureleri veya ayetleri hakkındaki dilbilimsel değerlendirmelerini yukarıda sayılan kaynaklardan yola çıkarak bir araya getirmiştir. Bu yönüyle eser derleme mahiyetindedir, denilebilir. Bağdâdî, *Tefsîru Niftaveyh*, 5-6, 220-221.

İKİNCİ BÖLÜM
NİFTAVEYH'İN ARAP DİLİNE DAİR GÖRÜŞLERİ

İlk dönem (II/VIII-III/IX. asırlar arası) İslam âlimleri gibi Niftaveyh de İslamî ilimler sahasında öne çıkan bir âlim portresine sahiptir. Yaşanılan dönem gereği dil ile ilişkili veya dini meselelerin çözümünde ilimler iç içe ve birbirine sıkı sıkıya bağlı bir yapı arz etmekteydi. Zira bakıldığında çoğu kıraat âliminin lügat ve nahiv ilimlerinde nüfuz sahibi olduğu görülür. Yine ilk bölümde de zikredildiği üzere halku'l-Kur'ân meselesi dil ilimleri ile bağlantılıdır. Niftaveyh de birçok dini ve dil ile bağlantılı meselede görüş belirtmiş ve bu konularda kendisine başvurulmuştur. Nitekim Ezherî *Tehzîbü'l-lüga* adlı eserini telif ederken Niftaveyh'ten yararlanmıştı. Ezherî onu gördüğünü ve dilin birçok alanında ilim sahibi biri olduğunu belirtmiştir.²⁷⁵ Özellikle bu dönemde hoca-talebe ilişkisinin yoğun bir şekilde varlığı söz konusudur. Bu minvalde Niftaveyh birçok öğrencinin özellikle Arap dili ve edebiyatında gelişmesine katkıda bulunmuştur.

İslamî ilimlerin hemen hemen her alanında görüşü ve eseri bulunan Niftaveyh, daha çok Arap dilcisi kimliğiyle öne çıkmıştır. en-Nahvî, el-Lügavî ve el-Ahbârî nisbeleriyle tanınması da buna işaret etmektedir. Ancak Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lügaviyyîn* adlı eserinde Niftaveyh'in nahiv ilminde zayıf (ضعيف, ضيق) olduğunu belirtmiştir. Niftaveyh'in, nahvin yanı sıra şiir, edebiyat, tarih ve kıraat ilimleriyle çokça iştiğal etmesi bu söylemde etkili olmuştur. Fakat aslolan bu görüşün zayıf²⁷⁶ ve birçok kaynakta nahivci kimliğiyle temayüz eden bir kişi hakkında isabetsiz olduğudur. İlk bölümde de zikredildiği üzere her ne kadar yazdığı eserlerin çoğu günümüze ulaşmasa da özellikle Arap dilinin temel konularına dair görüşleri günümüze aktarılmıştır.

Birçok âlimde olduğu gibi Niftaveyh'in de fikir ve düşünce yapısının şekillenmesinde mensup olduğu nahvî, fikhî ve kelâmî ekol ve mezheplerin rolü büyüktür. Nahivde eklektik bir ekolü benimsemesi, Zâhirî olması ve kelimada Nâşi'yi takip etmesi Arap diline dair görüşlerini etkilemiştir. Bunun yanı sıra tarihi seyir içerisinde ortaya çıkan siyâsî, sosyal, ilmî ve kültürel gelişmelerin de Niftaveyh'e etki ettiği söylenebilir.

Tezin ilk bölümünde yaşadığı coğrafya, hayatı, öğrenimi, ilmî birikimi ve eserleri ele alınan Niftaveyh'in ikinci bölümde mensup olduğu dil ekolü ve Arap diline dair günümüze ulaşan görüşleri incelemeye tabi tutulacaktır.

²⁷⁵ Ezherî, *Tehzîbü'l-lüga*, 1/28.

²⁷⁶ Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lügaviyyîn*, 154; Sezgin, *Târîhü't-türâsi'l-Arabî [GAS]*, 8/267.

1. MENSUP OLDUĞU DİL EKOLÜ

Nahiv ilminde Niftaveyh, Sîbeveyh'in metodunu takip etmiş ve onun *el-Kitab*'ını okutmuştur. Zira kendisine 'Niftaveyh' denilmesinin bir sebebi de Sîbeveyh'e nispetledir.²⁷⁷ Niftaveyh'in hangi dil ekolüne intisap ettiği konusunda farklı görüşler mevcuttur. Bu farklılığın oluşmasında tabakat âlimlerinin farklı taksim ve sınıflandırmaları etkili olmakla birlikte yaşanan zaman dilimi ve ekoller arası ihtilafların da rolü büyüktür. Mensup olduğu ekole geçmeden önce dil ekollerine kısaca değinilecektir.

Nahiv ekolleri denilince akla Basra ve Kûfe gelmektedir. Tarih boyunca bu yerler âlimlerin sıkça uğradığı ilim merkezleri olmuşlardır. Ancak nahiv ilminin ortaya çıkışı ve gelişimi Basra'da olmuştur. Zaman içerisinde Kur'ân'ın anlaşılması, lahdan korunması ve günlük hayatın idamesi için nahiv ilmine ihtiyaç duyulmuştur.²⁷⁸ Bu nedenle Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin gayretleriyle Basra dil ekolünün temelleri hicri I. yüzyılda atılmıştır.²⁷⁹ Ebü'l-Esved'in Kur'ân'ı noktalama faaliyeti i'râb olgusunu ve belli başlı kaidelerin terimleşmesini de zorunlu kılmıştır.²⁸⁰ Bu yüzden bir sistemin gerekliliği doğmuştur. Ebü Esved'in Yahya b. Ya'mer (ö. 89/708 [?]), İbn Ebî İshak (ö. 117/735), Abdurrahman b. Hüzmüz (ö. 117/735), İsa b. Ömer (ö. 149/766), Ebû Amr b. Âlâ (ö. 154/771) vb. öğrencileri de Basra ekolünün sistemli bir yapıya ulaşmasında katkıda bulunmuşlardır.²⁸¹ Bu âlimlere bakıldığında ise hepsinin kıraat ilmiyle meşgul olduğu ve kurranın içerisinde yer aldığı dikkat çekmektedir.²⁸² İlerleyen süreçte Basralı dil âlimleri eser telif ederek veya farklı ilim merkezlerine giderek ekolün yaygınlaşmasını sağlamışlardır. Bu ekolün önde gelen temsilcilerine tezin ilk bölümünde yer verilmiştir.

Basralı âlimlerin nahivde gelişmesine paralel olarak Kûfeli âlimler özellikle kıraat, şiir, fıkıh vb. ilimlerle meşgul olmuş dolayısıyla Kûfe dil ekolünün ortaya çıkışı Basra ekolünden sonra gerçekleşmiştir. Kûfede nahiv çalışmalarının tam olarak ne zaman başladığı bilinmemekle birlikte ekol kurucusu Ebû Ca'fer er-Ruasî'nin (ö. 187/803), Basralı nahivcilerin ikinci tabakasını oluşturan âlimlerden ders aldığı bilinmektedir.²⁸³ Ancak ekolün tam teşekkülü Kisâî ve Ferrâ ile aracılığıyla

²⁷⁷ el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 114; Safedi, *el-Vafi*, 5/42. Niftaveyh'in Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ını para karşılığı okuttuğu yönünde rivayetler için bkz. Ali Tantâvî, *Fiker ve Mebâhis* (Mekke: Mektebetü'l-Menâra, 1988), 1/16.

²⁷⁸ İsmail Durmuş, "Nahiv", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/301.

²⁷⁹ Tantavî, *Neş'etü'n-nahv ve târihu eşheri'n-nühât*, 16-19; Abduh Râcihî, *Durûs fî mezâhibi'n-nahviyye* (Beirut: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1980), 9-10; Geylani, *Basra ve Kûfe Ekolleri Arasındaki Nahiv Tartışmaları*, 28-29.

²⁸⁰ Dayf, *el-Medârisu'n-nahviyye*, 17-19; Mehmet Musa Şirin, "Nahiv İlmi ve Ekolleri", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1/1 (01 Nisan 2015), 186-187.

²⁸¹ Durmuş, "Nahiv", 32/302-303.

²⁸² Râcihî, *Durûs fî mezâhibi'n-nahviyye*, 10; Bakırcı - Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, 35-36.

²⁸³ Brockelmann, *Târîhü'l-edebi'l-Arabî*, 2/196-197; Bakırcı - Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, 47-52.

olmuştur.²⁸⁴ Kûfeli dilcilere bakıldığında da çoğunun kıraat ilmiyle ilgilendikleri göze çarpmaktadır. Kûfeliler Basralılardan etkilenmekle birlikte bazı nahvî meselelerde kendilerine özgü görüşler ortaya koymuşlardır. Bu yüzden zaman içerisinde iki ekol arasında fikirsel, terminolojik ve metotsal farklılıklar zuhur etmiş ve birçok meselede ihtilaf meydana gelmiştir.²⁸⁵Bu ekolün öncü isimlerine tezin ilk bölümünde değinilmiştir.

Niftaveyh'in mensup olduğu dil ekolü hakkında net bir yargıda bulunmak oldukça zordur. Kaynaklarda geçen "İki mezhebi birleştirdi, iki mezhebi topladı, Basra ve Kûfe mezheplerini sentezledi" vb. ifadeler²⁸⁶ bakılacak olursa onun Bağdat dil ekolüne mensup olduğu sonucu çıkarılabilir. Ancak özellikle nahiv âlimlerinin tabakatına bakıldığında Niftaveyh'in farklı konumlandırıldığı göze çarpmaktadır. Mesela Zübeydî ve Broockmann, Niftaveyh'i Kûfeli nahivciler arasında zikrederken²⁸⁷; Tantâvî onu iki ekolü birleştiren dilci olarak; yani Bağdat dil ekolü içerisinde ele almıştır.²⁸⁸ Bu farklılığın olası sebeplerine değinmeden önce Bağdat dil ekolü kısaca ele alınacaktır.

1.1. Bağdat Dil Ekolü

Nahiv tarihinde temel kabul edilen Basra ve Kûfe ekollerinin dışında süreç içerisinde farklı ekoller ortaya çıkmıştır. Bunlara Bağdat, Mısır, Endülüs vb. ekoller örnek verilebilir. Yeni ekollerin ortak özelliği Basra ve Kûfe dil ekollerinin temelleri üzerine kurulmalarıdır. Bağdat dil ekolü ise iki ekol arasında bazı meselelerde yaşanan tartışmalarda mutedil bir yol izlemek, ekoller içerisindeki taassup anlayışına son vermek ve dile eski itibarını kazandırmak amacıyla tarih sahnesine çıkmıştır. Bu yüzden ekol "Nahivde tercih evresi" olarak da kabul edilmiştir.²⁸⁹

1.1.1. Bağdat Ekolünün Teşekkül Süreci

Arap dili içerisindeki her oluşumun bir arkaplanı ve süreci olmuştur. Bağdat ekolünün oluşumunu da II/VIII. asıra kadar götürmek mümkündür. Abbâsî devletinin parlak dönemlerinde Bağdat şehri sosyal ve kültürel açıdan gelişmekle birlikte ilmî statüsünü de yükseltmiştir.²⁹⁰ Önceki ekollerin eski gücünü kaybetmesi ve çoğu dil âliminin Bağdat'a gelmesi yeni bir sistemi ve ekolü tetiklemiştir.²⁹¹

²⁸⁴ Dayf, *el-Medârisu'n-nahviyye*, 154; Abdülkerim Özeydin, "Bağdat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/440; Şirin, "Nahiv İlmi ve Ekolleri", 189-190.

²⁸⁵ Râcîhî, *Durûs fi mezâhibi'n-nahviyye*, 89-92; Geylani, *Basra ve Kûfe Ekolleri Arasındaki Nahiv Tartışmaları*, 38-39.

²⁸⁶ Kaynaklarda "خط المذهبين جمع المذهبين، خلط نحو البصرة والكوفة، خلط نحو الكوفيين بنحو البصريين" tarzında ifadeler geçmektedir. en-Nedîm, *el-Fihrist*, 258-259; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r Ruvât*, 1/214; ez-Zehebî, *Siyer*, 15/76; Safedî, *el-Vâfi*, 5/764; Tantavi, *Neş'etü'n-Nahv ve Tarihi Eşheri'n-Nühât*, 178.

²⁸⁷ Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, 154; Brockmann, *Târîhü'l-edebi'l-Arabî*, 2/220.

²⁸⁸ Tantâvî, *Neş'etü'n-nahv ve târihi eşheri'n-nühât*, 178.

²⁸⁹ Durmuş, "Nahiv", 32/303; Bakırcı - Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, 79.

²⁹⁰ Özeydin, "Bağdat", 4/437-439.

²⁹¹ Salih Zafer Kızıklı, "Bağdat Gramer Ekolüne Genel Bir Bakış", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 13/3 (01 Ocak 2013), 134.

Bu ekolün teşekkülü Basralı ve Kûfeli dil âlimleri tarafından gerçekleşmiştir. İki ekol arasında vuku bulan ihtilaflar ve mezhep taassubu sonucunda iki ekolün yakınlaştırılması adına orta bir yol ihtiyacı hâsıl olmuştur. Basralı Ahfeş el-Evsat da (ö. 215/830 [?]) Bağdat'tayken Kûfelilere yönelik eser telifinde bulunmuş ve bunları okutmuştur. Bu sayede iki ekol arasında mutedil bir yol kurmayı amaçlamıştır. Bu açıdan bakılacak olursa Ahfeş, Bağdat dil ekolünün temellerini atmış denilebilir.²⁹² Öte yandan Kûfeli Sa'leb ile Basralı Müberred'in Bağdat'taki ilmî faaliyetleri ve münazaraları İslam âleminin çeşitli yerlerinden öğrencilerin ilim talebi için Bağdat'a gelmelerini sağlamıştır. Öğrenciler Basra ve Kûfe ayrımı yapmadan duyduklarını karşılaştırmış ve sentezlemişlerdir. Mesela Zeccâc, hocası Sa'leb'i; Ali ed-Dîneverî ise kayınbabasını bırakıp Müberred'den Sîbeveyh'in *el-Kitab*'ını okuyabilmiştir.²⁹³ İki büyük dincinin Bağdat'ta bulunması Bağdat dil ekolünün gelişimini hızlandırmıştır. Dolayısıyla ekolü oluşturan isimler bu iki âlimin öğrencileridir.²⁹⁴

Basra ve Kûfe ekollerinin etkisi altında kurulan Bağdat ekolü, kaynaklarda Kûfeli ve Basralı Bağdatlılar diye ayrılmaktadır. Aslında “Bağdatlılar (البغداديون)” ifadesi konusunda da süreç içerisinde değişimler olmuştur.²⁹⁵ Bu söylem III/IX. asırda Kûfeli âlimler için kullanılmıştır. Bir diğer görüş de bu kavramın Kûfeli Bağdatlılar için kullanıldığı yönündedir. Çünkü bu ekolü kuran ilk dincilerin genel olarak Kûfe mezhebine meyilli oldukları görülmektedir.²⁹⁶ Ekolün oluşumunda her iki mezhebin önde gelen isimlerinin payı olması bu ayrıma sebep olmuştur. Böylelikle III/IX. asrın sonları ile IV/X. asrın başlarında Bağdat dil ekolü kendine has bir anlayışla nahiv tarihindeki yerini almıştır.²⁹⁷

1.1.2. Bağdat Dil Ekolünün Amacı ve Temel Özellikleri

Ekolün ana gayesi iki mezhebi uzlaştırmak ve dili belli bir sistemin ve anlayışın hegemonyasından kurtarmaktır. Bu amaçla ekol, iki mezhebin görüşlerini incelemiş ve değerlendirmiştir. Bazı meselelerde Basra, bazılarının da Kûfe dil ekolüne meyletmiş bazılarının da ise kendi görüşünü belirtmiştir.²⁹⁸ Bağdatlılar hem Basralı hem de Kûfeli âlimlerden ders almaya gayret göstermiş, böylelikle ekoller arasındaki taassubu kırmak istemişlerdir.

İki mezhepten beslenmesi yönüyle Bağdat ekolü, seçmeci-eklektik bir yapı arz etmektedir. Bağdatlılar kıyas ve semâ yöntemiyle yeni kaideler ortaya koymaya gayret etmişlerdir. Dilleri bozulmamış bedevilere giderek onlardan dil malzemesi toplamışlardır. Fakat diğer ekollerden farklı

²⁹² Mahmud, *el-Medrese el-Bağdâdiyye fî Tarihi'n-Nahvi'l-Arabî*, 112.

²⁹³ Fîrûzâbâdî, *el-Bulğa*, 11; Tantâvî, *Neş'etü'n-nahv ve târihu eşheri'n-nühât*, 184-185; Bakırcı - Demiryak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, 79.

²⁹⁴ Önde gelen temsilcileri için ayrıca bkz. Karabudak, *Bağdat Dil Ekolü ve Başlıca Temsilcileri*, 89-110.

²⁹⁵ “Bağdâdiyyün” ifadesiyle ne kastedildiğine dair açıklamalar için ayrıca bkz. Mahmud, *el-Medrese el-Bağdâdiyye fî Tarihi'n-Nahvi'l-Arabî*, 154-158.

²⁹⁶ Dayf, *el-Medârisu'n-nahviyye*, 246.

²⁹⁷ Râcihî, *Durûs fî mezâhibi'n-nahviyye*, 159.

²⁹⁸ Kaçar, “Bağdat Dil ve Edebiyat Okulunun İslam Kültürüne Katkıları”, 1/637.

olarak nakli kıyasın önüne geçirmiş ve dilsel kabulleri esas almışlardır.²⁹⁹ Dili zorlama tevillerden ve açıklamalardan arındırmayı hedeflemişlerdir.

Nahiv kurallarını belirlemede semâ, kıyas, şâz kıraatler, hadisler ve şiiri benimsemişlerdir. Ancak ekol bu metotların bazılarında önceki ekollerle aynı görüşte bazılarında ise ikisinin arasında bir yol takip etmiştir. Mesela önceki ekollerin ilk temsilcileri hadislerle delil getirmeyi kullanmazken Bağdat ekolü hadisleri delil olarak kabul etmiştir.³⁰⁰

1.1.3. Ekolün Kurucuları ve Önemli Temsilcileri

Bağdat dil ekolü için en kritik nokta, Müberred ile Sa'leb'in Bağdat'ta bir araya gelmeleri ve ilmî birikimlerini aktarmalarıdır. Ahfeş'in Basra ve Kûfe dil ekollerini birbirine yakınlaştırma isteği de tetikleyici bir diğer unsurdur. İki dil ekolü arasında artan ihtilaflar yeni bir ekolün habercisi olmuştur. Böylelikle İbn Keysân, İbn Şukayr, İbn Hayyât ve Niftaveyh gibi dilciler her iki ekolü mezc etme yoluna gitmişlerdir. Bu kişilerin ortak özellikleri Sa'leb ve Müberred'den ders almaları ile iki ekolü sentezleyebilmeleridir.³⁰¹

Ekol içerisinde üç gruptan bahsedilebilir: 1) Basralı Bağdatlılar 2) Kûfeli Bağdatlılar 3) İki Ekolü Mezc edenler³⁰². Basralı Bağdatlılara Zeccâc, İbn Serrâc (ö.316/928), Zeccâcî, Muhammed b. Ali el-Mebremân (ö. 345/956), İbn Dürüstüveyh, Ebû Ali el-Fârisî ve İbn Cinnî örnek verilebilir. Bu âlimler nahvi görüşlerinde genellikle Basra dil ekolünü takip etmişlerdir. Kûfeli Bağdatlılara İbn Hayyât, Ebû Musa el-Hâmız, Ahfeş-i Asgar, İbn Şukayr, İbn Keysân, Ali b. Ahsen et-Tehneî, ve Niftaveyh gibi isimler örnek gösterilebilir. Bu âlimler de nahve dair görüşlerinde Kûfe mezhebini benimsemişlerdir. Ancak bu âlimler bazı meselelerde kendi görüşlerini de belirtmişlerdir. İki mezhebi uzlaştıranlar arasında ise İbn Kuteybe, Ahfeş-i Asgar, İbn Keysân ve Niftaveyh örnek verilmektedir.³⁰³ Ancak bazı dil âlimleri hem Kûfeli Bağdatlılar hem de iki ekolü mezceden grupta yer almıştır. Bu âlimler Bağdat'ta yaşadıkları için mensup oldukları ekole “Bağdat Ekolü” denilmiştir. İlk dönem (Mütekaddim) Bağdatlılara İbn Hayyât, İbn Serrâc, İbn Şukayr, Niftaveyh, Ebû Bekr b. el-Enbârî, Zeccâcî, Mebramân İbn Dürüsteveyh (ö. 348/959), Ebû Sa'îd es-Sîrâfî (ö. 368/978), İbn Hâleveyh (ö. 370/980), Ebû 'Ali el-Hasen b. Ahmed el-Fârisî (ö.377/987), Îsâ er-Rummânî (ö. 384/994), İbn Cinnî (ö. 392/1002) ve Îsâ er-

²⁹⁹ Tantâvî, *Neş'etü'n-nahv ve târihu eşheri'n-nühât*, 175; Kaçar, “Bağdat Dil ve Edebiyat Okulunun İslam Kültürüne Katkıları”, 1/638; Bakırcı - Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, 84-85.

³⁰⁰ Ekolün nahiv kurallarını tespitinde kullandığı metotlar ve örnekleri için bkz. Karabudak, *Bağdat Dil Ekolü ve Başlıca Temsilcileri*, 75-80.

³⁰¹ Râcihî, *Durûs fi mezâhibi'n-nahviyye*, 159-160.

³⁰² Fîrûzâbâdî, *el-Bulğa*, 11.

³⁰³ Nedîm *el-Fihristinde* iki ekolü mezc edenlerin listesini vermektedir. Bunlar arasında Niftaveyh de bulunmaktadır. Ayrıca bkz. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 244-280; Tantâvî, *Neş'etü'n-nahv ve târihu eşheri'n-nühât*, 172-178; Kaçar, “Bağdat Dil ve Edebiyat Okulunun İslam Kültürüne Katkıları”, 1/638-644; Karabudak, *Bağdat Dil Ekolü ve Başlıca Temsilcileri*, 89-110; Şirin, “Nahiv İlmi ve Ekolleri”, 190-192.

Raba'î (ö. 420/1029) örnek verilebilir.³⁰⁴Müteahhir dönem Bağdatlı dil âlimlerine İbnu Berhân (ö. 456/1064), et-Tibrîzî (ö. 502/1109), ez-Zemahşerî (ö.538/1144), el-Cevâlikî (ö. 540/1145), İbnü's-Şecerî (ö. 542/1148), İbnü'l-Haşşâb (ö.567/1172), Meliku'n-Nuhât (ö.568/1173), İbnü'd-Dehhân (ö. 569/1174),Nişvân b. Sa'îd el-Himyerî (ö. 573/1178), İbnü'l-Enbârî (ö. 577/1181), İbn Berrî (ö.582/1186), el-Kindî (ö. 613/1217), el-'Ukberî (ö. 616/1219) ve İbnü'l-Habbâz (ö.639/1241) gibi isimler örnek verilebilir.³⁰⁵ Bağdat dil ekolü, Abbâsî devletinin eski gücünü yitirmesi ve Büveyhîlerin hâkimiyeti ele geçirmesiyle (334/946) dağılma ve çözülme dönemine girmiştir.³⁰⁶

1.1.4. Bağdat Dil Ekolü İçerisinde Niftaveyh

Niftaveyh hayatının önemli bir kısmını Bağdat'ta geçirmiştir. Bu süre zarfında hem Basralı hem de Kûfeli âlimlerle sıkı ilişkiler içerisinde olmuştur. Bağdat'ın siyâsî, sosyal ve kültürel bakımdan gelişmesine paralel olarak ilmî anlamda da hareketlilik yaşanmıştır. İki ana ekolün önde gelen temsilcilerinin Bağdat'a intikal etmesi, ilim halkalarının genişlemesini sağlamıştır. Bu sayede Niftaveyh başta olmak üzere İbn Hayyât, İbn Şukayr ve İbn Keysân gibi dil âlimleri, her iki ekolün görüşlerine Müberred ve Sa'leb gibi öncü hocalar kanalıyla ulaşmışlardır. İki hocanın münazaraları dönemin ilmî hareketliliğine ivme kazandırmıştır.³⁰⁷ Görüşler arasında seçmeci bir tutum sergilenmiş ve ekol taassubundan uzak durulmuştur. Ancak Bağdat ekolünün ilk temsilcileri Kûfe dil ekolüne yakın bir görüntü çizmiştir.

Niftaveyh'in yaşadığı zaman dilimi göz önüne alındığında onun Bağdat dil ekolünün kurulmasına öncülük ettiği söylenebilir. Ancak akranları gibi o da Kûfe dil ekolünün etkisi altındadır. Müberred ve Sa'lebtan büyük ölçüde istifade etmiştir. Niftaveyh'in bu yönüyle mütekaddim ile müteahhir âlimler arasında bir köprü vazifesi gördüğü denilebilir. Bağdat dil ekolüne mensubiyeti konusu, önceki iki ekolü uzlaştırma ve orta yolu bulma çabasında yatmaktadır. Bu yüzden ekolü konusunda net bir görüş bildirmek mümkün değildir.³⁰⁸

2. ARAP DİLİNE DAİR GÖRÜŞLERİ

Klasik dönemde yaşayan âlimlere bakıldığında birçok ilim dalında ihtisas sahibi oldukları görülmektedir. Ancak her birinin öne çıktığı bir alan da vardır. Niftaveyh de çok yönlü bir âlim olmakla

³⁰⁴ Kızıklı, "Bağdat Gramer Ekolüne Genel Bir Bakış", 136; Bakırcı - Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, 80-84.

³⁰⁵ Mütekaddim ve müteahhir dil âlimleri arasında zamansal olarak net bir ayrıma gitmek oldukça zor gözükmektedir. Zira bu dönemde âlimler arasındaki bağ güçlüdür ve yaş itibarıyla birbirlerine yakındırlar. Ayrıca bkz. Dayf, *el-Medârisu'n-nahviyye*, 245-276; Kaçar, "Bağdat Dil ve Edebiyat Okulunun İslam Kültürüne Katkıları", 1/638-644; Şirin, "Nahiv İlmî ve Ekolleri", 191-192; Geylani, *Basra ve Kûfe Ekolleri Arasındaki Nahiv Tartışmaları*, 49-53.

³⁰⁶ Bakırcı - Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, 86; Golole, *Bağdat*, 167.

³⁰⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz.Şen, "Müberred ve Sa'leb'in İlmî Rekabeti", 35-42.

³⁰⁸ Bağdatlılar Basra ve Kûfe eğilimli âlimler ile bağımsız âlimler diye üçe ayrılırlar. Bu ayrım açısından Niftaveyh, bağımsız âlimler kategorisinde yer alabilir. Yani her iki ekolün görüşlerini inceleyip bunların ışığında yeni bir görüş ortaya koyan veya orta yolu bulmaya çalışan âlimler. Geniş bilgi için bkz. Bakırcı - Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, 82.

beraber Arap dili sahasında öne çıkmıştır. Bu alana dair görüşlerinin ve eserlerinin çoğu günümüze ulaşmasa da kitap başlıkları üzerinden bir yorumda bulunmak mümkündür. Arap diline dair *el-Maksûr ve'l-memûd* ile *Meseletü's-subhan* adlı risaleleri günümüze ulaşmıştır. Ayrıca dilin kökeni ve iştikaka dair görüşleri de bulunmaktadır. Bu kısımda Arap diline dair görüşleri genel olarak ve Zâhirî mezhebiyle irtibatlandırılarak ele alınacaktır.

2.1. Dilin Kökeni

Şüphesiz dil, insanı diğer canlılardan ayıran önemli bir özelliktir. Ancak dilin nasıl oluştuğu veya insanın dili nasıl öğrendiği konusunda belirsizlikler mevcuttur. Bu yüzden dilin kökeni konusu, tarih içerisinde hep tartışılmıştır. Bu alanda birden çok teoremin varlığı meseleyi daha da karmaşık hale getirmektedir.³⁰⁹ Özellikle batılı dilbilimcilerin dilin; jest-mimik, doğadaki seslerin taklidi, yansıma, semboller, ünlemler vb. yoluyla doğduğu yönünde iddiaları vardır.³¹⁰ İddiaların her biri dilin kökenini farklı açılardan ele almaktadır.

Dilin kökeni ile beynin çalışması arasında da bağlantı kurulmuştur. İnsan beyninin farklı bölümlerden oluştuğu nörolojik araştırmalar çerçevesinde ortaya konulmuştur. Buna göre dil, beyin tarafından yönetilmektedir. Bir diğer görüşe ise dil, “Sapien patlaması” gibi kültürel olaylar sonucu ortaya çıkmış ve gelişmiştir.³¹¹ Arap dilbilimciler ise meseleyi din-Kur’ân merkezli ele almışlardır. Buna göre dilin kökeni hususunda dört teori ortaya konulmuştur: Vahiy ve ilham (Tevkîf) görüşü, İstilah/Muvadaâ/Uzlaşî görüşü, Birleştirici görüş ve Tevakkuf (çekimsen) görüşü. Bu görüşlere detaylarına inilmeden kısaca değinilecektir.

2.1.1. Tevkîf Görüşü

Bu görüşe göre dil, vahiy ve ilhama dayanmaktadır. Başka bir deyişle dil insana Allah tarafından öğretilmiştir. Dilin tevkîfiliği ise Allahın peygambere vahiy etmesi, bazı cisimlerde sesler yaratması ve ilmi zarûrî ile gerçekleşebilir.³¹² Bu teoriyi Ebû'l-Hasen el-Eşârî'nin (ö. 324/935-36) ortaya attığı kabul edilse de daha öncesinde meselenin kelimeler çerçevesinde tartışıldığı bilinmektedir. Hatta Ebû Ali el-

³⁰⁹ İslâmî ilimlerin dilin kökenine bakışı ve modern dönemde yaşamış dilbilimcilerin dile dair görüşleri için ayrıca bkz. Ferruh Kahraman, “Hz. Âdem’e Öğretilen İsimler: İslâmî İlimlerde Dilin Kökeni, Modern Bilimlerde Dilin Önemi”, *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (15 Aralık 2021), 355-384.

³¹⁰ Teoriler ve içerikleri hakkında bkz. Özcan Başkan, “İnsan Dilinin Doğuşu”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten Dergisi* 16 (1968), 144-145; Merritt Ruhlen, *Dilin Kökeni: Ana Dilin Gelişimi = the Origin of Language*, çev. İsmail Ulutaş (Ankara: Hece, 2006), 10; Jean-Louis Dessalles vd., *Dilin Kökenleri*, çev. Atakan Altınörs (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2014), 12-22; Caner Kerimoğlu, “Dilin Kökeni Arayışları I: Dilin Kökeniyle İlgili Akademik Tartışmalar”, *Dil Araştırmaları* 18 (2016), 47-84.

³¹¹ Ayrıca bkz. Ruhlen, *Dilin Kökeni*, 10; İsmail Ulutaş - Hidayet Aydar, “Dilin Kökeni: Kur’ân-ı Kerim ve Diğer Kutsal Kitaplara Göre Dil Olgusu”, *Turkish Studies* 5/4 (2010), 679-683.

³¹² Soner Gündüzöz, *Arapçanın Söz Varlığı* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2015), 85-86.

Cübbâi'nin (ö. 303/916) bu teoriyi benimsediği aktarılmaktadır.³¹³ Buradan hareketle problemin kelâmî bir boyutu olduğu söylenebilir. Tevkîfî savunanlar “Allah Âdem’e bütün isimleri öğretti”³¹⁴ ayeti başta olmak üzere Kur’ân’dan bazı ayetleri delil göstermişlerdir.³¹⁵

Tevkîfî savunanlara göre başlangıçta insanoğlu bir şey bilemeyeceğinden dolayı bir ıstılah veya uzlaşmadan söz edilemez. Yani Allah Hz. Âdem’e isimleri öğretmiş o da bunları çocuklarına aktarmıştır. Tevkîf görüşü, İbn Fâris (ö. 395/1004), İbn Fûrek (ö. 406/1015) İbn Hazm (ö. 456/1063) ve Fahreddin Râzî (ö. 606/1209) gibi âlimler tarafından savunulmuştur.³¹⁶

İbn Fâris, bir eşyayı isimlendirme hususunda insanların uzlaştıklarına dair herhangi bir haberin ulaşmadığını belirtmektedir. Ayrıca o, tevkîfin bir anda gerçekleşmediğini Allah’ın her peygambere ihtiyaç nisbesinde isimleri öğrettiğini söyler.³¹⁷

İbn Hazm ise dilin tevkîfîliği konusunda aklî ve naklî delillerin mevcut olduğunu dile getirir. Zikredilen ayetlerin yanı sıra bir uzlaşmadan söz edilebilmesi için aklî ve fikrî açıdan zihinleri kemale ermiş ve eşyanın bilgisine sahip olan bir topluluğun bulunması gerekir. Ancak insanın ilk varlığıyla bu niteliklere ulaşması arasında epeyce yıl vardır. Zira bu sürede insan ebeveyninin bakımına ve ilgisine, onlar da kendi aralarında anlaşacakları ve hayatlarını sürdürecekleri bir dile ihtiyaç duyarlar. Her insan bu aşamadan geçmektedir. Dolayısıyla zihnî ve aklî kabiliyetleri olgunlaşmış ve eşyanın bilgisi ve detaylarına vakıf olan ilk insan Hz. Âdem’dir. Bu durum da Allah’ın ona öğretmesi, bildirmesi ve onu yetiştirmesiyle gerçekleşmiştir.³¹⁸

İbn Hazm’a göre yapılan her uzlaşma kendisinden önce başka bir uzlaşımın veya dilin varlığını gerektirir. Bu da meseleyi içinden çıkılmaz bir hale getirir. O, dilin kökeni konusunu insanın yaratılışıyla irtibatlandırmaktadır. Yaratılan ilk insan olan Hz. Âdem’e Allah, dili öğretmiştir. Bu nedenle dil

³¹³ Bernard George Weiss, “Medieval Muslim Discussions of the Origin of Language”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 124 (1974), 33-41; Abdullah Yıldırım, “Vaz’ İlmi”, *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri: Tarih ve Problemler*, ed. İsmail Güler (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 41-49.

³¹⁴ Bakara, 2/31. Diğer ayetler için ayrıca bkz. Rûm, 30/22 ve Necm, 53/23.

³¹⁵ Ayetteki “Esmâ” kelimesinden ne kastedildiğine dair yorumlar için bkz. Ebü’l-Hüseyin Ahmed b Faris b Zekeriyâ İbn İbn Fâris, *es-Sahibî fi Fikhi’l-lügati’l-Arabiyye ve Mesâlihâ ve Süneni’l-Arabi fi Kelâmihâ*, thk. Ahmed Hasen Besc (Beyrut: Dar’ul Kütüb’il ilmiyye, 1418), 1/113-114; Zeki Yıldırım, “Kur’ân Işığında Dillerin Kaynağı Problemi”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (30 Haziran 2005), 90-98; Ulutaş - Aydar, “Dilin Kökeni: Kur’ân-ı Kerim ve Diğer Kutsal Kitaplara Göre Dil Olgusu”, 683-684; İsmail Aydın, “Kur’ân Perspektifinden Dillerin Kökeni Meselesi”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 11/3 (2011), 99.

³¹⁶ Yıldırım, “Kur’ân Işığında Dillerin Kaynağı Problemi”, 96-97; Ramazan Demir, *Arap Dilbilimcilerine Göre Dillerin Kaynağı Meselesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008), 56; Hulusi Arslan - Numan Karagöz, “Dilin Kökeni ve Teolojik Bağlamı”, *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 12/2 (31 Aralık 2021), 439-441.

³¹⁷ İbn Fâris, *es-Sahibî fi fikhi’l-lüga*, 1/14.

³¹⁸ Ebû Muhammed b Ali b Ahmed b Saîd ez-Zahiri İbn Hazm, *el-İhkâm fi Usûli’l-Ahkâm*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Beyrut: Dâru’l-Âfâki’l-Cedide, ts.), 1/29-30; Ramazan Demir, “İbn Hazm’a Göre Dilin Menşei ve İlk Dil Problemi”, *Usul İslam Araştırmaları* 10/10 (01 Aralık 2008), 112-116.

tevkîfidir. Ancak o, tevkîften sonraki süreçte insanların uzlaşısı yoluyla dil oluşturmasını kabul etmektedir.³¹⁹

2.1.2. İstılah/Uzlaşısı Görüşü

Bu görüşe göre dil, akıl sahibi insanların eşyaya isim vermek üzere bir araya gelip uzlaşma sağlamalarıyla meydana gelmiştir. Yani dilin oluşumu insan tarafından gerçekleşmiştir. Bu görüş, “muvadaâ, tevâdu’, tevâtu’ ve uzlaşısı ve ıstılah” gibi kavramlarla da ifade edilmektedir.³²⁰

İbn Cinnî, nazar ehlinden çoğu kişinin dilin kökeni konusunda ıstılah görüşünde olduğunu belirtmiştir.³²¹ Mutezilî âlimlerin ekseriyeti de bu teoriyi benimsemiştir. Onlar varlıklara verilen isimlerin Allah tarafından verilmediğini, bilakis insanların kendi aralarında bir vaz’ işlemi gerçekleştirdikleri düşüncesindedirler. Bu tarz fikirlerin oluşmasında Mu’tezile ve Eşârîlerin dayandığı ilke ve prensipler büyük bir rol oynamıştır. Mu’tezile dilin kökeni konusunu tevhd ve teklif kavramları etrafında değerlendirmiştir. Allahın isimleri ve sıfatları hususunda iki grubun takındığı tavır onların dilin kökenine dair izlenimlerine etki etmiştir. Bu yüzden “Allahın kelamı zâtî ve kadîmdir” diyen Eşârîler, dilin tevkîfi olduğunu; bunun tersini iddia eden Mu’tezilî kelamcılar ise dilin muvadaâ yoluyla meydana geldiğini benimsemişlerdir. Ayrıca Mu’tezile insanın sorumlu tutulabilmesi yani teklif için bir dile sahip olması gerektiğini; dolayısıyla dilin tevkîfiliğinden söz edilemeyeceğini belirtmektedir.³²²

Bu meydana teorinin savunucuları Kur’ân’dan bazı ayetleri delil göstermişlerdir. Örneğin Bakara 30. ayetinde “Rabbim meleklere; yeryüzünde bir halife yaratacağım, demişti”³²³ Allah meleklere hitap etmiştir. Bu ise Hz. Âdem’e hitaptan önce dilin var olduğuna işaretir. İbn Cinnî de Bakara 31. ayetinin “Allah, Âdem’e eşyaya isim verebilme yetisini verdi” şeklinde yorumlanabileceğini belirtmiştir.³²⁴

Fârâbî (ö. 339/950) ise lafızlardan dilin oluşumuna toplumun uzlaşmasıyla varılacağını ve bunun da yedi aşamayla gerçekleştiğini dile getirmektedir. O, bu uzlaşmayı eserinde “tevâtu, vaz’, teşyî’ ve ıstılah” kavramlarıyla ele almaktadır. Ona göre dil bir işaretler sistemidir. Dilin asıl işlevi ise iletişimi sağlamaktır. Bu ise toplumsal uzlaşmayla mümkündür.³²⁵ Uzlaşısı görüşünü kabul edenler arasında Abbâd

³¹⁹ İbn Hazm, *el-İhkâm*, 1/28,33; Arslan - Karagöz, “Dilin Kökeni”, 442.

³²⁰ Gündüzöz, *Arapçanın Söz Varlığı*, 291.

³²¹ Ebü'l-Feth Osman İbn Cinnî, *el-Hasâis*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-Misriyye, t.y.), 1/40; Ulutaş - Aydar, “Dilin Kökeni: Kur’ân-ı Kerim ve Diğer Kutsal Kitaplara Göre Dil Olgusu”, 684.

³²² Geniş bilgi için bkz. Ebü'l-Hasan Abdülcebbar b. Ahmed Kadı Abdülcebbar, *Şerhü'l-Usûli'l-hamse*, thk. Abdülkerim Osman (Kahire: Mektebetu Vehbe, 1988), 447,531,540 vd.; Yıldırım, “Kur’ân Işığında Dillerin Kaynağı Problemi”, 100; Arslan - Karagöz, “Dilin Kökeni”, 447-449.

³²³ Bakara, 2/30.

³²⁴ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/41-42.

³²⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Yakup Civelek, “İslam Dünyası ve Batıda Dil Olgusuna Yaklaşımlar” (Kur’ân ve Dil : Dilbilim ve Hermenötik Sempozyumu, Kur’ân ve Dil Sempozyumu, 2001), 15/212; Recep Duran, “Farabi ve Dil”, *Medeniyet Düşünürü Farabi Uluslararası Sempozyum 13-15 Kasım 2014 Bildiriler* (Eskişehir: Türk Dünyası Vakfı, 2014), 119-122.

b. Süleyman (ö. 250/864), Ebû Haşim el-Cübbâî, Fârâbî ve Kadı Abdülcebbâr (ö. 415/1025) gibi isimler bulunmaktadır.³²⁶

2.1.3. Sentezci Yaklaşım

Bu yaklaşım, dilin Allah tarafından tevdi' edildiğini kabul etmekle beraber ıstılahı da reddetmez. Bu yönüyle iki farklı görüşü birleştirici bir rol oynar. Dilin insanların kendi aralarında anlaşabilecekleri kadarını Allah öğretmiştir. Daha sonra ise dilin tevkîfî veya uzlaşma şeklinde oluşması ihtimal dâhilindedir. Bu yaklaşımı Ebû İshak el-İsferâyînî (ö. 418/1027) ve Cüveynî (ö. 478/1085) benimsemiştir.³²⁷

İsferâyînî, dilin anlaşabilecek kadarının ıstılahla öğrenilemeyeceğini çünkü bu uzlaşmanın kendisinden önce başka bir uzlaşmayı da gerektireceğini ifade etmektedir. Bu da meseleyi çözümsüzlüğe ve kısır döngüye götürmektedir. Dolayısıyla dilin bir kısmı tevkîfî bir kısmı da tevkîfî veya ıstılahı olabilir.³²⁸

2.1.4. Tevakkuf/Çekimser Görüşü

Dilin kökenine dair yukarıda zikredilen tüm teorilere eşit mesafede olan ve kanıtlanabilirlik bakımından hiçbirisinin bir başkasından daha kesin olmadığını ileri süren görüştür. Ortaya atılan teorilerden herhangi birisini tercih konusunda çekimser kaldığı için görüş, tevakkuf/vakf adını almıştır. Bu teoriyi ilk olarak savunan kişi Ebû Bekr el-Bâkillânî (ö. 403/1013)'dir. Ondan sonra Cüveynî, Gazzali, Râzi ve Ali Kuşçu (ö. 879/1474) gibi âlimler bu görüşü destekleyici mahiyette beyanda bulunmuşlardır.³²⁹

Bâkillânî, eserinde kelamın tanımını ve dilin kökenine dair zikredilen görüşleri verir. O, dilin kökeni hakkında tevkîfî ya da uzlaşma yoluyla veya bir kısmının tevkîfî bir kısmının da ıstılah şeklinde oluşma ihtimalini eşit görmektedir. Dilin kökeni hakkındaki görüşlere eşit mesafede durmuştur.³³⁰ Kelamcı kimliğiyle temayüz etmesi sebebiyle Bâkillânî, meseleyi kelâmî bir perspektiften ele almıştır. Kelamın sadece seslerden ve harflerden oluştuğunu kabul eden ve sadece kelam-ı lafzîyi benimseyen Mu'tezile'ye cevap niteliğinde Bâkillânî, kelimada lafzî ve nefsî ayırımına gitmiştir.³³¹

³²⁶ Demir, *Arap Dilbilimcilerine Göre Dillerin Kaynağı Meselesi*, 69-70.

³²⁷ Gündüzöz, *Arapçanın Söz Varlığı*, 296.

³²⁸ Suyuti, *el-Müzhir*, 1/20.

³²⁹ Demir, *Arap Dilbilimcilerine Göre Dillerin Kaynağı Meselesi*, 75.

³³⁰ Kadı Ebu Bekr Bâkillânî, *et-Takrîb ve'l-irşâdi's-sağîr*, thk. Abdulhamid b. Ali Ebu Zenîd (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998), 1/319-320; Suyuti, *el-Müzhir*, 1/20-21; Gündüzöz, *Arapçanın Söz Varlığı*, 299; Yıldırım, "Vaz' İlimi", 446.

³³¹ Geniş bilgi için bkz. Bâkillânî, *et-Takrîb*, 1/316-317.

Bu görüşü savunanlara göre mevcut deliller ortaya atılan teorileri ispat konusunda yeterli değildir. Dolayısıyla mesele hakkında kesin bir yargıya varmak mümkün değildir. Bu yüzden bu görüştekiler çekimser kalmayı tercih etmişlerdir.

2.1.5. Dilin Kökeni Tartışmaları Bağlamında Niftaveyh

Bir âlimin görüşlerini ve yazdığı eserlerin içeriğini yaşadığı dönemin dinamikleri etkilemektedir. Zira dönemin siyâsî, sosyal ve kültürel faktörleri âlimlerin ilmî serüvenlerini şekillendirmiştir. Bu minvalde dilin kökeni sorunu, Niftaveyh'in yaşadığı dönemde popüler tartışmalar arasında sayılabilir. Nitekim bu mesele hakkında çokça eser telif edilmesi ve görüşlerin varlığı buna işaret etmektedir. Kelâmî bir arkaplanı da bulunan mesele hakkında Niftaveyh-günümüze ulaşmasa da bir eser telif etmiştir.

Mutezilî ve Eşârî âlimlerin Allah'ın isimleri ve sıfatları konusundaki tutumlarının bir sonucu olarak halku'l-Kur'ân meselesi ortaya çıkmıştır. Bu mesele de dilin kökeni sorunu ile bağlantılıdır. Dolayısıyla dilin insanlar tarafından oluşturulduğunu kabul edenler Kur'ân'ın mahlûk olduğu; dilin kaynağının tevkîfî yani vahiy ve ilâhî öğretmeye dayandıranlar ise Kur'ân'ın mahlûk olmadığı görüşündedir.³³²

Kur'ân'ın mahlûk olmadığını savunan ve bu sahada eser telif eden Niftaveyh'in tevkîf görüşünü benimsediği söylenebilir. Dilin uzlaşma veya öğretme yoluyla oluştuğu teorisini reddetmiştir. Bu mesele hakkında kaleme aldığı “*Kitabün fi enne'l-Arabe tetekellemu tab'an lâ te'allümen*” adlı eseri buna delalet etmektedir.³³³ Eserin başlığındaki “tab'an” ifadesinin tevkîfe, “te'allümen” kelimesinin ise ıstılaha/öğretmeye işaret etmesi muhtemeldir. Çünkü bu görüşte olanlar Arapların doğal olarak konuştuklarını ifade etmektedir. Yani onlar konuşmak için i'râbın inceliklerine ve ıstikak bilgisine sahip değildirlere. Şayet öyle olsaydı, onlar öncesinde başkasına ihtiyaç duyarlardı. Bu ise sonu olmayan bir duruma götürmektedir.³³⁴ Öte yandan Niftaveyh'in yaşadığı dönemde bu tarz terimlerin yaygınlaşmamış olması olasıdır. Nitekim bu terimleri İbn Fâris, *es-Sâhibî fi fikhî'l-lügati'l-Arabiyye* adlı eserinde zikretmiştir.³³⁵

Niftaveyh'in tevkîf görüşünü benimsemesi, mensubu olduğu Zâhirî mezhebi üzerinden de okunabilir. Şöyle ki Niftaveyh'ten sonraki dönemde yaşayan Endülüslü Zâhirî âlimi İbn Hazm'ın dilin kökenine dair yaklaşımları Niftaveyh ile paralellik arz etmektedir. İkisinin de genel olarak Zâhirî mezhebinin ilke ve prensipleri doğrultusunda hareket ettikleri bilinmektedir. Nakle öncelik vermeleri ve

³³² Yıldırım, “Kur'ân Işığında Dillerin Kaynağı Problemi”, 100-101.

³³³ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 258-259.

³³⁴ Ebü'l-Kâsım Zeccâcî, *İştikâku esmâillâh*, thk. Abdülhüseyn el-Mübarek (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1986), 280-281.

³³⁵ İbn Fâris, *es-Sahibî fi fikhî'l-lüga*, 1/13.

Kur'ân'ı zâhirîne göre açıklamaları mezhep gereğidir.³³⁶ Dolayısıyla “Allah Âdeme isimleri öğretti”³³⁷ ayetinden yola çıkarak Niftaveyh'in dilin Allah tarafından vaz' edildiği görüşünü benimsemiş olmasını doğal karşılamak gerekir. İbn Hazm'ın bu meseleyi daha geniş bir düzlemde ele aldığı bilinmektedir.³³⁸

Dilin kökeni meselesi özellikle II-III/VIII-IX. asırlar arası âlimleri tarafından genel olarak kelâmî açıdan ele alınmış ve halku'l-Kur'ân ve isim-müsemâmâ gibi başka kelâmî konuların da gündeme gelmesine zemin hazırlamıştır.

2.2. İştikak

Arap dilinin en temel konularından birisi de iştikaktır. Batı'da etimoloji kavramına karşılık gelmektedir. Arapça'da ise ilmu'l-iştikak diye geçmektedir. Zengin kelime hazinesine sahip Arapçanın öğrenilmesi ve geliştirilmesinde iştikakın rolü büyüktür. Arap dili âlimleri iştikakın dilde en kıymetli, faydalı ve dakik ilimlerinden biri olduğunu dile getirmişlerdir. Zira birçok nahiv âlimi zâid olanı aslı olandan ayırma konusunda iştikaka ihtiyaç duymuştur. İştikak, Arap diline dair malzemenin tedvin edilmesiyle birlikte gelişimini sürdürmüş ve zamanla Arapçanın kendisiyle özgülendiği bir sanat haline gelmiştir. II-III/VIII-IX. asırda Asmaî (ö. 216/831) ve Ahfeş'in ellerinde zuhur eden İştikak, özellikle III/IX. asırda olgunlaşmış ve bu alana dair *Kitâbü'l-İştikâk* ve *İştikâkü'l-esmâ* türünde müstakil eserler kaleme alınmıştır. Bu eserler arasında Kutrub'un (ö. 210/825 civarı) *Kitâbü'l-İştikâk'ı*, Asmaî'nin *İştikâkü'l-esmâ'sı*, Ahfeş'in *Kitâbü'l-İştikâk'ı*, Müberred ve Mufaddal b. Seleme'nin (ö. 290/903'ten sonra) *Kitâbü'l-İştikâk'ı*, İbn Dureyd'in *Kitâbü Esmâ'l-kabâil'i*, İbn Dürüstüveyh'in *Kitâbâ el-İştikâkü's-sağîr ve'l-iştikâkü'l-kebîr'i*, Zeccâcî'nin *İştikâkü esmaillâh'ı* ve İbn Fâris'in *Mu'cemu mekâyisi'l-luga'si* vb. kitaplar örnek verilebilir.³³⁹

Yazılan eserlerin çoğunda iştikak ilmi teorik açıdan ele alınmış veya isimlerin iştikakı üzerinde durulmuştur. Ancak iştikaka dair yazılan eserlerin içerikleri farklılık arz edebilir. Mesela İbn Dureyd'in *Kitâbü'l-İştikâk'ı* şuûbiyye taraftarlarının Arap isimlerinin saçmalığı eleştirisine reddiye niteliğindedir. Zeccâcî'nin *İştikaku esmaillâh'ı* Allahın isim ve sıfatlarının iştikakını ele almaktadır. Ali el-Hârizmî'nin *İştikâku Esmâ'l-Mevâzi ' ve'l-Buldân'ı* ise ülke ve yer adlarının iştikakını incelemektedir.³⁴⁰ Dolayısıyla bu alanda yazılan eserlerin bazıları teorik ve pratik anlamda içerik itibarıyla muhtelif mahiyetlerdedir.

³³⁶ Abdulmuttalip Arpa, “Zâhirîlik Ve Mecâz: İbn Hazm Örneği”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/25 (15 Haziran 2012), 56, 63, 64 vd.

³³⁷ Bakara, 2/31.

³³⁸ Geniş bilgi için bkz. İbn Hazm, *el-İhkâm*, 1/28-30; Demir, “İbn Hazm'a Göre Dilin Menşei”, 108-124.

³³⁹ İştikaka dair ilerleyen dönemlerde de eserler yazılmıştır. Geniş bilgi için bkz. Suyuti, *el-Müzhir*, 1/351; Ebû't-Tayyib Muhammed el-Kannevci Sıddik Hasan Han, *el-A'lemü'l-haffâk min ilmi'l-iştikâk* (Beyrut: Müessesetü'l-Kutubi's-Sekâfiyye, 2012), 3,6,7 vd.

³⁴⁰ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan el-Ezdi el-Basri İbn Dureyd, *el-İştikâk*, thk. Muhammed Abdüsselam Harun (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1991); Hulusi Kılıç, “İştikâk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/440.

Niftaveyh'in iştikaka dair -günümüze ulaşmasa da- telif ettiği eserler bulunmaktadır. “*Kitabü'r-Red ala men ze'ame enne'l-'Arabe teştakku'l-kelâme ba'zuhû min ba'z ve Kitâbü'l-Emsâl*” adlı eserleri iştikaka dair bilgiler içermektedir.³⁴¹ Eserlerin başlıkları üzerinden Niftaveyh'in iştikakı reddettiğine dair bir kanıya varmak mümkündür.

Niftaveyh'in iştikakı inkâr etmesinin arka planında Zâhirî olması ve dilin kökeni hakkındaki görüşlerinin etkili olduğu söylenebilir. Ancak bundan önce onun iştikakı algılama biçiminin ortaya konulması gerekmektedir.

Bu kısımda iştikakın tanımı, mahiyeti ve türleri kısaca ele alındıktan sonra Niftaveyh'in iştikaka dair görüşüne yer verilecektir.

2.2.1. İştikakın Tanımı ve Mahiyeti

İştikak, lügatte bir şeyi yarmak, yaralamak, ikiye ayırmak, zorluk vb. anlamlara gelen “şakka” (ش ق ق) fillinden gelmektedir.³⁴² İstilahta ise aralarında mana ve lafız bakımından uygunluk olmakla birlikte bir takım değişiklikler yapmak suretiyle bir kelimenin bir veya daha fazla kelimedenden türetilmesidir. Bu değişiklik *النصر* nın *نَصَرَ* dan gelmesi gibi sadece heyette veya *النصر* dan *انصر* ve *الوعد* den *عد* emir fiilinin gelmesi gibi hem heyet hem de harflerde bir ziyade (ek) veya eksiltmeyle gerçekleşebilir.³⁴³

İştikak Arap dilinde hem sarf hem de belagat ilmi içerisinde ele alınan bir disiplindir. Belagatın bedi bölümünün cinas kısmında “aynı cinsten birkaç kelimeyi bir kelimada toplamak” manasında kullanılmaktadır. İlk dönemlerde sarf ilmi içerisinde yer alsa da iştikaka dair telif edilen eserlerin artması, tanımlarının ve konularının farklılık göstermesi sebebiyle iştikak zamanla müstakil bir kimliğe bürünmüştür.³⁴⁴

İştikak ilminde harflerin mahreçlerinin bilinmesi, nahiv kaidelerinin gözetilmesi ve Arapların lafızları kullanma biçimlerinin öğrenilmesi önemlidir. Çünkü iştikak sayesinde Arapça lafızların acem lafızlardan ayırt edilmesi sağlanmaktadır. Bu yönüyle iştikak Arap kelamının aslî meziyetlerinden biri olmaktadır.³⁴⁵

³⁴¹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 258.

³⁴² İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 10/183.

³⁴³ Suyuti, *el-Müzhir*, 1/346; Abdülkadir Mağribî, *el-İştikâk ve't-ta'rib* (Mısır: Matbaatü'l-Hilâl, 1908), 9; Abdullah Emin, *el-İştikâk* (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 2000), 1; Abdülganî Dakr, *Mu'cemu'l-kavâi'di'l-A'rabiyye fi'n-nahv ve't-tasrif* (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1986), 55.

³⁴⁴ Kılıç, “İştikâk”, *DİA*, 23/440.

³⁴⁵ Han, *el-A'lemü'l-Haffâk*, 12-13. İştikakta dört öge bulunmaktadır: 1) Müştak (türeyen) 2) Müştak minh (kendisinde türetilen) 3) İki arasında mana ve harf ortaklığı (Müşâreket) 4) Tağyir (değişim). Müştak olanlar ise mâzi, muzârî, emir, ism-i fâil, ism-i mef'ûl, sıfat-ı müşebbehe, ismi tafdil, ismi zaman, ismi mekân ve ismi alet gibi unsurlardır. Bkz. Dakr, *Mu'cemu'l-Kavâi'di'l-A'rabiyye*, 55.

2.2.2. İştikak Türleri

İştikakın türleri konusunda hem klasik dönem hem de modern dönemde çeşitli sınıflandırmalar yapılmıştır. Bu taksimler iştikakın zorluk derecesine göre tasnif edilmiştir. Buna göre iştikak klasik dilcilere göre sağîr, kebîr ve ekber diye üçe ayrılmaktadır. Abdullah Emin gibi bazı modern âlimler iştikakı sağîr, kebîr, kübâr ve kübbâr diye dörde ayırmaktadır. Bunun yanında bazı âlimler asgarı sağîrin, ekberi kebîrin, kübârı ise ekber veya kebîrin içerisinde değerlendirmişlerdir.³⁴⁶ Bu kısımda iştikakın türleri kısaca ele alınacaktır.

İştikak-ı sağîr, iki kelime arasında aslî harfler ve sıralanışları ile mana bakımından bir uygunluk olmakla beraber sigada değişiklik yapmak suretiyle bir kelimenin bir diğerinden türetilmesidir. Bu türe iştikak-ı asgar, iştikak-ı âm ve iştikak-ı sarfî de denilmektedir. İbn Cinnî *el-Hasâis* adlı eserinde iştikakı sağîr ve kebîr diye ikiye ayırmaktadır. Buna göre sağîr, insanların kendi aralarında ve kitaplarında sıklıkla görülen bir iştikak çeşididir.³⁴⁷ Arapça'da kelime türetimi genellikle bu yolla gerçekleşmektedir. Söz gelimi س ل م terkiibinden سلم, سالم, سلمان ve سلمى kelimelerin türemesi bu türe örnek verilebilir. Zira Arap dilinde yeni kelimeler oluşturmak için var olan kelimeleri, hareke ekleme ve/veya azaltma, harf ekleme ve/veya çıkarma yoluyla başka kalıplara aktarmak gerekmektedir.³⁴⁸

İştikak-ı kebîr, harfleri aynı ve mana itibariyle aralarında bir ilişki bulunmakla birlikte bir kelimenin harflerinde takdim-tehir yapılmak suretiyle yeni bir kelimenin türetilmesine denir. Bu türe el-Kalbü'l-lügavî ve el-Kalbü'l-mekânî de denmektedir. Modern dönemde bu tür daha çok bir ses olayı olarak değerlendirilmiştir. Bu iştikak türü üçlü kelimelerde yaygın görülmektedir. Mesela ق و ل terkiibinden ل ق و, و ق ل, و ل ق ve türevlerinde olduğu gibi harflerin yerlerinin değiştirilmesiyle yeni sözcükler türemiştir. İbn Cinnî bunu iştikak-ı ekber olarak ele almış ve kitabında detaylı bir şekilde işlemiştir. Ancak sonraki dil âlimleri bu türden iştikak-ı kebîr diye bahsetmişlerdir.³⁴⁹

İştikak-ı ekber, iki asıl harfiyle anlamı aynı veya harfleri ayrı olup mahreçleri arasında bir uygunluk veya yakınlık bulunan iki kelimenin türemesidir. İbn Cinnî'nin taksiminde bu tür iştikak-ı kebîre denk gelmektedir. Buna lügavî ibdâl de denmektedir. Mesela مدح'dan مده'nin veya هنتل'den

³⁴⁶ Abdullah Emin iştikakı tasnif ederken en kolayından en zoruna doğru bir taksimde bulunmuştur. Ayrıca bkz. Han, *el-A'lemü'l-Haffâk*, 4-5; Emin, *el-İştikâk*, 2-4.

³⁴⁷ Mağribî, *el-İştikâk ve't-ta'rib*, 14.

³⁴⁸ Geniş bilgi için bkz. İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/136; Bu türlerin örnekleri için ayrıca bkz. Han, *el-Alemü'l-Haffâk*; İbrahim Subhî es-Sâlih, *Dirâsât fî Fikhi'l-Lüğa* (Beyrut: Dâru'l-İlm, 1388), 174-175.

³⁴⁹ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/135-140; ed-Dakr, *Mu'cemu'l-Kavâidi'l-Arabiyye*, 55; Gündüzöz, *Arapçanın Söz Varlığı*, 52-55.

هتن'nin türetilmesi bu tür iştikaka örnek gösterilebilir. Asmaî ve İbnü's-Sikkât gibi klasik dil âlimleri bu türe dair kalb, ibdâl, muâkabe ve nezâir adıyla eserler yazmışlardır.³⁵⁰

Klasik dönemde yapılan taksimlerde yer almayan özellikle modern dönemde Abdullah Emin tarafından eklenen iştikak türleri vardır. Bunlardan ilki iştikak-ı kübâr'dır. Emin, bu türe iştikak-ı ekber ve lügavî kalb de demektedir. İştikak-ı kübâr, iki ve daha fazla kelime arasında harfleri bakımından bir benzerlik tertip açısından ise bir farklılığın bulunmasıyla gerçekleşir. Daha çok üçlü kelimelerde görülmektedir.³⁵¹

Emin'in ortaya koyduğu bir diğer tür ise iştikak-ı kübbâr'dır. O, bu türü naht diye isimlendirmektedir. Müştak ile müştak minh arasında lafız ve mana itibariyle bir uygunluk olma şartıyla bir ya da daha fazla harfi düşürülerek iki ve daha fazla kelimenin birbirine katılmasına denir. Bu açıdan naht bir kısaltma ameliyesidir. Mesela قال بآبي أنت قال سبحان الله ifadesinin سبحل diye kısaltılması, قال بآبي أنت ifadesinin بآبأ fiilinde toplanması ve kuvvetli adam manasındaki صلدم kelimesinin صدم ve صلد kelimelerinin birleşmesinden oluşması bu türe örnek gösterilebilir. Modern dönemde bu türün kabulü konusunda çeşitli görüşler söz konusudur.³⁵²

2.2.3. İştikak Hakkındaki Görüşler

İştikakın kabulü ve reddi konusunda dil âlimleri farklı görüşler ortaya koymuşlardır. İştikaka dair görüşlerin dilin kökeni meselesindeki gibi dini bir boyutu olduğu söylenebilir. Bu yönüyle iştikak, dilin kökeni, lafız-mana ve dolayısıyla isim-müsemmâ tartışmalarıyla bağlantılıdır.

Mu'tezile ile Ehl-i sünnet arasında vukû bulan isim müsemmânın aynı mıdır gayrı mıdır meselesi kelâmî bir perspektiften ele alınmıştır. Mu'tezile kadîm varlıkların birden çok olması durumunda teadüdü kudemâ'ya götürmesi sebebiyle isim ve müsemmâyı ayırmıştır. Ehl-i sünnete göre isim ve müsemmânın aynı olması durumunda müsemmâyı yaratan Allah'ın isimleri de yaratması mümkündür. Dolayısıyla Allah dili de nesnelere yarattığı gibi yaratmıştır. Buradan hareketle Ehl-i sünnetin dilin kökenine dair tevkîfî görüşü benimsemesinin onların Allah'ın isim ve sıfatları hakkındaki isim- müsemmâ anlayışlarıyla ilişkili olduğunu söylemek mümkündür. Zira Niftaveyh de dilin kökeninin tevkîfî olduğunu dolayısıyla isim ve müsemmânın aynılığını benimsemiştir.³⁵³

³⁵⁰ Bu türe dair klasik ve modern dönemde yapılan tartışmalar hakkında geniş bilgi için bkz. Kılıç, "İştikâk", 23/439-440; Gündüzöz, *Arapçanın Söz Varlığı*, 55-76.

³⁵¹ Emin, *el-İştikâk*, 373.

³⁵² Bu türün veya nahtın kabulü ve Arap diline etkisi hakkında ayrıca bkz. Kılıç, "İştikâk", 23/440; Gündüzöz, *Arapçanın Söz Varlığı*, 76-84.

³⁵³ Gündüzöz, *Arapçanın Söz Varlığı*, 305-311.

İştikak meselesinin içerisine dini faktörlerin girmesiyle dil âlimleri diğer normal kelimelerin iştikakında olduğu gibi rahat bir tavır sergileyememişlerdir. İsim-müsemma tartışmasında “isim” kelimesinin iştikakı Basra ve Kûfe dil ekolleri içerisinde yoğun bir şekilde ele alınmıştır. Basra ekolüne göre isim “alâmet” anlamına gelen “السمة” kelimesinden türetilmiştir. Kûfe ekolüne göre ise isim yükselmek manasına gelen “السمو” kelimesinden müştaktır. Bu iki ekol arasında iştikakın kaynağı hakkında da ihtilaf meydana gelmiştir. Zira Basralılar iştikakın kaynağı konusunda masdarın asıl, Kûfeliler ise fiilin asıl olduğunu iddia etmişlerdir.³⁵⁴

Arap kelimelerinde iştikakın varlığına dair ortaya atılan görüşleri üçe indirmek mümkündür. İlk görüşe göre Arapça’da lafız, câmid ve müştak diye ikiye ayrılmaktadır. Bu yüzden kelimelerin bir kısmı müştak bir kısmı da câmiddir. Âlimlerin ekseriyeti de bu görüştedir. Türeyiş bakımından yapılan bu taksimde câmid, vaz‘ olunduğu hali koruyan ve başka bir kelimedenden türemeyen kelimelere, müştak ise başka kelimelerden türetilen kelimelere denir. Câmid isimlere *درهم*, *حجر* ve *قراءة* gibi kelimeler ve bazı sülâsî fiillerin mastarları örnek verilebilir. Müştak isimlere ise *منشار*, *كاتب* ve *مجتمع* gibi kelimeler örnek verilebilir.³⁵⁵ Bu açıdan bakıldığında müştak ve câmid ayrımı isimlerde söz konusudur. Fiillerde ise munsarif-câmid ayrımı vardır. Bu görüşü benimseyen dil âlimleri arasında Halil b. Ahmed Sîbeveyh, Kutrub, Asmaî, Müberred, Zeccâc vb. isimler bulunmaktadır. Arap dilinde tercih edilen ve amel edilen görüş de budur.³⁵⁶

İkinci görüşe göre kelamın hepsi müştaktır. Buna göre câmidin de bir iştikakı olduğu kabul edilmektedir. Mesela “نعم ” cevap harfidir, “نعم و نعيم, نعماء” kelimeleri de ondan müştaktır, dolayısıyla harfin müştak olması da caizdir. Bazı kaynaklarda bu görüşü benimseyenler arasında İbn Dürüsteveyh ve Zeccâc’ın bulunduğuna yönelik iddialar da bulunmaktadır.³⁵⁷ Zeccâcî, bu görüşün asılsız olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca bu görüşün ön plana çıkmayan (meşhur olmayan) âlimler tarafından benimsendiğini söylemektedir. Bunun yanı sıra bu görüşü ispatlamaya yönelik telif edilen herhangi bir kitabın bulunmadığını da dile getirmektedir.³⁵⁸

³⁵⁴ İştikakın kaynağı hakkında ekoller arasındaki ihtilaflar ve delilleri için bkz. Kemâleddin Enbârî, *el-İnsâf fi mesâilil-hilâf beyne'n-nahviyyine'l-Basriyyine'l-Kufiyyin* (el-Mektebetü'l-Asriyye, 2003), 1/8-16; Gündüzöz, *Arapçanın Söz Varlığı*, 311-314; Geylani, *Basra ve Kûfe Ekolleri Arasındaki Nahiv Tartışmaları*, 92,140.

³⁵⁵ Câmid-Müştak ve Munsarif-Câmid ayrımının hakkında bkz. Mustafa Galâyînî, *Câmiu'd-durûsi'l-'Arabiyye* (Kahire: Dâru'l-Hadis, 2005), 182; Dakr, *Mu'cemu'l-Kavâi'di'l-'A'rabiyye*, 239.

³⁵⁶ Ebü'l-Hasan Alaeddin Ali b Süleyman b Ahmed Merdâvî, *et-Tahbîr şerhü't-tahrîr fi usûli'l-fikhi'l-Hanbeli.*, thk. Abdurrahman b. Abdullah el-Cibrin vd. (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2000), 2/540-541; Suyuti, *el-Müzhir*, 1/347.

³⁵⁷ Merdâvî, *et-Tahbîr*, 2/544.

³⁵⁸ Zeccâcî, *İştikâku esmâillâh*, 279.

Son görüşe göre kelamın hepsi asıldır (câmiddir) ve kelimeler arasında birbirinden türeyen hiçbir şey yoktur. Ancak meşhur lügat ehli ve nahivcilerden hiç kimse bu görüşü paylaşmamıştır. Ancak Hanbelî âlimi Süleyman el-Merdâvî (ö. 885/1480), Niftaveyh'i bu görüşte olanlar arasında zikretmektedir. Buna göre Niftaveyh, kelamın hepsinin câmid olduğunu, hiçbir kelimenin birbirinden türedilmediğini aksine hepsinin önceden belirlenmiş (vaz' edilmiş) olduğunu benimsemektedir. Merdâvî, Niftaveyh'in bu tavrını onun Zâhirî olmasıyla ilişkilendirmektedir.³⁵⁹

İlk görüşü benimseyen âlimler bütün kelimelerin müştak olmasının imkânsız olduğunu ileri sürmektedir. Eğer her müştakin kendisinden türediği bir aslı varsa bu teselsüle yol açar. Bu yüzden sonu olmayan ve kendisine müştak denilecek bir kelimenin varlığına ihtiyaç duyulur, bu ise muhaldir.

Son görüşü benimseyenler Arapların iştikakı ve i'râbı bilmeden doğal olarak konuştuğunu ifade ederler. Eğer bir Arap delil getirerek ve istinbat yoluyla kelime türetseydi ve i'râba göre hareket etseydi, kendisinden önce bir başkasına ihtiyaç duyardı o da bir başkasına ihtiyaç duyardı, bu da sonu olmayan bir şeye götürür. Bu ifadeye Arapların ilmî açıdan farklı sınıflardan oluştuğu dolayısıyla aralarında iştikak ve i'râb bilgisine sahip kimselerin olabileceği şeklinde cevap verilmiştir. Mesela tüm kelimelerin asıl olduğunu iddia edenler مضروب ve ضارب kelimelerinde yer alan و (vâv), م (mim) ve ا (elif) harflerine asıl diyecek olurlarsa bütün nahivcilere ve lügat ehline muhalefet etmiş olurlar. Eğer bu harflere zâid derlerse kendilerine zâid mi asıldan yoksa asıl mı zâidden öncedir? diye sorulur. Onlar da aslın daha önce olduğunu ifade ederler. Bu yüzden yukarıdaki iki kelimenin bir şeyden türediği ortaya çıkar.³⁶⁰

2.2.4. Niftaveyh'in İştikakı Reddi Meselesi

Niftaveyh'in iştikakı reddettiğine dair görüşlere daha önce değinilmişti. Ancak Niftaveyh'in iştikakı reddinin arka planında hangi faktörlerin olduğu veya gerçek manada iştikakı reddedip reddetmediği gibi hususlar açıklanmaya muhtaçtır.

Dilin kökeni hakkında ortaya konan görüşlerin iştikakla yakından ilgisi vardır. Bu konuda İbn Fâris, 'ictinan' kelimesinin manasının Allah tarafından bize ilham edildiği gibi 'cin' kelimesinin de ondan müştak olduğu bilgisinin bizlere aynı şekilde ilham edildiğini belirtmektedir. Dolayısıyla insanoğlunun icat ettiği veya ortaya koyduğu herhangi yeni bir kelime yoktur. Bizden öncekilerin ortaya koymadığı veya kıyas yapmadığı bir şeyde bizim bir faaliyette bulunmamız mümkün değildir. Eğer öyle olsaydı bu, dilin bozulmasına ve öğrenilen bilgilerin geçersiz kılınmasına yol açardı.³⁶¹ Böylelikle İbn Fâris, kelimeleri türetmede yapılan işlemin yeni bir şey ortaya koymak olmadığını önceden var olan ve

³⁵⁹ Merdâvî, *et-Tahbîr*, 2/542-543.

³⁶⁰ İştikakı reddedenlerine karşı verilen cevaplar için bkz. Zeccâcî, *İştikâku esmâillâh*, 283-286.

³⁶¹ İbn Faris, *es-Sahibî fi Fikhi'l-Lüğa*, 1/35-36; Suyuti, *el-Müzhir*, 1/345-347.

kullanılagelen kelimelerin olduğunu kabul etmektedir. Bu açıdan bakılacak olursa iştikakın tevkîfî bir zeminde ele alındığı söylenebilir. Ancak iştikakı kabul edenler böyle bir iştikakı kastetmemektedirler. Zira onlara göre iştikak, Arap dili kaidelerine uyması şartı ile bir insan amelîyesidir. Niftaveyh'in de dilin kökeni meselesinde tevkîfî görüşü benimsediği dikkate alındığında İbn Fâris'in iştikaka dair düşüncelerine paralel bir görüşü benimsemiş olması ihtimal dâhilindedir.

Niftaveyh'in iştikakı reddine dair Zeccâcî, *İştikak-ı esmâillâh* adlı eserinde özel bir bölüm ayırmıştır. Zeccâcî Niftaveyh'in iştikaka karşı çıktığını, ancak bizzat onun iştikaka başvurduğunu dile getirmektedir. Zeccâcî, günümüze ulaşmasa da onun *Kitâbü'l-Emsâl* adlı eserinde ayetlerde geçen bazı kelimeler hakkındaki açıklamalarına yer vermiştir. Bu kitapta iştikaka dair görüş belirttiği ve çoğu kelimeyi tek bir asla dayandırdığı görülmektedir. Mesela لا يذوقون فيها بردًا ولا شرابًا ayetindeki “Berd” kelimesi hakkında النوم:الراحة ve البرد:الراحة izahını yapmıştır. فإن للذين ظلموا ذنوبًا مثل ذنوب أصحابهم ayetindeki ذنوب kelimesinin Araplarda nasib (نصيب) manasına geldiğini bu yüzden kovaya da içinde su olduğu için nasib denildiğini aktarmıştır. Böylelikle kelimeleri bir asla dayandırmıştır. Bu örnekten hareketle Niftaveyh'in teradüfî kabul ettiği söylenebilir. Ancak Zeccâcî bu vb. örneklerde Niftaveyh'in iştikaka başvurduğunu iştikakın da gerçek manada bu olduğunu belirtmektedir. Zeccâcî, Niftaveyh'in ayetlerdeki izahlarına bakılarak onun iştikakı reddettiğine varılamayacağını muhtemelen bu görüşünden vazgeçtiğini ifade etmektedir.³⁶² Zeccâcî'nin eseri dışında bazı hadis metinlerinde de Niftaveyh'in iştikaka dair kullanımları bulunmaktadır.³⁶³

Ayrıca Zeccâcî, iştikakı reddedenlerin, cemiler, munsarif ve gayr-ı munsarifler, maksûr ve memdûd kelimeler ve masdarlar³⁶⁴ hususunda lügatçilere muhalefet ettiğini dile getirmektedir. Zira bu konuların derinlemesine bilinmesi iştikak ilmine bağlıdır.³⁶⁵ Ancak Niftaveyh'in *el-Maksûr ve'l-memdûd* adlı eserinin olması onun iştikakı gerçek manada reddetmediği ihtimalini arttırmaktadır.

Niftaveyh'in tüm kelimelerin câmid olduğu ve birbirinden iştikak eden kelimelerin olmadığı görüşü onun Zâhirî olmasına bağlansa da kaynaklarda buna yönelik kesin bir yargı yoktur.³⁶⁶

³⁶² Zeccâcî, *İştikâku esmâillâh*, 289-292.

³⁶³ Niftaveyh'in iştikaka dair kullanımları için bkz. Ebu'l-Fazl Kâdî İyaz, *İkmâlu'l-Mu'lim bi Fevâid Müslim*, thk. Yahya İsmail (Mısır: Dâru'l-Vefa, 1998), 1/306,454, 5/455, 6/232 vd.

³⁶⁴ “Fiilllerin mastarlarının nasıl geldiği konusunda lügat ehline muhalifse veya Arapların kullanımına ters düşen biri varsa bu Niftaveyh bile olsa Arap dilinden nasibini almamış ve isabetli davranmamış sayılır. Mesela صلى fiilin masdarının صلاة şeklinde gelmesine karşı olan kimse gibi.” Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b Muhammed b Abdurrahman Ruayni Hattab, *Mevâhibü'l-celîl li-şerhi Muhtasarı Halîl* (Dâru'l-Fikr, 1992), 1/18.

³⁶⁵ Zeccâcî, *İştikâku esmâillâh*, 292.

³⁶⁶ Merdâvî, *et-Tahbîr*, 2/542-543.

Zikredilen görüşlere bakıldığında iştikak dilin tevkîflîği ile bağlantılıdır. Nitekim o da tevkîfi görüşü benimsemektedir. Dolayısıyla Niftaveyh'in iştikaki ilkesel/kategorik olarak inkârı muhtemeldir.³⁶⁷ Ancak onun ayetlerdeki kullanımları dikkate alındığında bu konuda net bir yargıya varmanın mümkün olmadığı da anlaşılmaktadır. Bir diğer ihtimal ise Niftaveyh'in bu görüşünden dönmüş olmasıdır.

---

³⁶⁷ Kılıç, “İştikâk”, 23/439-440.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
NİFTAVEYH'İN *EL-MAKSÛR VE'L-MEMDÛD* ADLI ESERİ

1. ARAP DİLİNDE MAKSÛR VE MEMDÛD

Dil, insanın duygu ve düşüncelerini ifade eden araçlardan biridir. İnsan dildeki kelimeleri kullanmak suretiyle iletişimi sağlamaktadır. Her dilin de kendi içerisinde bir sistemi, kuralı ve mantığı vardır. Dili etkili bir şekilde kullanabilmek, bu kuralları ve mantığı benimsemekle mümkündür. Özellikle zengin kelime haznesine sahip dillerde dile ilişkin birçok konuda kurallar/kaideler belirlenmiştir. Bu sayede dilin öğretilmesi ve yaygınlaşması kolaylaşmıştır.

Zengin kelime haznesine sahip dillerden birisi de Arapça'dır. Bu dilin derlenmesi ve gelişmesinde birçok etken söz konusudur. Mesela Arap gramerinin oluşmasında farklı etnik unsurların topluma karışmasıyla dilde lahn faktörünün ortaya çıkması etkili olmuştur. Kur'ân'ın okunmasında ve harekelenmesinde karşılaşılan hatalar okuma ve harekelemede bir sistem ihtiyacını doğurmuştur. Bu yüzden ilk dönemlerden itibaren Arap dilinin belli kurallar etrafında derlenmesine yönelik adımlar atılmıştır.³⁶⁸ Böylelikle Ebü'l-Esved ed-Düelî ile başlayan Kur'ân'ı harekeleme ve gramer faaliyetleri ilerleyen dönemde dil okullarının kurulmasıyla sistemli bir yapıya bürünmüştür.³⁶⁹ Buradan hareketle dilin kurallaştırılmasında dini faktörlerin de etkili olduğu söylenebilir.

Arap grameri temel iki ilimden oluşmaktadır. Bunlar sarf ve nahiv ilimleridir. Sarf ilmi, i'râb ve bina durumları hariç kelimelerin hallerinin kurallarını ele alan bir disiplindir. Yani kelimelerin yapısı, sigaları, uğradıkları i'lâl, ibdâl ve idgâm gibi durumlar ile ilgilenir. Nahiv ise kelimelerin i'râb ve bina bakımından hallerinin kendisiyle bilindiği ilme denir.³⁷⁰ Arap dili gramerine dair konular genellikle bu iki ilim adı altında yazılan kitaplarda işlenmiştir. Ancak tarihi seyir içerisinde bu ilimlerin ele aldığı bazı konuların müstakil olarak telif edildikleri de görülmektedir. Mesela *Kitâbü'l-Müzekker ve'l-müennes*, *Kitâbü'l-Munsarif ve gayri'l-munsarif*, *Kitâbü't-Tesniye ve'l-cem'*, *Kitâbü'l-Mübteda*, *Kitâbü'l-Hemz*, *Kitâbü'l-Mu'rab*, *Kitâbü Fe'altü ve ef'altü*, *Kitâbü'l-İdgâm*, *Kitâbü'l-Maksûr ve'l-memdûd* vb. irili ufaklı risale ve kitaplar kaleme alınmıştır. Yukarıda ifade edilen eserler Arap dili açısından büyük bir önem arz etmektedir. Zira dildeki kelimelerin yapısının ve i'râb şekillerinin belirlenmesinde bu tarz teliflerin rolü yadsınamaz.

Bu türlerden biri de Arapça'da maksûr ve memdûd kelimelerin yazılış ve okunuş hallerini ele alan *Kitâbü'l-Maksûr ve'l-memdûd* başlığı altında telif edilen eserlerdir. Bazıları risale bazıları da kitap formatında yazılmıştır. Maksûr ve memdûd konusu telif hareketinin başlarından itibaren dil âlimlerinin dikkatini çekmiştir. Gerek kelimelerin uğradığı yapısal değişiklikler, ikil-çoğul formları, müzekkerlik

³⁶⁸ Lahnın ortaya çıkışı ve şekilleri için bkz.Şahabettin Ergüven, "Arap Dilinde Lahn'ın Ortaya Çıkışı ve İlk Görüntüleri", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (01 Haziran 2007), 156-180.

³⁶⁹ Ebu Esved ed-Düelî'nin nahiv alanındaki çalışmaları hakkında bkz.Bakırcı - Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, 29.

³⁷⁰ Galâyîni, *Câmiu'd-durûsi'l-'Arabîyye*, 8; Durmuş, "Nahiv", 32/301-304.

ve müenneslik durumları gerekse okunuşlarında ortaya çıkan karışıklık ve lahn faktörü bu kelimelerin derlenmesini tetiklemiştir.³⁷¹Maksûr ve memdûd kelimelerin ortaya çıkışına zemin hazırlayan unsurlara geçmeden önce bu kavramlara değinilecektir.

1.1. Maksûr

Maksûr lafzı, Arapça'da “ق,ص,ر” kök harflerinden oluşan ve ism-i mef'ûl formunda gelen bir kelimedir. Sözlükte “kısaltmak, kısmak, kusurlu olmak, hapsetmek, sonu düşürülen veya sakın kılınan, aciz kalmak, terketmek ve gevşetmek” gibi birçok anlamı bünyesinde barındırmaktadır.³⁷² Kur'ân'da “أَنْ تَقْصُرُوا مِنَ” Otağlarına kapanmış hûriler var” ayetinde hapsolmek³⁷³, “الصَّلَاةِ أَنْ خِفْتُمْ” korkarsanız namazı kısaltmanızda...³⁷⁴” ayetinde ise kısaltmak manasında kullanılmıştır. Buradan hareketle dil âlimleri bu tür kelimelere medden yani uzatmadan ve i'râbını zahiren alma konusunda mahrum kaldığı için maksûr demişlerdir.³⁷⁵

Arap dilinde maksûr, sonunda elif bulunup öncesi fetha olan isim ve sıfatlara denir. Kelimenin sonunda yer alan ve öncesinde fetha geçen elife de maksûr elif denmektedir. Bu elif, uzatan elif (ا) olabileceği gibi önu fetha olan (ي) şeklinde de yazılabilir.³⁷⁶ Sonda bulunan elifin türü konusunda ise farklı görüşler vardır. Bazı âlimler maksûr kelimenin sonundaki elif için lafzen (لفظاً) kaydını koymuşlardır. Zira “خطأ, رشأ” kelimelerinde yazılış bakımından (hatt) elif ile olmakla beraber lafız hemzedir. Ayrıca bu elife hemzeden ayırt edilmesi için elif-i sâkine, çünkü elif harekesizdir, memdûd ile karışmaması için elif-i müfrede de denilmiştir, zira memdûdda biri müenneslik biri de medd için olmak üzere iki elif bulunmaktadır.³⁷⁷

Maksûrdaki elifin yapısı konusunda da farklı görüşler söz konusudur. Buna göre bu elif hiçbir surette aslî değildir. Yani ya العصا'daki gibi “vâv”dan veya الفتى'de olduğu gibi “yâ”dan dönüşmüştür ya da zâiddir. Elifin zâid gelmesi de ya حبلى و عطشى gibi müenneslik için ya da ذفرى da olduğu gibi درهم kelimesinin veznine ilhak edilme sebebiyledir.³⁷⁸

³⁷¹ İbrahim Kalâtî, “Zâhiratü't-te'lif fi'l-maksûr ve'l-memdûd beyne'l-karn'il-sâlis ve'r-râbi'l-hicriyyeyn”, *Mecelletü'd-Dirâsâti'l-Lügaviyye* 1 (2002), 230; Kenan Demirayak, “Maksûr ve Memdûd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/453-454.

³⁷² İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 5/95,96,102 vd.

³⁷³ Rahman, 55/72.

³⁷⁴ Nisâ, 4/101.

³⁷⁵ Ebü'l-Bekâ İbn Yâi's, *Şerhu'l-Mufasssal*, thk. İmyel Bedî' Ya'kub (Beyrut: Dâr'ul-Kütüb'il-İlmiyye, 2001), 4/34-36.

³⁷⁶ Demirayak, “Maksûr ve Memdûd”, 27/453.

³⁷⁷ Tanımda yer alan elif hakkında ayrıca bkz. İbn Yâi's, *Şerhu'l-Mufasssal*, 4/33.

³⁷⁸ Galâyîni, *Câmiu'd-durûsi'l-'Arabîyye*, 102.

Maksûr kavramının tanımı konusunda süreç içerisinde değişimler olmuştur. Bu sahada müstakil eser veren âlimlerin tanımlarında i' râb vurgusu ön plandadır. Dolayısıyla bu âlimlerce maksûr, ister yâ'lı isterse “vâv”lı olsun, kendisine ref, nasb ve cerr alametlerinin girmediği isimlere denir.³⁷⁹ İbn Vellâd ise maksûru, sonundaki elif ister fazla olsun ister olmasın, ملهى, بشرى, تقى vb. sonuna elifin lafzen bitiştii her isim diye belirtmektedir. Müstakil olarak ele almayan âlimler ise maksûru, sonundaki elif ister zâid olsun ister olmasın, fethadan sonra gelen her yâ ve vâv diye tanımlamışlardır.³⁸⁰

Maksûr kelimelerin kapsamına fiiller, harfler ve sonu elifle bitmeyen isimler girmemektedir. Örneğin الدعى, الهادى, طوكيو, لا, إلى, على vb. fiiller, دعا, ارتضى, يخشى gibi harfler ve طوكيو, الهادى, الدعى tarzı isimler maksûr kelimeler içerisinde değerlendirilmemektedir.³⁸¹ Zira maksûr kelimeler murab isimler grubuna dâhildir. Dolayısıyla fiil, harf ve ما, ذا gibi mütemekkin olmayan ve harfe benzeyen kelimeler bu kapsamdan çıkmaktadır. İbn Usfûr (ö. 669/1270) gibi bazı dil âlimleri fiil ve harfleri maksûr olarak kabul etse de bu nahiv âlimlerinin genel görüşüne aykırıdır. Çünkü onlar maksûru, karşısında kendi cinsinden memdûd formu bulunan kelimeler kategorisinde değerlendirmektedirler. Nitekim رمى kelimesinin رماء diye memdûd hali gelmemektedir.³⁸² İlk dönemde bu türde yazılan eserlerde sonu elif ile biten fiillerin maksûr kategorisinde değerlendirildiği görülmektedir. Ancak genel itibariyle maksûr ve memdûd denilince isimler akla gelmektedir.

1.2. Memdûd

Memdûd lafzı, م, د, د, د harflerinden meydana gelen ism-i mef'ûl formunda bir isimdir. Sözlükte bir şeyi uzunlamasına çekmek, uzatmak, geniş olmak, yükselmek vb. anlamlara gelmektedir. Kur'ân'da وَجَعَلْتُ لَهُ مَالًا مَمْدُودًا Kendisine geniş bir servet verdim³⁸³...”ayetinde geniş, devamlı ve uzayan bir servet manasında kullanılmıştır.³⁸⁴ Arap dilinde ise sonunda zâid olan eliften sonra hemze bulunan isme memdûd denir. Yani kelimenin sonunda elif ve hemzenin bulunmasıdır. Bu elife “memdûd elif”; bu şekilde gelen isim ve sıfatlara ise memdûd isimler denmektedir.³⁸⁵

³⁷⁹ Ebü't-Tayyib Veşşâ, *el-Maksûr ve'l-memdûd*, thk. Ramazan Abdüttevâb (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1979), 30.

³⁸⁰ Muhammed b. Yezid Müberred, *el-Muktadab*, thk. Muhammed Abdülhâlık Azîme (Beyrut: Âlemü'l-Kutub, ts.), 3/79; Ebü'l-Abbâs İbn Vellâd, *Kitâbü'l-Maksûr ve'l-memdûd*, thk. Paul Brönnle (Matbaatü Leiden, 1900), 3.

³⁸¹ Abbâs Hasan, *en-Nahvu'l-vâfi* (Dâru'l-Meârif, ts.), 4/605.

³⁸² Mesela Ferrâ جاء fiillini memdûd, İbn Usfûr ise مشى vb. fiilleri maksûr kabul etmektedir. Geniş bilgi için bkz. İbn Yaî'ş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 4/33; Ebu Hayyân Endelûsî, *İrtişâfü'd-darab min lisani'l-Arab*, thk. Recep Osman Muhammed (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1998), 2/516-517; Şemseddin Muhammed Fâridî, *Şerhu'l-İmami'l-Fâridî a'lâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, thk. Ebu'l-Kümejt Muhammed Mustafa el-Hatîb (Beyrut: Dâr'ul-Kütüb'il-İlmiyye, 2018), 4/173-174.

³⁸³ Müddessir, 74/12

³⁸⁴ Ebu'l-Hüseyn İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-lüga*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun (Dâru'l-Fikr, 1979), 5/269;

Ahmed Muhtar Omar, *Mu'cemu'l-lügati'l-A'rabîyyei'l-muâsıra* (Âlemü'l-Kutub, 2008), 3/2078.

³⁸⁵ İbn Vellâd, *Kitâbü'l-Maksûr ve'l-memdûd*, 3; Demiryak, “Maksûr ve Memdûd”, 27/453.

Memdûda bulunan hemzenin türü konusunda dört farklı görüş mevcuttur. İlk görüşe göre bu hemze *قراء* ve *وضاء* gibi kelimenin aslından olabilir. İkincisine göre kelimedeki hemze, *كساء*'nın *كسوة*'den veya *رداء*'nın *ردية*'den gelmesi gibi bir asıldan mübdel olabilir. Üçüncü görüşe göre hemze *حرباء* ve *علباء* gibi sözcüklerin *سرداح* ve *سربال* kelimelerine ilhakı hasebiyle bedel olabilir. Son görüşe göre ise hemze *حمراء* ve *زرقاء* kelimelerinde olduğu gibi te'nis yani müenneslik için gelmiştir.

386

Maksûr ve memdûd kelimelerin sonları illet harfi veya elif ve hemzeyle bitmektedir. Dolayısıyla bu isimler munsarif; yani kendisine tenvinin bitişebildiği, gayr-ı munsarif, yani kendisine tenvinin verilmediği, müzekker, müennes, tesniye, cemi ve masdar gibi bazı durumlarda köklü değişikliklere maruz kalabilmektedirler.³⁸⁷ Öte yandan bu tür içerisindeki bazı kelimelerin hem maksûr hem de memdûd hallerinin olması karışıklığa sebep olmaktadır. Bu yüzden lügat ve nahiv âlimleri erken dönemde bu türe dair telif faaliyetine başvurmuşlardır.

1.3. Sarf-Nahiv İlimleri İçerisinde Maksûr ve Memdûd

Maksûr ve memdûd kelimeler hem sarf hem de nahiv ilminin kapsamına girmektedir. Sarf ilmi, bu tür kelimeleri yapısı, tesniye-cemi formları, mütemekkin ve gayrı mütemekkin olma durumları ile bunlara teâlluk eden ibdâl, i'lâl vb. halleri yönüyle³⁸⁸ ele almaktadır. Nahiv ilmi ise bu kelimelerin sondaki hareke değişimi veya sübutu üzerinden i'râblarını konu edinmektedir.

Arap dilinde bu tarz kelimelerin varlığı bunların sistemli bir şekilde derlenmesi ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Zira kelimelerin sonunun ref, nasb ve cerr halde nasıl okunacağı veya okunuşları ve yazılışlarının benzerlik göstermesi dil âlimlerini harekete geçirmiştir.³⁸⁹ Dolayısıyla hicri II. asırda telifine başlanılan bu türün sarf ve i'râb çerçevesinde ele alındığı söylenebilir.³⁹⁰

Bu kelimelere, sarf ve nahiv konularının ele alındığı kitaplarda, genellikle müenneslik ve müenneslik alametleri konusundan sonra yer verildiği görülmektedir. Bunun nedenlerinden birisi maksûr ve memdûd kelimelerin müenneslik alametlerini içermesidir. Nitekim elif-i memdûde ve elif-i

³⁸⁶ Geniş bilgi için bkz. Ebu'l-Bekâ 'Ukberî, *el-Lübâb fî i'leli'l-binâ ve'l-i'râb*, thk. Abdülilâh en-Nebhân (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1995), 2/439.

³⁸⁷ Kemâleddin Enbârî, *Esrâru'l-A'rabiyye*, thk. Berekât Yusuf Hebûd (Beyrut: Dâru'l-Erkâm b. Ebi'l-Erkâm, 1999), 57-58.

³⁸⁸ Demirayak, "Maksûr ve Memdûd", 27/453.

³⁸⁹ Bu tür kelimelerin uğradığı yapısal değişiklikler ve hareke durumları için bkz. Mehmet Faruk Çifçi, "Yapı ve Mana İlişkileri Açısından Arap Dilinde Üç Hareke", *Hikmet Yurdu* 7/14 (2014), 142-143.

³⁹⁰ Ebu Yusuf Yakub b. İshak İbnü's-Sikkît, *el-Maksûr ve'l-memdûd*, ed. Muhammed Muhammed Saîd (Mısır: Matbaatü'l-Emâne, 1985), Muhakkikin girişi, 3.

maksûra müenneslik alametleri içerisinde değerlendirilmektedir. Ayrıca bu tür kelimelerin bir kısmını da bu elifleri alan müennes isimler ve sıfatlar oluşturmaktadır.³⁹¹

1.4. Bu Tür Eserlerin Telifinde Etkili Olan Faktörler

Maksûr ve memdûd kelimelerinin derlenmesi hususunda birçok âmilden söz edilebilir. Ancak erken dönemde bu telif hareketine başlanılmasında; ortaya çıkan lahn unsuru, lügat-kıraat ilişkisi ve i'râb olgusunun daha etkili olduğu söylenebilir.

1.4.1. Lahn Faktörü

Lahn sözlükte “meyletmek, eğim, lügat, sözde hata etmek, müziksel ses, zekâ, anlayış ve söyleniş tarzı” gibi birden çok manaya gelmektedir.³⁹² Bir terim olarak lahn, dilde ve kıraatte hata yapmaktır. Kelimelerin maruz kaldığı yapısal değişikliklere ve i'râbları konusundaki hatalara da lahn denilmektedir. Özellikle ilk dönemlerden itibaren Kur'ân'ın okunuşunda ve yazılışında harflerin özellikleri konusunda hata yapma anlamında yaygın olarak kullanılmıştır. Lahn'ın nağme manasını içermesi ise Kur'ân'ın makamlı okunup okunmayacağı ile bağlantılıdır.³⁹³ Arap dilinde lahn, daha çok sözlü veya yazılı bir metnin okunmasında Arap grameri kurallarına uymamak ya da kelimelerin okunuşlarında hata etmektir.

Lahn'ın ortaya çıkışına zemin hazırlayan sebepler dini ve sosyal olmak üzere ikiye ayrılabilir. Nitekim İslam topraklarının genişlemesiyle farklı etnik unsurların bir arada yaşamaları zamanla Arap dilinde hataların artmasına ve yaygınlaşmasına neden olmuştur. Özellikle Kur'ân'ın okunmasında yapılan hatalar Arap dilinde telif hareketini tetiklemiştir. Acemlerin yaptığı hatalara zamanla Araplar da düşmüştür. Süreç içerisinde lahn, halktan ilim meclislerine, resmî kurumlara ve hatta çöldeki saf Araplara kadar sirayet etmiştir.³⁹⁴

Kur'ân ve hadisin etkisiyle erken dönemde saf Araplardan dil malzemesinin toplanmasına yönelik faaliyetler başlamıştır. Özellikle hicri II. yüzyılda “*Lahnü'l-âmmе, Mâ telhanü fihî'l-âmmе, Lahnü'l-'avâm, Lahnü'l-havâs*” adıyla dilde karşılaşılan hataları bir araya getiren eserler kaleme alınmıştır. Lahnin ortaya çıkışı sosyal birtakım nedenlerle açıklansa da onun Kur'ân'da ve hadislerde vuku bulması Arap dili ve lügat çalışmalarının başlamasını zorunlu kılmıştır.³⁹⁵

³⁹¹ Ebu Muhammed Bahaeddin İbn A'kîl, *el-Müsâî'd a'lâ teshîli'l-fevâid*, thk. Muhammed Kâmil Berekât (Mekke: Câmiatu Ümmi'l-Kurâ, 1982), 3/332; Endelûsî, *İrtişâfü'd-darab min lisani'l-Arab*, 2/512.

³⁹² İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 13/382-383; Omar, *Mu'cemü'l-Lügati'l-Arabiyyei'l-Muâsıra*, 3/2002.

³⁹³ Abdurrahman Çetin, “Lahn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/55-56.

³⁹⁴ Geniş bilgi için bkz. Ali Benli, *Sibeveyhi'nin el-Kitâb'ı Çerçevesinde Dil Çalışmalarının Doğuşu* (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 26-28, 50-52; Ayşe Tokay, *Nahvin Doğuşu*, ed. Mehmet Yolcu (Ankara: Gece Kitaplığı, 2020), 66-71, 75-82; Turan Bahşi, “Arapçada ‘Lahn’ın İlk Dönem Dil Çalışmalarına Etkisi”, *Turkish Academic Research Review* 5/4 (26 Aralık 2020), 595-597.

³⁹⁵ Çetin, “Lahn”, 27/55-56; Ergüven, “Arap Dilinde Lahn'ın Ortaya Çıkışı ve İlk Görüntüleri”, 155-180.

Maksûr ve memdûd kelimelerin yazılışları ve okunuşları hususunda bazı karışıklıklar söz konusudur. Bu durum özellikle Arapçayı yeni öğrenen kişilerin hataya düşme ihtimalini arttırmaktadır. Söz gelimi الهوى - الهوى، الحياء-الحيا ve خلاء-خلاء kelimeleri yazılışta ayrılışlar da okunuş itibariyle aynıdırlar. Bu kelimelerin okunuşları aynı olsa bile manaları farklıdır. Örneğin maksûr formda gelen الهوى kelimesi ‘arzu’, memdûd formda gelen الهوى ise ‘hava’ anlamına gelmektedir. Genel olarak Arapların kelime sonlarını sakın okudukları ve hemzeleri dikkate almadıkları düşünülürse bu durumun dilde hataya götürdüğü söylenebilir. Bu yüzden bu tür kelimelerin ilk dönemlerden itibaren derlenmesinin bir nedeni de lahna sebebiyet vermesidir.³⁹⁶

Lahn’ın i’râbta hataya düşmek manasını kazanması ise zamanla gerçekleşmiştir. Zira Arapların Arap olmayanlarla bir arada yaşamaları, kültür alışverişi ve acemlerin Arapçayı öğrenme isteği fetih sonrasına tekabül etmektedir. Öte yandan Mevâlî’nin ilim meclislerinde bulunması da lahna etki etmiştir. Kelimelerin noktalanması ve i’râb konusunda ortaya çıkan ihtilaflar dildeki hataların artmasına ve yaygınlaşmasına sebebiyet vermiştir. Maksûr ve memdûd kelimelerde ise bu durum daha açık görülmektedir. Zira bu kelimeler yapıları itibariyle sahih kelimelerden ayırmaktadır.

Genel olarak dilde karşılaşılan lahn faktörü bu tür kelimelerin birbirleriyle karıştırılma ihtimalini doğurmuştur. Hem Kur’ân’da hem de gündelik dilde bolca karşılaşılan bu kelimelerin korunması ve sistemli bir şekilde bir araya toplanmasının arka planında lahn faktörü vardır. Öte yandan lahn, maksûr ve memdûd kelimelerin ortaya çıkışında etkili olan lügat ve i’râb çalışmalarının da hazırlayıcısı olmuştur.³⁹⁷

1.4.2. Lügat-Kıraat Faktörü

Maksûr ve memdûd kelimelerin tedvinine etki eden faktörlerden biri de lügat çalışmalarıdır. Lahnin yaygınlaşması bu çalışmaları gerekli kılmıştır. Bu meyanda lügat âlimleri zengin kelime hazinesine sahip Arapçanın derli toplu bir yapıya kavuşması adına sözlük faaliyetlerine başlamışlardır. İlk dönemlerde tüm kelimeleri ihtiva eden eserlerin aksine muayyen türlerin bir araya getirildiği sözlükler dikkat çekmektedir.³⁹⁸ Maksûr ve memdûd türü kelimeler de konulu sözlüklerin içerisinde yer alır.³⁹⁹ Daha önce de geçtiği üzere bu kelimelerin sözlüklere konu olmaları lahn gerçeği ve sonlarının

³⁹⁶ Hem maksûr hem de memdûd formu olup manaları farklı olan kelimeler için bkz Muhammed b. Hasan İbn Dureyd, *Şerhu'l-Maksûr ve'l-memdûd*, thk. Mâcid Hasan ez-Zehabî - Salah Muhammed el-Hiyemî (Dımeşk: Dâru'l-Fikr, 1982), 21-40; Veşşâ, *el-Maksûr ve'l-memdûd*, Muhakkikin girişi, 3.

³⁹⁷ Tahsin Yurttaş, *Arap Dilinde İrâb-Anlam İlişkisi* (Ankara: Fecr Yayınları, 2020), 90-97.

³⁹⁸ Benli, *Sibeveyhi'nin el-Kitâb'ı Çerçevesinde Dil Çalışmalarının Doğuşu*, 56.

³⁹⁹ Çetin, “Lahn”, 27/55-56; Ahmed Muhtar Omar, *el-Bahsü'l-lugavî inde'l-A'rab* (Âlemü'l-Kutub, 2003), 220,273.

değişikliğe uğraması dolayısıyladır. Bu yüzden lügat âlimleri bu tür kelimelerin derlenmesine daha fazla önem vermiş ve bu alanda eser telif etmişlerdir.⁴⁰⁰

Maksûr ve memdûd kelimeler Kur'ân'da çokça yer almaktadır. Dolayısıyla bu kelimelerdeki vakıf ve ibtida kuralları yani bunların kıraatı ve tevcidi üzerinde durulmuştur. Şöyle ki, kıraat ve tecvid ilmiyle ilgilenen âlimler bu ilimler içerisinde *vakf-ibtidâ*, *mehâricü'l-hurûf*, *el-Fark beyne'd-dâ ve'z-zâ*, *Ahkâmü'n-nûni's-sâkine* ve *el-Maksûr ve'l-memdûd* türünde özel bablar yazmışlardır. Bu açıdan bakıldığında bu türün kıraat ilmi içerisinde de özel olarak ele alındığı söylenebilir.⁴⁰¹

Bu türün lügat ve kıraat ilimleri içerisinde ele alınması, ilk dönemlerde nahiv âlimlerinin kıraat ve lügat çalışmalarına ağırlık vermesiyle de ilişkilendirilebilir. Nitekim çoğu nahiv âlimi kıraate dair eser kaleme almıştır. Önceden de geçtiği üzere Niftaveyh de kıraat ilmine dair eser telif etmiştir. Bu türde de eserinin olması aradaki bağlantıyı görme bakımından önemlidir. İlişkinin bir nedeni de nahiv ve kıraatte Kur'ân'ın referans alınmasıdır. Zira hem nahiv hem de kıraat âlimleri gündelik hayatta yaşanan lahn olgusunun Kur'ân'a sirayet etmemesi yönünde çaba sarfetmişlerdir.⁴⁰² Öte yandan sonu illetli veya elif ve hemze barındıran bu tür kelimelerin diğer kelimelere kıyasla önceliğe sahip olduğu kabul edilmiş ve erken dönemlerden itibaren bu türe dair eserler yazılmıştır. Bu türde yazılan konulu sözlüklere Sa'leb'in öğrencilerinden Gulâmu Sa'leb diye bilinen Ebû Ömer ez-Zâhid'in *el-Maksûr ve'l-memdûd* adlı eseri örnek verilebilir.⁴⁰³

1.4.3. İ'râb Faktörü

Arap dilinde lahn olgusunun sonuçlarından biri de i'râbtır. Zaman içerisinde dilde karşılaşılan lahnın nahiv çalışmalarına yön verdiği söylenebilir. Böylelikle nahiv âlimleri dile belli kural ve kaideler koymak suretiyle dilde bir sistem arayışına koyulmuşlardır. Bu çalışmaların temel amacı Kur'ânı dil hatalarından korumak ve gündelik hayatta karşılaşılan sorunları önlemektir.⁴⁰⁴

Arapça'da kelimeler son harekesinin değişip değişmemesine bağlı olarak murab ve mebnî diye ikiye ayrılır. Murab, başına geldiği amil sebebiyle sonu değişikliğe uğrayan; mebnî ise öncesinde hangi amil gelirse gelsin sonu değişmeyen kelimeler için kullanılan bir tabirdir.⁴⁰⁵ Maksûr ve memdûd kelimeler ise munsarif ve gayrı munsarif olmalarına göre i'râba veya binaya konu olurlar. İrâba veya

⁴⁰⁰ Mahmûd Fehmî Hicâzî, *İlmü'l-lugati'l-A'rabîyye* (Dâru Garîb, ts.), 113-114.

⁴⁰¹ Kıraat ve tecvid kitaplarında meddin daha geniş bir düzlemde ele alındığı söylenebilir. Zira Arap dilinde kelimenin sonundaki harfleri üzeinden tanımlanan bu tür, kıraat alanın da içinde medd harfi içeren kelimeleri de kapsamaktadır. Abdülfettâh Mersîfi, *Hidâyetü'l-kârî ilâ tecvidi kelâmi'l-Bârî* (Medine: Mektebetü Tîbe, ts.), 1/266-277; Abdülazîz Kârî, *Kavâi'dü't-tecvîd a'lâ rivâyeti Hafs an Â'sım b. Ebi'n-Nücûd* (Medine: Müessesetü'r-Risâle, 1393), Mukaddime, 17.

⁴⁰² İnanç, *Teşekkül Sürecinde Nahiv-Kıraat İlişkisi*, 168-184.

⁴⁰³ Ebu Ömer Zâhid, "el-Maksûr ve'l-Memdud", *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-Arabîyye* 20/2 (2009), 17-40.

⁴⁰⁴ Yurttaş, *Arap Dilinde İrâb-Anlam İlişkisi*, 91.

⁴⁰⁵ Galâyînî, *Câmiu'd-durûsi'l-'Arabîyye*, 15.

binaya konu olmaları bakımından ise nahiv ilmi içerisinde değerlendirilirler. Kelimelerin yapılarında illet harfi veya hemze bulunması hasebiyle i'râblarında da zorluk veya ihtilaflı hususlar yaşanmaktadır. Bu yüzden nahiv âlimleri bu tür kelimelerin i'râbını diğer sahîh kelimelerden ayrı ele almışlardır. Müstakîl risale ve kitap şeklinde telif edilen eserlerde bunu görmek mümkündür. Mezkûr çalışmalarda bu türün i'râb durumları ayrıntılı ele alınmıştır. Kelimelerin ref, nasb ve cerr halleri, tenvin alma durumları, zamirlere izafe edilmeleri vb. hususlara eserlerde dikkat çekilmiştir.⁴⁰⁶

Maksûr kelimeler genellikle murab iken, memdûd kelimeler murab veya mebnî olabilirler. Yani eğer memdûd munsarif ise i'râbını tam alır ve tenvini kabul eder. Söz gelimi *هَذَا رِدَاءٌ، رَأَيْتُ رِدَاءً* ve *رَأَيْتُ* örneklerinde olduğu gibi ref, nasb ve cer halinde de i'râb almıştır. Ancak gayri munsarif geldiği durumlarda nasb ve cerr hallerinde fetha ile i'râb alır ve tenvin kabul etmez. Örneğin *رَأَيْتُ* *مررتُ بشهداء* ve *مررتُ بشهداء* cümlelerinde cerr olması gereken yerde de fetha ile mecur olmuştur. Memdûd isimler zamirlere muzaf olduklarında i'râb alametlerini tam alırlar. Buna göre *رَأَيْتُ، أعجبتني حذائك* *مررتُ بشعرائك* şeklinde i'râb alır. Maksûr kelimelerin i'râbında da memdûd'da olduğu gibi bazı şartlar ve hükümler söz konusudur. Şöyle ki bu isimlerin i'râbı takdirendir.⁴⁰⁷

Görüldüğü üzere bu tür kelimelerin i'râbı diğer sahîh kelimelerden farklıdır. Zira i'râbları konusunda birtakım şart ve hükümler söz konusudur. Dolayısıyla bu durumun nahiv âlimlerinin bu eserleri telifinde etkili olduğu söylenebilir. Öte yandan lahnın da etkisiyle karşılaşılabilecek i'râb hatalarının önüne geçmek adına bu türe dair telif ihtiyacı duyulmuştur. Maksûr ve memdûd isimlerin telifine zemin hazırlayan faktörlerden sonra bu türün genel özelliklerine kısaca değinilecektir.

1.5. Maksûr ve Memdûd İsimlerin Genel Özellikleri

Maksûr ve memdûd isimler, Arap dilinde özel kelime türleri içerisinde yer alır. Hicri II. asırdan itibaren Arap dili âlimleri tarafından bu türlere dair müstakîl risale veya kitap formunda yazılmaya başlanmıştır. Kelimelerin bir kısmı alfabetik bir kısmı da ilk harfin mahrecine göre düzenlenmiştir. Çoğu mensur şekilde yazılmakla birlikte bazıları manzum formdadır.⁴⁰⁸

Bu alanda yazılan eserlerin genel itibariyle maksûr ve memdûd kelimeleri içerdiği söylenebilir. Ancak bazı eserlerin menkûs kelimelere yer verdiği de görülmektedir. Menkûs ise öncesi fetha olması sebebiyle sonundaki elifin “yâ”dan veya “vâv”dan dönüşmüş olan kelimelere denir. Elif hareke

⁴⁰⁶ Veşşâ, *el-Maksûr ve'l-memdûd*, 29-31.

⁴⁰⁷ Geniş bilgi için bkz. *el-Veşşâ*, *el-Maksûr ve'l-Memdûd*, 30; el-Fâridî, *Şerhu'l-İmami'l-Fâridî ala Elfiyyeti İbn Mâlik*, 1/133,139; Hasan, *en-Nahvu'l-Vâfi*, 4/606.

⁴⁰⁸ Demiryak, “Maksûr ve Memdûd”, 27/454; Ahmet Şimşek, “Zühed, Şiir ve Dil: İbn Malik ve el-Maksûr ve'l-Memdûd Adlı Eseri”, *Artuklu Akademi* 3/2 (2016), 80.

alamayacağından bu kelimelere ref, nasb ve cerr ilişmez. Bu yüzden bu kelimelere menkûs denilmiştir. Başka bir deyişle ilk dönemlerde menkûs kelimelerin maksûr kelimeler içerisinde değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla her menkûs maksûr iken her maksûr menkûs değildir.⁴⁰⁹

Arap dilinde bu tür kelimelerin varlığı, çokluğu ve birbirine benzemesi bunların belirli bir tertip dâhilinde tasnif edilmesini gerekli kılmıştır. Zira bu alanda yazılan eserlere bakıldığında kelimelerin munsariflik, gayrı munsariflik, ikil ve çoğul halleri, ilk harflerinin harekesi, “yâ”lı veya “vâv”lı olması ve bazı kalıplarda gelmesi gibi maddeler üzerinden değerlendirildikleri görülmektedir.⁴¹⁰

Dil âlimleri bu tür kelimelerin belirlenmesinde bazı alamet, ilke ve prensipler ortaya koymuşlardır.⁴¹¹ Buna göre maksûr ve memdûd kelimeler kıyâsî ve semâî diye iki kısımda incelenmiştir.

1.5.1. Semâî ve Kıyâsî Maksûr İsimler

Maksûr isimler kıyâsî ve semâî olarak ikiye ayrılmaktadır. Semâî maksûr isimler, herhangi bir kural veya kalıp dikkate alınarak bilinmeyen isimlerdir. Yani bu kelimeleri ortaya koymada herhangi bir ölçüt yoktur. Kelimeler, dil âlimlerinin araştırmaları ve kullanıma göre belirlenebilir.⁴¹² Buna göre semâî maksûr isimlerin arasında sadece maksûr isimler ile hem maksûr hem de memdûd isimler olması mümkündür.

Maksûr ve memdûd konusunda dil âlimleri, bu kelimelerin bazılarının kıyasen yani kıyasa dayalı olarak bazılarının da semâen yani semâyâ dayalı olarak bilinebileceğini belirtmişlerdir. Kıyasen bilinmesinden maksat onların maksûr veya memdûd olduklarına delalet edecek alametlerin bulunmasıdır. Yani kıyâsî maksûr isimler nahiv kaideleri eşliğinde de belirlenebilir. Semâenden kastedilen ise bazı kelimelerin maksûr veya memdûd gelmesinin belirli bir kuralı olmamasıdır. Yani semâen de Arapların istimali ön plandadır. Bu yüzden semâî maksûr isimler lügat âlimlerinin görüşlerine ve sözlük türü kaynaklara başvurularak bulunabilir.⁴¹³

Bu tür isimlerin maksûr veya memdûd yazılmaları nakle ve semâyâ bağlıdır. Semâî maksûr isimlere *عصا* ve *رحى* gibi isimler örnek verilebilir. Semâen bilinen *السنى*, *الفتى* ve *الثرى* gibi maksûr isimler, maksûr yazılabildikleri gibi *السنا*, *الفتاء* ve *الثراء* şeklinde memdûd olarak da yazılabilir.⁴¹⁴ Maksûr ve memdûd isimlerin karışmasına sebebiyet veren bu durumu dil âlimleri kaleme aldıkları bu

⁴⁰⁹ İbn Vellâd, *Kitâbü'l-Maksûr ve'l-memdûd*, 4.

⁴¹⁰ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b Ziyad b Abdullah ed-Deylemi Ferra, *el-Mankûs ve'l-memdûd*, thk. Abdülazîz el-Meymenî (Beyrut: Dâru'l-Meârif, 2009), 11-22; Demirayak, “Maksûr ve Memdûd”, 27/453.

⁴¹¹ Ali b. Cabir el-Endelûsî, *Manzûmetü'l-Maksûr ve'l-Memdud*, thk. Ali Hüseyin el-Bevvâb (Mısır: Mektebetü's-Sekâfe'd-Diniyye, 2000), Muhakkikin girişi, 4.

⁴¹² en-Neccâr, *Diyyâu's-Sâlik*, 4/160,166.

⁴¹³ Hasan, *en-Nahvu'l-Vâfi*, 4/606; en-Neccâr, *Diyyâu's-Sâlik*, 4/160,166.

⁴¹⁴ Ruknuddin Esterâbâdî, *Şerhu Şâfiyeti İbnü'l-Hâcib*, thk. Abdülmaksûd Muhammed Abdülmaksûd (Mektebetü's-Sekâfe'd-Dîniyye, 2004), 1/574.

tür eserlerde açıklamışlardır. Bu bağlamda tezin sınırları içerisinde kıyâsî maksûr isimlerin bir kısmına kısaca değinilecektir.

Arap dili âlimleri bir ismin kıyâsî maksûr olduğunu ya sahih bir isme benzeterek ya da kelimenin sahih bir nazîri olmasa da Arapça'da yaygın olarak bu şekilde kullanıldığını itibara alarak belirlemişlerdir.⁴¹⁵Sonu illetli bir ismin, benzetildiği sahih ismin son dan bir önceki harfinin harekesi fetha ise maksûr olması kıyâsîdir. Arapça'da birçok kıyâsî maksûr isim sahih forma benzetilerek belirlenmiştir. Yani maksûr isim, kendisiyle bilindiği sahih bir isme kıyas edilerek ortaya konulabilir.⁴¹⁶ Bu da dört kısımda incelenebilir.

1.5.1.1. Mastarlar

Nâkıs fiillerin mastarları, eğer fiil **فَعَلَ** da olduğu gibi ayne'l-fiili kesre ise maksûr gelir. Örneğin **عَمِيَ** ve **عَشِيَ** illetli fiillerinin masdarları **عَمَى** ve **عَشَى** şeklinde gelir. Bu iki fiilden türeyen **هُوَى**, **رَدَى** ve **أَعَمَى** gibi bazı isimlerin de maksûr gelmesi bu kıyasa tabidir. Bu meyanda **صَدَى** ve **قَرَعَ** sahih fiiline hamledilmiştir.⁴¹⁷

Başında fethalı mim harfi bulunan sülâsî nâkıs fiillerin masdarları da sahih bir isme benzetilerek maksûr yapılır. Örneğin **مَغْزَى**, **مَرْمَى**, **مَقْضَى** ve **مَسْعَى** gibi mastarlar **مَهْجَر**, **مَضْرَب** ve **مَدْخَل** gibi sahih mastarlara bentezilmiştir.

Başında ötreli mim bulunan nâkıs sülâsî mezîd fiillerin tüm mastarları da sahihe benzetilerek maksûr yapılır. Mesela **مُسْتَرْضَى** ve **مُعْطَى** mastarları **مُسْتَخْرَج** ve **مُكْرَم** sahih mastarlarına benzetilerek maksûr kılınmıştır.⁴¹⁸ Buradan hareketle nahiv âlimleri bu tür kelimeleri sahih kelimelere benzeterek bir asla dayandırmışlardır. Bunun bir diğer işlevi de Arap dilinde bulunan maksûr kelimelerin düzenli bir kalıba girdirilmiş olmasıdır.

1.5.1.2. İsmi Mefûller

Arapça'da sonu illetli olan sülâsî mezîd ve rubâî babların ism-i mefûlleri, kıyâsî maksûr içerisinde yer alır. İsm-i mefûller olarak gelen maksûr isimler, sahih bir isme kıyas edilir. Örneğin

⁴¹⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim b. Musa Şâtıbî, *el-Mekâsîdü's-şâfiye fi şerhi'l-Hülâsati'l-kâfiye*, thk. Abdülmecid Katamiş (Mekke: İhyâu't Turâsî'l-İslâmî-Ma'hedi'l-Buhûsi'l-İlmiyye, 2007), 6/410-413.

⁴¹⁶ Ebu's-Saâdât İbnü'l-Esîr, *el-Bedi'fi ilmi'l-A'rabîyye*, thk. Fethî Ahmed Alâaddin (Mekke: Câmîatu Ümmi'l-Kurâ, ts.), 2/65-66.

⁴¹⁷ 'Ukberî, *el-Lübâb fi i'leli'l-binâ ve'l-i'râb*, 2/436.

⁴¹⁸ Bu konuda daha fazla örnek için bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Bedi'fi ilmi'l-A'rabîyye*, 2/65-66; Ahmed b. Muhammed Hamalâvî, *Şeze'l-'arf fi fenni's-sarf*, thk. Nasrullah Abdurrahman Nasrullah (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, ts.), 77-78.

مُعْطَى ve مُشْتَرَى ism-i mef'ûlleri مُكْرَم ve مُشْتَرَك sahih ism-i mef'ûllere kıyas edilerek yapılmıştır. Bu kategoriye مَلْهَى, مَغْنَى ve مَرَسَى gibi ismi zaman ve mekânlar da girmektedir. Dolayısıyla sülâsî mücerrede bir, iki ve üç harf eklenmesiyle oluşan sülâsî mezîd babların sonu illetli harf ile biten tüm ism-i mef'ûl, zaman, mekân ve masdarları kıyâsî maksûr kapsamında değerlendirilmektedir.⁴¹⁹

1.5.1.3. Müfred İsimler

Bu kategori adı altında bazı kalıpları ilgilendiren hususlar yer almaktadır. Örneğin أَفْعُلْ kalıbının müennes formu kıyâsî maksûrdur. Buna göre أَطُولُ kelimesinin müennesi طُولَى 'dır. İsmi tafdil kalıpları bu kategoriye girmektedir. صَغْرَى, بَشْرَى, دَنْيَا, كَبْرَى ve عَلِيَا gibi kelimeler kıyâsî maksûra örnek verilebilir.⁴²⁰

Sıfat-ı müşebbehe kalıbında gelen bazı kelimelerin müennesi de kıyâsî maksûr sayılmaktadır. Zira فَعْلَانْ kalıbının müennes formu فَعْلَى şeklinde gelmektedir. Buna göre سَكْرَانْ ve عَطْشَانْ kelimelerinin müennes halleri سَكْرَى ve عَطْشَى kıyâsî maksûrdur.⁴²¹

Arapça'da مَشَى manasına gelen bazı isimler de kıyâsî maksûrdur. Mesela فَهْقْرَى ve خَوْزَلَى isimleri yürüme manasında kullanılan kıyâsî maksûr kelimelerdir.

فُعَالَى kalıbında gelen kelimeler de kıyâsî maksûr isimler arasında yer almaktadır. Buna جُمَادَى, حَوَارَى ve سُمَانَى gibi kelimeler örnek verilebilir.⁴²²

1.5.1.4. Cemi Kalıpları

Arapça'da bazı müfred kelimelerin çoğul halleri maksûr şekilde gelebilmektedir. Bu da kıyâsî maksûr kapsamında ele alınmaktadır. Mesela فُعْلَةٌ ve فُعْلَةٌ kalıbında gelip son harfi illetli müfred kelimelerin cemi hali maksûr yazılır ve bunların sahih bir benzeri de bulunur. Buna göre عُرْوَةٌ ve جَزِيَةٌ kelimelerinin çoğulları عُرَى ve جَزَى gelmektedir.⁴²³

فُعْلَى kalıbında gelen isimlerin çoğul hali maksûr şeklinde gelir. Özellikle ism-i tafdil müfred müennes ve cemi hali kıyâsî maksûrdur. Örneğin الدَنْيَا kelimesinin çoğulu الدَنْى şeklinde yazılır.⁴²⁴

⁴¹⁹ İbn Yaî'ş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 4/36-38; Esterâbâdî, *Şerhu Şâfiyeti İbnü'l-Hâcib*, 1/324-325; Endelûsî, *İrtişâfü'd-darab min lisani'l-Arab*, 2/512-513.

⁴²⁰ Fâridî, *Şerhu'l-İmami'l-Fâridî a'lâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, 4/175; Hasan, *en-Nahvu'l-vâfî*, 4/609.

⁴²¹ Şâtîbî, *el-Mekâsîdü's-şâfiye*, 6/411.

⁴²² İbnü'l-Esîr, *el-Bedî'ft ilmi'l-A'rabiyye*, 2/67.

⁴²³ Esterâbâdî, *Şerhu Şâfiyeti İbnü'l-Hâcib*, 1/571.

⁴²⁴ Müberred, *el-Muktadab*, 3/83; Endelûsî, *İrtişâfü'd-darab min lisani'l-Arab*, 2/513.

فَعْلَان kalıbında gelen bazı kelimelerin çoğulu da kıyâsî maksûr içerisinde değerlendirilmektedir. Mesela سكران ve غضبان isimlerinin cemileri سكارى ve غضابى şeklinde gelir.

فَعْل ve فَعِيل, فاعل, أفعال kalıbında gelen bazı kelimeler eğer mefûl manasında iseler bunların cemi hali فَعْلَى formunda gelir. Mesela مريض, هالك, زمن ve أحق کelimelerinin مريضى, هلكى, زمنى ve حمقى şeklinde yazılmaktadır.⁴²⁵

Arapça'da maksûr kelimelerin çokluğu onların belli başlı kurallar etrafında ele alınmasını gerekli kılmıştır. Bu da genel olarak sahih bir kelimeye benzetmek veya yaygın kullanımı esas almak suretiyle olmuştur. Yukarıda sadece bilinen bazı formlar verilmiştir. Zira maksûr kelimelerin tümünü ele almak çalışmanın sınırlarını aşmaktadır.

1.5.2. Semâî ve Kıyâsî Memdûd İsimler

Memdûd isimler de maksûr isimler gibi kıyâsî ve semâî diye ikiye ayrılır. Semâî memdûd isimlerin bilinmesinde kıyasa başvurulmaz. Bu isimlerin öğrenilmesinde ve bilinmesinde nakil ön plandadır. Kıyâsî memdûd isimler ise belirli bir nahiv kaidesine dayanır. Başka bir deyişle bu isimlerin bilinmesi konusunda nakle ve semâa ihtiyaç yoktur. Bu isimler nahiv âlimlerinin ortaya koyduğu bazı kurallara binaen bilinebilmektedir. Semâî memdûd isimlere إعطاء, سماء, حذاء, سناء, إباء, خفاء vb. örnek verilebilir. Buna göre kıyâsî memdûd isimler üç maddede incelenebilir.⁴²⁶

1.5.2.1. Mastarlar

Nahiv âlimleri bazı masdar çeşitlerini veya belli kalıplarda gelen mastarları kıyâsî memdûd isimler kategorisinde değerlendirmişlerdir. Kıyâsî memdûd isimler de kıyâsî maksûr da olduğu gibi sahih bir isme benzetilmek suretiyle belirlenirler. Örneğin baş harfinde vasıl hemzesi olan sonu illetli mezîd fiillerin mastarları memdûd şekilde gelir. Buna göre أعطى, انجلى ve ارعوى fiillerinin mastarları إعطاء, انجلاء ve ارعواء şeklinde memdûd yazılmaktadır. Nitekim bu isimler de إكرام ve انكسار gibi sahih mastarlara benzetilmiştir.⁴²⁷

تَفْعَال vezninde gelen masdarlar da kıyâsî memdûd isimler içerisinde değerlendirilir. Bu kalıba تَقْضَاء ve ترماء mastarları örnek verilebilir. Bazen de تِلْقَاء gibi تَفْعَال vezninde yani ilk harfi kesreli de gelebilmektedir.

⁴²⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Bedî'ft ilmi'l-A'rabiyye*, 2/68; İbn A'kîl, *el-Müsâi'd a'lâ teshîli'l-fevâid*, 3/330-331.

⁴²⁶ İbn Yai's, *Şerhu'l-Mufasssal*, 4/44; Fâridî, *Şerhu'l-İmami'l-Fâridî a'lâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, 4/177; Galâyînî, *Câmiu'd-durûsi'l-Arabiyye*, 86.

⁴²⁷ İbn Vellâd, *Kitâbü'l-Maksûr ve'l-memdûd*, 146; Ebu Muhammed Bahaeddin İbn A'kîl, *Şerh İbn A'kîl a'lâ Elfiyyetü İbn Mâlik*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (Kahire: Dâru't-Turâs, 1980), 4/101-102.

İlk harfi ötreli olan bazı mastarlar da kıyâsî memdûd kabul edilmektedir. Bu tarz genellikle ses ismi olan isimler de görülmektedir. Mesela بُكاء, رُغاء, دُعاء vb. birçok ses isminde bunu görmek mümkündür. Bazen bu tür isimlerin baş harfi نداء ve غناء mastarlarında olduğu gibi kesreli gelebilmektedir.⁴²⁸

مُفاعلة (mufâale) babının masdarı da kıyâsî memdûd isimler kategorisinde yer alır. Örneğin رمى ve شارى fiillerinin mastarları رماء ve ثيراء formunda gelmektedir. تفاعل (tefa'ul) babından gelen bazı mastarların memdûd şekilde gelmesi ise şâz bir durumdur. Bu babdan genellikle maksûr isimler gelmektedir.⁴²⁹

1.5.2.2. Masdar Dışındaki İsimler

Mastar dışındaki bazı isim ve sıfatlar, belli kalıplar çerçevesinde kıyâsî memdûd olarak gelmektedir. Mesela أفعال kalıbının müennesi olan فعلاء vezni bu türdendir. Buna حمراء-أحمر-أصفر, حمراء-أحمر-أصفر gibi isimler örnek verilebilir.

فعلاء vezni ise bir diğer kıyâsî memdûd kalıbıdır. Bu vezne عُشراء, قُوباء ve رُحضاء gibi isimler örnek verilebilir. Daha çok memdûd şekilde gelmekle beraber nadiren de olsa maksûr formda da gelebilir.⁴³⁰

فعال kalıbında gelen kıyâsî memdûd isimler arasında ise لواء, سقاء ve ثيواء gibi isimler gösterilebilir. مفعال vezninde مهءاء ve معطاء gibi sıfatlar kıyâsî memdûd isimler kategorisinde değerlendirilebilir.⁴³¹

1.5.2.3. Bazı Cemi Kalıplar

Bazen cemi kelimelerin müfred hali bazen de müfred kelimelerin cemi durumları kıyâsî memdûd olabilir. أفعلة cemi kalıbının müfredi sonu illetli ise genellikle memdûd'dur. Örneğin أحذية, شحاج ve نُباح gibi sahih benzerleri vardır. Ferrâ, *el-Mankûs ve 'l-memdûd*, 47; İbnü'l-Esîr, *el-Bedi' fi ilmi 'l-A' rabiyye*, 2/69-70.

⁴²⁸ Bu mastarların da شحاج ve نُباح gibi sahih benzerleri vardır. Ferrâ, *el-Mankûs ve 'l-memdûd*, 47; İbnü'l-Esîr, *el-Bedi' fi ilmi 'l-A' rabiyye*, 2/69-70.

⁴²⁹ Ebü'l-Hasan İbn Sîde, *el-Muhassas*, thk. Halil İbrahim Ceffâl (Beyrut: İhyâu't Turâsi'l-A' rabi, 1996), 4/426.

⁴³⁰ Veşşâ, *el-Maksûr ve 'l-memdûd*, 33.

⁴³¹ İbnü'l-Esîr, *el-Bedi' fi ilmi 'l-A' rabiyye*, 2/69-70; İbn A'kîl, *el-Müsâi'd a'lâ teshîli 'l-fevâid*, 3/331.

⁴³² Esterâbâdî, *Şerhu Şâfiyeti İbnü'l-Hâcib*, 1/573.

Eğer maksûr ismin elifi “vâv”dan bedelse tesniye halinde elif vâv’a dönüşür. Buna göre ربا, رضوان ve عصوان, ربوان, ضحوان, عصا, ضحى isimlerinin tesniyeleri gibi. Bu isimleri bazı âlimler elifi yâ’ya dönüştürüp okumuşsa da bu nadir ve genel görüşe aykırıdır. Aynı şekilde maksûr ismin elifinin “yâ”dan mı “vâv”dan mı bedel olduğu belli olmayıp Araplar tarafından da imale ettirilmemişse tesniye halinde elif yine vâv’a dönüşür. Çünkü bu tür isimlerin aslı vâv kabul edilir. Mesela إذا, إلى, على, إلا kelimesi eğer âlemlerse tesniye halleri إذوان, ألوان, علوان, إلووان ve لدوان şeklinde gelir.⁴³⁸

Memdûd isimlerin tesniye durumlarında da hemzeden önceki elifin aslî, zâid ve bir asıldan dönüşmüş olması gibi faktörler etkilidir. Buna bağlı olarak memdûd isimlerin sonundaki hemze tesniye durumunda sabit kalabilir veya vâv’a dönüşebilir ya da her iki durum da caiz olabilir. Bu itibarla memdûd isimdeki hemzenin tesniye formunda üç hali söz konusudur.⁴³⁹

Memdûd isimde bulunan hemze aslî ise tesniye halinde hemzenin subütü gerekir. Buna göre قرءاء ve وضاء isimlerinin tesniye formları قرءاءان ve وضاءان şeklinde hemzeli gelir. Eğer memdûd ismin hemzesi müenneslik elifinden bedelse tesniye halinde hemze vâv’a dönüşür. Mesela حمراء, زرقاء ve صفراء isimlerinin tesniyeleri حمراوان, زرقاوان ve صفراوان şeklinde gelir.⁴⁴⁰

Memdûd isimde bulunan hemze bir asıldan dönüşmüşse tesniye halinde hemzenin kalması da vâv’a dönüşmesi de caizdir. Örneğin دعاء, صفاء ve فداء isimlerinin aslı فدائي, صفاءو, دعاءو’dur. Bu isimlerin tesniye hallerinin ise دعاءان, صفاءان ve فداءان ya da دعواوان, صفواوان, فدواوان gelmesi mümkündür. Aynı şekilde memdûd isimdeki hemze mülhaklık sebebiyle bir harften bedelse tesniye halinde hemzenin kalması veya vâv’a dönüşmesi caizdir. Buna göre علباء ve قوباء isimlerinin tesniye halleri علباوان ve قوباوان ya da علباءان ve قوباءان şeklinde gelebilir. Ancak evla olan mülhaklık için gelen hemzenin vâv’a dönüştürülerek tesniye yapılmasıdır.⁴⁴¹

Maksûr ve memdûd isimlerin düzenli çoğulları sonlarına ون eki getirilerek yapılır. Maksûr isimler çoğul yapılırken sonlarındaki elif hazfolur. Elife delalet etmesi içinde kelimenin son harfi fethalı kılınır ve sonuna ون getirilir. Buna göre مصطفى isminin çoğulu مصطفىون şeklinde gelir. Bu isimler cemî yapılırken tesniye hallerindeki hususlar dikkate alınır. Zira memdûd isimlerdeki hemzenin aslî,

⁴³⁸ İbn A’kîl, *Şerh İbn A’kîl*, 4/106; Şâtîbî, *el-Mekâsîdü’ş-şâfiye*, 6/434; Fâridî, *Şerhu’l-İmami’l-Fâridî a’lâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, 4/183.

⁴³⁹ Hasan, *en-Nahvu’l-vâff*, 4/517.

⁴⁴⁰ İbnü’s-Sikkât, *el-Maksûr ve’l-memdûd*, 45; Neccâr, *Dîyâu’s-sâlik*, 4/172.

⁴⁴¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Sîde, *el-Muhassas*, 4/429-430.

dönüşmüş, zâid veya mülhak olması gibi durumlar düzenli cemi yapılırken önemlidir. Yani hemze aslî ise cemi halde sabit kalır, dönüşmüş, zâid ve mülhak ise hemzenin cemi durumunda sabit kalması da vâv'a dönüşmesi de caizdir. Örneğin قراء isminin قراؤون şeklinde كساء ve علباء isimlerin ise علباؤون-علباؤون ve كساؤون-كساؤون şeklinde gelmektedir.⁴⁴²

1.5.4. Maksûrun Meddi ve Memdûdun Kasrı Meselesi

Arap dili âlimleri maksûr isimlerin memdûd şeklinde, memdûd isimlerin ise maksûr olarak yazılmasını bazı şartlar halinde caiz görmüşlerdir. Buna göre dil âlimleri zaruret halinde memdûd isminin kasr edilerek yazılmasını mümkün görmüştür. Bu zaruret genellikle şiirde karşımıza çıkmaktadır. Örneğin لا بَدَّ مِنْ صَنَعَا وَإِنْ طَالَ السَّقَرُ beyitinde صنعاء yazılması gereken kelime şiir zaruretinden dolayı kasr edilerek maksûr yazılmıştır.⁴⁴³ Genel olarak memdûdun kasr edilmesi hususunda dil âlimleri arasında bir görüş birliği vardır. Ancak Sîbeveyh ve Kûfelilerin ekseriyeti bunu mutlak olarak caiz görürken, Basralılar zaruret halinde mümkün görmüştür. Ferrâ ise memdûdun kasr edilebilmesi için memdûdun meddi gerektirecek bir kıyasa sahip olmaması gerektiğini ifade etmiştir. Yani Ferrâ سكرى ve عطشى türü isimlerin medd edilemeyeceğini belirtmektedir. Çünkü bu kalıplardan sadece maksûr isim gelir. Ancak فلو أن الأطباء... beyitinde أطباء kelimesi kıyâsî memdûd olmasına rağmen kasr edilmiştir.⁴⁴⁴

Maksûrun meddi hususunu Kûfeliler şiir zarureti halinde caiz görürken Basralılar caiz görmemiştir. Basralılardan Ahfeş ise bu konuda Kûfelilerle aynı görüştedir. Bu konuda Ferrâ kasma ve medde gidilecek bir kıyas olmaması durumunda maksûr veya memdûd bir ismin kasr veya medd edilmesini maksûr ve memdûd bir nazirleri olmasına bağlamıştır. Buna göre رَحَى، هَدَى، حَجَّى isimlerinin medd، رداء، ودعاء، سماء isimlerinin ise kasr edilmesi caizdir. Çünkü bu isimlerin benzedikleri maksûr ve memdûd isimler söz konusudur. Kûfeliler bu meseleyi şiirler üzerinden delillendirmişlerdir. Basralılar ise maksûrun asıl memdûdun fer' olduğu üzerinden meseleye bakmışlardır. Nitekim onlar maksûrda bulunan elifin zâid ve aslî olabileceğini ancak memdûd'taki elifin zâid olduğunu belirtmektedirler. Bu durumda maksûrun meddi, ismi asıl olmayan bir şeye döndürmektir, bu da caiz değildir. Memdûdun kasr edilmesi ise asla döndürme sayılacağı için caizdir.⁴⁴⁵

⁴⁴² İbn A'kil, *Şerh İbn A'kil*, 4/109; Fâridî, *Şerhu'l-İmami'l-Fâridî a'lâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, 4/188-189.

⁴⁴³ Hamalâvî, *Şeze'l-'arf*, 78-79.

⁴⁴⁴ İbn A'kil, *el-Müsâi'd a'lâ teshîli'l-fevâid*, 3/332-333; Âdil Abdülcebbâr Zâyir - Mâcide Ali Yusuf Ankûşî, "Ârâ Ebi Zekeriyâ el-Ferrâ fi'l-kasr ve'l-medd fi Tâci'l-Arûs", *Câmi'atü'l-Kûfe- Külliyyetü'l-Âdâb* 10/38 (2019), 679,680,683 vd.

⁴⁴⁵ Kûfelilerin ve Basralıların bu meseledeki delilleri ve tartışmalar için bkz. Enbârî, *el-İnsaf*, 1/514-520.

1.5.5. Maksûr ve Memdûd İsimlerin İ'râbı

Bu tür kelimelerin i'râbı diğer sahîh kelimelerden farklıdır. Sonlarında illet harfi ve hemze bulundurmaları sebebiyle i'râblarında birtakım değişiklikler meydana gelmektedir. Nitekim maksûr isme ref, nasb ve cer alameti gelmez. Eğer munsarif ise kendisine tenvin de bitişebilir. Bu durumda iki sakin bir araya gelmemesi için maksûr elif düşer ve tenvin kalır. Çünkü tenvin munsariflik alametidir. Maksûr isim olan *عصا* kelimesi için *هذه عصا*, *رأيتُ عصا* ve *مررتُ بعصا* denilir. Yani ref, nasb ve cer halinde de aynı şekilde kalır.⁴⁴⁶ Eğer gayr-ı munsarif ise elifi sakin kılınır ancak tenvin almaz.⁴⁴⁷ Buna binaen *حبلی* ve *عطشى* gibi kelimelerin sonu i'râb açısından her halükarda değişikliğe uğramaz. Bu tür kelimeler takdîrî i'râb alır. Bunların irabları hususunda takdiren tabiri kullanılır. Tesniye ve düzenli cemi hallerinde ise ref durumunda *ون*, nasb ve cer durumunda *بن* ile i'râb olurlar.⁴⁴⁸

Memdûd isimlerin i'râbı ise diğer sahîh kelimelerin i'râbı gibidir. Yani memdûd isim munsarif ise ref, nasb ve cer halinde gerekli alametleri ve tenvini alır. Mesela *جنتك* ve *هذا عطاء*, *أخذتُ حذاءً* ve *بِعطاءٍ* şeklinde farklı i'râb alametlerini kabul eder. Gayr-ı munsarif ise i'râblanmakla beraber tenvini kabul etmez. Ayrıca cer halinde de nasb alametini alır. Buna göre *مررتُ* ve *جاء شهداء*, *رأيتُ شهداء* ve *بشهداء* şeklinde nasb ve cer halinde aynı alametle i'râb alır.⁴⁴⁹

1.6. Maksûr ve Memdûd Literatürü

Önceki kısımlarda da zikredildiği üzere maksûr ve memdûd türü eserlerin telifine II/VIII. asırdan itibaren başlanılmıştır. Telif edilen eserler manzum ve mensur tarzında yazılmıştır. Risale ve kitap şeklinde kaleme alınan bu tür eserler alfabetik veya ilk harfin mahrecine göre düzenlenmiştir. Süreç içerisinde bu türde eser kaleme alan dil ve nahiv âlimleri vardır. Ancak bu eserlerin günümüze ulaşmamıştır.⁴⁵⁰

Bu telif hareketinin özellikle hicri III-IV. asırlar arasında ivme kazandığı söylenebilir. Zira bu dönemde maksûr ve memdûd türü eserler farklı bir yöntemle ele alınmıştır. Özellikle tertip ve tebvîb (bablara ayırma) hususunda önceki eserlere nazaran bir değişim söz konusudur.⁴⁵¹

Hicrî II. asırda konuyla ilgili eser kaleme alan ulema arasında: Yahya b. Mübarek el-Yezîdî, İbrahim b. Muhammed el-Yezîdî, Ferrâ, el-Asmaî, , Ebû Ubeyd Kasım b. Sellam, İbnü's-Sikkî, Ebû

⁴⁴⁶ Çifçi, “Yapı ve Mana İlişkileri Açısından Arap Dilinde Üç Hareke”, 146-148.

⁴⁴⁷ Bu tür kelimelerin gayr-ı munsariflik durumları için bkz. Mahmut Ateş, *Kur'an'da Gayr-ı Munsarif İsimler* (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 38-47.

⁴⁴⁸ Geniş bilgi için bkz. İbnü's-Sikkî, *el-Maksûr ve'l-memdûd*, 41-42; İbn Vellâd, *Kitâbü'l-Maksûr ve'l-memdûd*, 3-4.

⁴⁴⁹ Geniş bilgi için bkz. Veşşâ, *el-Maksûr ve'l-memdûd*, 29-31.

⁴⁵⁰ Demirayak, “Maksûr ve Memdûd”, 27/453-454.

⁴⁵¹ Kalâtî, “Zâhiratü't-telif fi'l-maksûr ve'l-memdûd”, 230, 234, 235.

Hatim es-Sicistânî, Ebû Asîde, Müberred, Mufaddal b. Seleme, İbn Vellâd, İbn Rüstem et-Taberî, Ebû Cafer et-Taberî, Ebû Ömer ez-Zâhid, İbn Dureyd, Muhammed b. Osman el-Ca'd, , Ebû Muhammed Kasım el-Enbârî, İbn Dürüstüveyh, Ebû Bekir Muhammed b. Kasım, İbn Şukayr, İbn Keysân, Ebû Bekr İbn Muksim, Ebû Mansûr es-Seâlibî, İbnü't-Tüsterî, İbn Hâleveyh, İbn Şukayr el-Hazzâz, İbnü'l-Veşşâ, Ebû Ali el-Kâlî, Ebû Ali el-Fârisî, İbnü'l-Kûtıyye (ö. 367/977), İbn Cinnî, Ebü'l-Cûd, Ali b. Ahmed el-Mühellebî, İbn Sîde (ö. 458/1066), Muhammed b. Hübeyre (ö. 560/1165), Ebû Muhammed Ali b. ed-Dehhân (ö. 569/1174), Kemâleddin el-Enbârî ve Cemâleddin İbn Mâlik gibi isimleri saymak mümkündür.⁴⁵²

Bu türde telifin başlangıcından Nifteveyh'e kadar olan süreçte birçok dil âlimi eser vermiştir. Tezin bu kısmında ise Niftaveyh'in yaşadığı döneme kadar müstakil olarak kaleme alınan bazı *el-Maksûr ve'l-memdûd* türü eserler hakkında kısaca bilgi verilecektir.

1.6.1. Ferrâ'nın *el-Menkûs ve'l-memdûd*'u

Arap dili ve tefsir âlimi Yahya b. Ziyad el-Ferrâ'nın çoğu eseri günümüze ulaşmamıştır.⁴⁵³ Ancak maksûr ve memdûd türünde günümüze intikal eden ilk eser Ferrâ'ya aittir. Ferrâ'nın bu eseri mensur formda olup, ilki Abdülaziz el-Meymenî (1967) ikincisi ise Mâcid ez-Zehebî (1983) tarafından olmak üzere iki kez Kahirede neşredilmiştir.⁴⁵⁴

Eser, Arapça'da sonu elifi maksûra ve elifi memdûde ile biten kelimeleri ihtiva etmektedir. Kitabın başlığı konusunda bir ihtilaf söz konusudur. Nitekim İbnü'n-Nedim'in *el-Fihrist*'inde ve Suyûtî'nin *Buğyetü'l-vuâtı*'nda eser, *el-Maksûr ve'l-memdûd* adıyla geçmektedir.⁴⁵⁵ Ancak Abdülaziz el-Meymenî bu eseri *el-Menkûs ve'l-memdûd* şeklinde neşretmiştir. Ferrâ'nın menkûs kelimelere memdûd kelimeler içerisinde yer vermesi o dönemde terimlerin tam oturmamış olması ile açıklanabilir.⁴⁵⁶ Başka bir deyişle menkûs kelimeler memdûd kelimeler içerisinde değerlendirilmiştir. ancak Ferrâ sonrası dönemde bu geçişkenlik söz konusu değildir.

Ferrâ eserinde, menkûs ve memdûdun tanımlarını vermekle başlar. Sonrasında ise bu kelimelerin kıyasen bilinebileceği durumları sıralar. Ardından hem maksûr hem memdûd, sadece

⁴⁵² ez-Zâhid, "el-Maksûr ve'l-Memdud", Mukaddime, 17-18; el-Veşşâ', *el-Maksûr ve'l-Memdûd*, Mukaddime, 16-23; en-Nedîm, *el-Fihrist*, 162,174,184,210,224,230 vd.; Demirayak, "Maksûr ve Memdûd", 27/454.

⁴⁵³ Ferrâ'nın hayatı, ilmi kişiliği ve eserleri hakkında geniş bilgi için bkz. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 208-212; Brockelmann, *Târîhü'l-edebi'l-Arabî*, 2/199-200; Zülfikar Tüccar, "Ferrâ, Yahyâ b. Ziyâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/406-408; Zülfikar Tüccar, "el-Ferrâ, Hayatı ve Eserleri", *Şarkiyat Mecmuası* 8 (1998), 197-208.

⁴⁵⁴ Tüccar, "Ferrâ, Yahyâ b. Ziyâd", 12/407.

⁴⁵⁵ en-Nedîm, *el-Fihrist*, 210; Suyuti, *Buğyetü'l-Vuat*, 2/333.

⁴⁵⁶ Ferrâ, *el-Mankus ve'l-Memdud*, Mukaddime, 6.

maksûr ve sadece memdûd olan kelimelere dair örnekler verir. Bu türde yazılan diğer eserlerin aksine Ferrâ eserinde hem maksûr hem de mehmûz olan kelimelere yer vermektedir.⁴⁵⁷

1.6.2. İbn Dureyd'in *el-Maksûr ve'l-memdûd*'u

İbn Dureyd, Arap dili, şiir, neseb ve edebiyat alanlarında birçok eser kaleme almış bir âlim profiline sahiptir.⁴⁵⁸ Ahvaz valisi Abdullah el-Mikâlî ile oğlu İsmail el-Mikâlî'ye ithafen yazdığı *el-Maksûre*'si dışında *el-Maksûr ve'l-memdûd* adlı bir eser de telif etmiştir. İbn Dureyd en meşhur ve uzun kasidesi olarak bilinen *el-Maksûra* isimli eseri 231 beyit ihtiva etmektedir. Bu eser *el-Maksûretü'l-kubra* ve *el-Maksûretü'l-Dureydiyye* adıyla da bilinmektedir. Beyitlerin kafiyesi yani son harf maksûr elifi ile bittiği için *el-Maksûre* adını almıştır. İbn Dureyd bu eserinde Arapça'daki birçok maksûr kelimeyi bir araya getirmek suretiyle Arap diline olan hâkimiyetini göstermiştir. *el-Maksûre* adlı eser üzerine şerh, teşvih, tahmis vb. birçok çalışma yapılmıştır.⁴⁵⁹ Hatîb et-Tebrîzî'nin *Şerhu Maksûretü İbn Dureyd* adlı şerhi buna örnek verilebilir.⁴⁶⁰

İbn Dureyd'in eğitim maksadıyla kaleme aldığı kasidelerinden birisi de *el-Maksûr ve'l-memdûd* isimli eseridir. Kaside, *el-Maksûratü's-sugrâ* ve *el-Kasîde fî marifeti'l-maksûr ve'l-memdûd* diye de bilinmektedir.⁴⁶¹ İbn Dureyd eserin her beytinde maksûr veya memdûd türünden en az bir kelimeye yer vermek suretiyle Arap diline dair maksûr ve memdûd birçok kelimeyi 58 beyitte bir araya getirmiştir. Dîvânı içinde yer alan bu beyitler hakkında çeşitli şerh çalışmaları bulunmaktadır.⁴⁶² Bunlar arasında Mâcid ez-Zehebî-Salâh Muhammed el-Hiyemî ile Mehdî Ubeyd Câsim'in şerhleri örnek verilebilir.⁴⁶³

İbn Dureyd bu eserinde yazılışları farklı ancak okunuşları aynı olan maksûr ve memdûd türü kelimelere yer vermiştir. Yani hem maksûr hem memdûd gelip manası farklı olan veya ilk harfin harekesine bağlı olarak maksûr veya memdûd gelip manası aynı olan kelimeleri beyitlerde bir araya toplamıştır.⁴⁶⁴

1.6.3. İbn Vellâd'ın *el-Maksûr ve'l-memdûd*'u

Tam adı Ahmed b. Muhammed b. Velîd b. Muhammed et-Temîmî en-Nahvî el-Mısırî'dir. Künyesi Ebu'l-Abbas olup daha çok dedesine nispetle İbn Vellâd diye tanınmaktadır. Basra asıllı ve

⁴⁵⁷ Ferra, *el-Mankûs ve'l-memdûd*, 11-22, 28-41.

⁴⁵⁸ Hayatı hakkında bkz. Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ' fî tabakâti'l-üdebâ*, 191-194; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 2489-2499; Nuray, *İbn Dureyd ve Kitâbu'l-Melâhin Adlı Eserinin Arap Dilindeki Yeri*, 12-41.

⁴⁵⁹ Bkz. Fatma Özçakmak, "İbn Dureyd'in el-Maksûre'sine 17. Yüzyılda Yazılan Türkçe Bir Şerh; Vehbi-i Yemanî'nin Şerhi Kasidei İbn Dureyd Adlı Eseri", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 125 (2022), 180-182.

⁴⁶⁰ *el-Maksûre* hakkında yapılan çalışmalar için bkz. Hatîb Tebrîzî, *Şerhu Maksûrati İbn Dureyd*, thk. Fahreddin Kabâve (Beyrut: Mektebetü'l-meârif, 1994); Karaarslan, "İbn Dureyd", 19/418.

⁴⁶¹ Nuray, *İbn Dureyd ve Kitâbu'l-Melâhin Adlı Eserinin Arap Dilindeki Yeri*, 35.

⁴⁶² İbn Dureyd, *Şerhu'l-Maksûr ve'l-memdûd*, 10, 11, 18, 19 vd.; İbn Dureyd, *Divân-u İbn Dureyd*, 146-151.

⁴⁶³ Karaarslan, "İbn Dureyd", 19/418.

⁴⁶⁴ İbn Dureyd, *Şerhu'l-Maksûr ve'l-memdûd*, 21-48.

ilim kültürü bulunan bir aileye mensuptur. Babası başta olmak üzere Bağdat'ta ve Mısır'da dönemin önemli hocalarından ders almıştır.⁴⁶⁵

İlmî açıdan önemli bir âlim portresine sahip olmasına rağmen çokça eser telif eden biri değildir. Ancak günümüze ulaşan eserleri arasında *el-Maksûr ve'l-memdûd* adlı eseri büyük bir önem arz etmektedir. Çünkü eser bu türde yazılan sistemli kitapların başında gelmektedir. Bu eser bir mukaddime ve iki bölümden oluşmaktadır. Özellikle mukaddime kısmında İbn Vellâd, maksûr ve memdûd kelimeleri derlemede takip ettiği yöntem, telif amacı, maksûr ve menkûs ilişkisi, semâî- kıyâsî ayrımı vb. hususlara değinmiştir.⁴⁶⁶

İbn Vellâd, *el-Maksûr ve'l-memdûd* adlı eserinde Halil b. Ahmed'in *Kitâbü'l-Ayn*'nında uyguladığı metodun aksine, alfabetik sıralamayı takip ettiğini belirtmektedir. Bu sayede kelimelere vakıf olmak isteyenlere bir kolaylık sağlama niyetini dile getirir. İbn Vellâd, kitabın ilk kısmında maksûr ve memdûdun tanımı yapmış ve semâen bilinen hallerini açıklamıştır. İkinci bölümde ise maksûr ve memdûdun kıyasen bilineceği durumları zikretmiştir. Eser, alfabetik olması, pratikliği, çok sayıda maksûr ve memdûd kelime barındırması, tertibi ve ardından gelen esere kaynak oluşu gibi hususiyetleriyle öne çıkmıştır.⁴⁶⁷

Eser ilk olarak Paul Brönnle tarafından Leiden'de 1900 yılında neşredilmiştir. Ardından Muhammed Bedreddin en-Na'sânî eseri 1908'de tashih etmiştir. İbrâhim Muhammed Abdullah ise eseri 2008'de yeniden yayımlamıştır. Kitap hakkında gerek İbn Vellâd'ın çağdaşları tarafından gerekse yakın zamanda reddiye, tez vb. çalışmalar yapılmıştır. Ali b. Hamza el-Basrî'nin (ö. 375/986), *Kitâbü'r-Red 'alâ İbn Vellâd fi'l-Maksûr ve'l-memdûd* isimli reddiye mahiyetindeki kitabı ile Hâlid b. Muhammed b. Süleyman el-Cum'a'nın "*İbn Vellâd luğaviyyen ma'a tahkîki kitâbihi el-Maksûr ve'l-memdûd*" adlı doktora tezi bu çalışmalara örnek gösterilebilir.⁴⁶⁸

Buraya kadar maksûr ve memdûd kelimelere ve literatürüne dair genel olarak bilgi verilmiştir. Takip eden sayfalarda Niftaveyh'in *el-Maksûr ve'l-memdûd* adlı eseri incelenecektir.

2. NİFTAVEYH'İN *EL-MAKSÛR VE'L-MEMDÛD*'U

Daha önce de zikredildiği üzere maksûr ve memdûd türü kelimeleri derleme faaliyeti II/VIII. asırda başlamış ve III-IV/IX-X. yüzyıllar arasında büyük bir ivme kazanmıştır. Niftaveyh de bu tarz

⁴⁶⁵ Hayatı hakkında bkz. Arafât Faysal Abdülvehhâb Abdülkerîm Mennâ, *Ebü'l-Abbâs İbn Vellâd ve cühûdühû fi'n-nahv ve's-sarf* (Basra Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 2005), 5-8, 13-18; Ahmet Özel, "İbn Vellâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), EK-1/604.

⁴⁶⁶ İbn Vellâd, *Kitâbü'l-Maksûr ve'l-memdûd*, 1-6; Özel, "İbn Vellâd", EK-1/604.

⁴⁶⁷ Geniş bilgi için bkz. Ahmed Nasîf Câsim, "Eserü'l-maksûr ve'l-memdûd li İbn Vellâd fi'l-hareketi'l-luğaviyye", *Mecelletü Âdâbi'l-Müstansirîyye* 2/2 (1397 1977), 9-40.

⁴⁶⁸ Abdülkerîm Mennâ, *Ebü'l-Abbâs İbn Vellâd ve cühûdühû fi'n-nahv ve's-sarf*, 13-18; Özel, "İbn Vellâd", EK-1/604-605.

teliflerin artış gösterdiği bir dönemde yaşamıştır. Bu dönemde Niftaveyh'in yanı sıra hocası Müberred, çağdaşları İbn Dureyd, İbnü'l-Veşşâ, İbn Vellâd ve Ömer ez-Zâhid gibi isimler *el-Maksûr ve'l-memdûd* adı altında kitaplar ve risaleler kaleme almışlardır.⁴⁶⁹

Arap dilinin sahip olduğu incelikleri ve kullanımları ortaya koymada bu tür eserlerin rolü yadsınamaz. Özellikle Arapçanın kelime varlığının bir kısmını oluşturan bu sözcüklerin tanıtımı, dilin gelişimini görme bakımından önemlidir. Bu noktada Niftaveyh, nahiv ilmiyle temayüz etmesinin yanında lügat ilmiyle de iştiğal etmiştir. Nitekim bu türe dair yazdığı *el-Maksûr ve'l-memdûd* adlı eserinde bunu görmek mümkündür.

Bu kısımda eserin temel özellikleri, içeriği, yöntemi, önemi, kullanılan kavramlar, istişhâd ettiği kaynaklar, kendisinden sonraki döneme etkisi gibi durumlar ele alınacaktır. Ardından eser, içerdiği başlıklar ve örnekler üzerinde değerlendirilmeye tabi tutulacaktır.

2.1. Eserin Nüshasının Tanıtımı

Niftaveyh'in *el-Maksûr ve'l-memdûd* adlı eseri Hasan Şâzelî Ferhûd tarafından *Câmi'atü's-Suud Mecelletü Külliyyeti'l-âdâb*'ta 1976 yılında Riyâd'da ardından 1980 yılında Kahire'de neşredilmiştir. Muhakkik, eserin mahtut halinin Medine'de Riyad Üniversitesinin mahtut eserler kısmında Muhammed Mazhar el-Fârikî Kütüphanesinde korunduğunu belirtmiştir. Buna göre tek nüsha olan eser sekiz varaktan oluşmaktadır. Her varakın 22 satır her satırın da yaklaşık 11 kelime olduğu aktarılmıştır. Ferhûd, ilk sayfada eserin ve müellifin adının geçtiğini ifade etmiştir. Nüshanın hangi tarihte kim tarafından yazıldığına dair bilgi bulunmamakla birlikte nesih hattıyla kaleme alındığı belirtilmektedir.⁴⁷⁰

2.2. Eserin Niftaveyh'e Aidiyeti

Niftaveyh, nahiv, lügat, tarih, ahbâr vb. birçok alana dair eser telifinde bulunmuş olsa da sadece *Meseletü's-subhan ve el-Maksûr ve'l-memdûd* adlı eserleri günümüze ulaşmıştır. *Meseletü's-subhan* adlı eseri sened yoluyla nakledilmesi ve çoğu kaynakta yer almasına karşın *el-Maksûr ve'l-memdûd* isimli eseri, Niftaveyh hakkında bilgi veren kaynaklarda geçmemektedir. Bu durum eserin Niftaveyh'e aidiyeti konusunda bir şüphe uyandırmaktadır. Ancak eserin mahtut nüshasında Niftaveyh'in ismi yer almaktadır. Ayrıca eserde Niftaveyh ibaresinin yanı sıra Kûfe mezhebinin takip edilmesi ve Niftaveyh'in, mezhebin bazı ıstılahlarını kullanması eserin Niftaveyh'e aidiyetini güçlü kılan başlıca unsurlardır.⁴⁷¹ Bunun yanı sıra İbn Câbir el-Endelüsî'nin (ö. 780/1378) *Manzûmetü'l-Maksûr ve'l-*

⁴⁶⁹ Kalâtî, "Zâhiratü't-te'lif fi'l-maksûr ve'l-memdûd", 230-238.

⁴⁷⁰ Niftaveyh, "Kitabu'l Maksûr ve'l Memdud", Muhakkikin girişi, 104.

⁴⁷¹ Niftaveyh, "Kitabu'l Maksûr ve'l Memdud", Muhakkikin girişi, 103; Tüccar, "Niftaveyh", 33/83.

memdûd adlı eserinin muhakkiki Ali Hüseyin el-Bevvâb, Niftaveyh'i bu türe dair eser veren dilciler arasında saymaktadır.⁴⁷²

2.3. Eserin İçeriği

Niftaveyh, maksûr ve memdûd kelimeleri ele aldığı eserinde nahiv, lügat ve Arapların kullandıklarına dair birçok hususa değinmiştir. Eserde kelimelerin yazılışları, i'râb durumları, ikil ve çoğul şekilleri, munsarif-gayrı munsarif halleri, bazı bab ve kalıptan gelme durumları vb. hususları kısa ve öz bir anlatımla ortaya konmuştur.⁴⁷³

Niftaveyh risalede maksûr ve memdûd kelimelerin yanı sıra mehmûz isim ve fiilleri de ele almıştır. Mehmûz başında, ortasında veya sonunda hemze bulunan kelimelere denir. Ancak maksûr-memdûd literatürü içerisinde sadece sonunda hemze olan mehmûz kelimeler kastedilmektedir.⁴⁷⁴ Zira sonu hemzeli mehmûz kelimeler, maksûr ve memdûd kelimeler ile lafız itibarıyla benzerlik arz etmektedir.⁴⁷⁵ Ayrıca bazı Arap kabilelerinin, hemzeleri ortadan kaldırarak konuşmalarının maksûrun memdûdla karışmasına sebebiyet verdiği yönünde görüşler de vardır. Bu yüzden ilk dönemlerden itibaren hemzenin gerek kıraat gerekse lügat ilmiyle yakın bir ilişkisi söz konusu olmuştur.⁴⁷⁶ Niftaveyh de eserinde bu tür kelimeleri özellikle i'râb bakımından kıyasa tabi tutmuştur. Nitekim risalenin ilk başlığı hemze babı ile ilgilidir. Bu bab altında mehmûz fiillerin nasıl yazılacağı, gerekli şartları, i'râb durumları, ism-i fâil ve ism-i mef'ûl halleri belirtilmiştir. Mehmûz kelimelere dair bir başlıkla başlaması da eseri farklı kılan bir unsurdur. Çünkü bu türdeki diğer eserlere bakıldığında mehmûz kelimelere başlıklandırma olmaksızın yer verildiği görülmektedir. Niftaveyh eserinde bu kelimelere özel bir bab ayırmasıyla diğerlerinde ayrılmaktadır.

Niftaveyh'ten önceki ve sonraki süreçte yazılan eserlerde mehmûz kelimelere yer verildiği görülmektedir. Mesela Ferrâ, *el-Menkûs ve'l-Memdûd* adlı eserinde mehmûz kelimelere dair başlıklara değinmiştir. Bu minvalde o, sonu hemzeli gelen الضمّ ve الحجا gibi bazı sözcükleri maksûr mehmûz kategorisinde değerlendirmiş ve kelimelerin elif üzere yazıldıklarını anlatmıştır.⁴⁷⁷ Aynı şekilde Niftaveyh'ten sonraki dönemde yaşamış İbn Vellâd ve Ebû Ali el-Kâlî de *el-Maksûr ve'l-memdûd* adlı eserlerinde mehmûz kelimeleri ele almışlardır. İbn Vellâd eserinde mehmûz kelimelere özel bir başlık altında değinmemiştir. Daha çok bu kelimelerin maksûr ve memdûd kelimelerle benzeşmesi durumlarını

⁴⁷² Bkz. el-Endelûsî, *Manzûmetü'l-Maksûr ve'l-Memdud*, Muhakkikin girişi, 4.

⁴⁷³ Tüccar, "Niftaveyh", 33/83.

⁴⁷⁴ Ebû Bekr Abdülkahir Cürçânî, *el-Miftâh fi's-sarf*, thk. Ali Tevfik Hamed (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1987), 40.

⁴⁷⁵ Bkz. Ahmed İbrahim Hıdır - İnâs Velîd Es'ad, "el-Furûku'd-delâliyye beyne'l-müttefak hataen ve'l-muhtelif lafzen ve ma'nen mine'l-maksûr ve'l-memdûd ve'l-mehmûz", *Âdâbü'r-râfidîn* 72 (2018), 87-100.

⁴⁷⁶ Veşşâ, *el-Maksûr ve'l-memdûd*, Muhakkikin girişi, 3-4; İsmail Durmuş, "Hemze", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/190-192.

⁴⁷⁷ Mehmuz kelimeler hakkında bk.Ferra, *el-Mankûs ve'l-memdûd*, 28-31.

ele almıştır. Mesela الحجا kelimesi maksûr olup mehmûz değildir veya الحمأ sözcüğü mehmûz olup memdûd değildir, şeklinde açıklamalarda bulunmuştur.⁴⁷⁸ Ebû Ali el-Kâlî ise eserinde mehmûz kelimelere özel bir başlık açmıştır. Eserinde sonu hemze ile biten bazı kelimelerin hem mehmûz hem de maksûr olduğunu belirtmiştir.⁴⁷⁹ Ferrâ'dan Niftaveyh ve sonraki dönemde kaleme alınan bazı eserlerde mehmûz kelimelere yer verilmiştir. Ancak Niftaveyh de dâhil olmak üzere eserlerde bu kelimelere çok az değinilmiştir. Niftaveyh de bu kelimelere eserinde başlık açmak suretiyle yer vermiştir. Diğer eserlerden farklı olarak o, bu kelimelerin i'râb, ikil, çoğul vb. hallerine de değinmiştir.⁴⁸⁰

Eser literatürdeki diğer kitaplardan farklı olarak sonu illetli fiillerin “yâ”lı veya “vâv”lı olmalarına göre maksûr gelme durumlarını, mâzi ve muzârî hallerindeki değişimlerini ve ikil şekillerini vererek başlamaktadır. Ayrıca eserde maksûr ve memdûd kelimelerin ism-i fâil, ism-i mef'ûl, masdar vb. formlarına da yer verilmektedir. Bu türe dair diğer eserler gibi Niftaveyh de maksûr-memdûd kelimelerde semâi ve kıyâsî ayırımına gitmiştir. O, gerek semâi gerekse kıyâsî kısımları açıklarken bolca kural ve kaide ortaya koymuştur. Herhangi bir başlıklandırmaya gitmeden semâi maksûr isimleri örnekler ve Arapların kullanımları eşliğinde beyan etmiştir.⁴⁸¹

Eserde günümüz Arapçasında menkûs isimler kategorisinde değerlendirilen ليالٍ-ليالي ve المنتهـ المنتهي gibi kelimelerin maksûr kelimeler içerisinde ele alındığı görülmektedir. Niftaveyh'ten önce Ferrâ'da bu durumu görmek mümkündür. Nitekim Ferrâ *el-Menkûs ve'l-memdûd* adlı eserinin baş kısımlarında menkûs kelimelere yer vermektedir. Buna göre Ferrâ, sonu noktasız yâ ile biten kelimeleri de menkûs diye isimlendirmektedir. Ancak daha sonra eserde menkûs kelimelerin maksûr kategorisinde değerlendirildiği göze çarpmaktadır.⁴⁸² Buradan hareketle ilk dönemlerde terimlerin kapsamı konusunda belirsizliklerin olduğu söylenebilir. Niftaveyh de menkûs türü kelimeleri maksûr diye isimlendirmektedir. Bu yüzden eserinde noktalı veya noktasız yâ ayırımına gitmemiştir.

Kitapta genel olarak dağınık bir tasnifin olduğu söylenebilir. Şöyle ki hemze babından önce maksûra ilişkin bilgiler yer alırken hemze babından sonra maksûr babı gelmiştir. Bu kısımda maksûr kelimelerin i'râbına, kelimelerde telaffuz-kitabet ayırımına ve maksûr-memdûd kelimelerin zamirlere ve zahir isimlere izafe edilmelerine değinilmiştir. Maksûr babı içerisinde memdûd kelimelerin zamirlere

⁴⁷⁸ Bk. İbn Vellâd, *Kitâbü'l-Maksûr ve'l-memdûd*, 37,41,72,123, vd.

⁴⁷⁹ Bk. Ebu Ali el-Kâlî, *el-Maksûr ve'l-Memdud*, 267, 278, 281, 282, vd.

⁴⁸⁰ Niftaveyh, “Kitâbü'l-Maksûr ve'l-memdûd”, 111-112.

⁴⁸¹ Niftaveyh, “Kitâbü'l-Maksûr ve'l-memdûd”, 108-112.

⁴⁸² Ferrâ, *el-Mankûs ve'l-memdûd*, 11-15.

izafesi ve i'râb durumları yer almaktadır. Bu baktan sonraki kısımda örnekler eşliğinde kıyâsî maksûr hakkında bilgiler verilmiştir.⁴⁸³

Eserde memdûd kelimeler ilk harfinin harekesine ve munsarif-gayrı munsarif olma durumuna göre ele alınmıştır. Bu bölümdeki memdûd kelimeler kökenlerine inilerek, eş anlamlıları verilerek ve Arapların kullanımı temel alınarak açıklanmıştır. Ardından memdûda dair bazı cemi kalıpları ilk harflerinin harekesi ve munsarif-gayrı munsarif olmaları ekseninde ele alınmıştır.

Niftaveyh, memdûd kelimelerden sonra maksûr kelimeleri de ilk harfin harekesi ve munsarif-gayrı munsarif olmaları bağlamında değerlendirmiştir. Bu kısımda maksûr kelimelerin iştikaklarına, ikil-çoğul hallerine ve i'râb şekillerine ilişkin açıklamalar vardır. Öte yandan bu bölümde bir maksûr kelimenin neden elif ya da yâ üzere yazılacağına dair bilgiler de bulunmaktadır.⁴⁸⁴ Bu münasebetle tezin sonraki kısımlarında bu bilgilere değinilecektir.

Niftaveyh'in el-Maksûr ve'l-memdûd adlı eseri genelde kendisinden önce yazılan eserlerle içerik olarak benzeşmektedir. Bu yüzden aşağıda maksûr ve memdûda dair bazı kısımlar verildikten sonra eseri diğerlerinden farklı kılan bölümlere yer verilecektir.

Niftaveyh, maksûr ve memdûd kelimeleri munsarif ve gayrı munsarif ile ilk harflerinin harekesine göre tasnif etmiştir. Eserinde bu kelimeleri belirli başlıklar üzerinden aktarmıştır. Eser başlarda nâkıs fiil ve isimler hakkında bilgiler vermektedir. Ancak eserin ilk babı hemze babıdır. Ardından maksûr ve maksûra ilişkin birtakım i'râb halleri ve kaideler yer almaktadır. Niftaveyh maksûra memdûddan önce yer vermekle beraber eserin ilerleyen başlıklarında tekrar maksûra ilişkin hususlara değinmiştir.

2.3.1. Maksûr Babı

Niftaveyh bu baba maksûrun i'râbına ilişkin bilgiler vererek başlamaktadır. Buna göre maksûr ref, nasb ve cerr halinde de herhangi bir değişikliğe uğramaz. Munsarif olması halinde kendisine tenvin de bitişebilir. Memdûd kelimelerde ise i'râb söz konusudur. Yani ref, nasb ve cerr hallerinde hareke ile i'râb alır. Ayrıca memdûdun zamirlere ve zahir isme izafeti hususunda da önemli bilgiler vermektedir. Memdûd kelimeler zamir bitiştiğinde ref hallerinde vâv, nasb hallerinde elif, cerr durumunda ise yâ ile i'râb alırlar. Ancak memdûd kelimeler zahir isme izafe edildiklerinde hareke ile i'râb alırlar. Niftaveyh'in bu ayırımına telaffuz-kitabet ayırımı denilebilir. Zira izafe edilen kelimeler lafız itibariyle harf ile kitabet açısından hareke ile i'râb alırlar. Yani okunuş ve yazılış bakımından bir farklılık söz konusudur. Mesela مررت برداء زيد cümlesindeki memdûd isim her ne kadar yazılış bakımından yâ

⁴⁸³ Muhakkik, maksûr babına dair örneklere geçmeden önce sayflar arası bir kaydırma yapmıştır. Bu bâba dair örnekler bir sonraki sayfaya geçmiştir. Niftaveyh, "Kitâbü'l-Maksûr ve'l-memdûd", 113-115.

⁴⁸⁴ Niftaveyh, "Kitâbü'l-Maksûr ve'l-memdûd", 118-122.

içermese de lafızda yâ'yı barındırdığı belirtilmiştir. Bu husus türe dair diğer eserlerde yer alsa da Niftaveyh eserinde bunu lafız-kitabet ayrımı üzerinden temellendirmiştir.⁴⁸⁵

2.3.2. Maksûrdan Bir Bab

Niftaveyh alana dair yazılan diğer eserlerin aksine kıyâsî maksûr kelimelerin bir kısmını باب جرحی ve أساری, كسالی, فعلی ve فعالی, فعالی, فعالی ve فعالی vezninde çoğul gelen کسالی, جرحی ve أساری sözcükleri kıyâsî maksûr içerisinde yer alır. Aynı şekilde فعالی vezninde gelen ancak tekil mana ifade eden kelimeler de maksûr sayılır. Buna حُبَّازِي ve جُمَادِي, حُبَّارِي örnek verilebilir.⁴⁸⁶

“yâ”lı olsun veya olmasın başında mim harfi bulunan sonu illetli her isim maksûrdur ve sonu noktasız yâ ile yazılan elif-i maksûre ile yazılır. مَغْنَى ve مَقْصَى, مَسْعَى isimleri buna örnek verilebilir. Aynı şekilde başında fiilden zâid mim bulunduran her masdar da kıyâsî maksûr içerisinde değerlendirilir ve noktasız yâ şeklinde elif-i maksûre ile yazılır.⁴⁸⁷ Örneğin مَدْعَى ve مُقْتَضَى, مَسْدَعَى masdarları bu türdendir. Müennes formu فعلى vezninde gelen kelimeler gayr-ı munsariftir ve son harfleri elif-i maksûredir. Buna ثَلْكِي, عَطْشِي, حَبْلِي, ثَلْكِي vb. kelimeler örnek verilebilir.⁴⁸⁸

2.3.3. İlk Harfi Fethalı Olup Sonu Elif Şeklinde Yazılan Maksûr İsimler

Bu başlık içerisinde Niftaveyh, sonu elif ile yazılan munsarif maksûr kelimeler ile onların tesniye ve çoğul hallerine ilişkin birtakım kurallar vermektedir. Bu tür maksûr isimlere القفا, العصا, الشجا, الجدا vb. sözcükler örnek verilebilir. Niftaveyh bu tarz kelimelerin ikil hallerinin vâv ile geldiğini belirtmektedir. Buna göre عَصَا ve قَفَا kelimelerinin ikilleri عَصَوَان ve قَفَوَان şeklinde gelir.⁴⁸⁹ Çoğul formlarında ise iki durum söz konusudur. Eğer maksûr kelime tekilse çoğul hali memdûd şeklinde gelir. Örneğin قَفَا, حَشَا ve مَنَا kelimeleri أَقْفَاء, أَحْشَاء ve أَمْنَاء şeklinde çoğul yapırlar. Bu kategoride gelen maksûr kelime bazen çoğul olabilir. Mesela القَنَا ve المَهَا kelimeleri çoğul olup bunların tekil halleri قَنَاة ve مَهَاة sözcükleridir.⁴⁹⁰

⁴⁸⁵ Niftaveyh, “Kitâbü'l-Maksûr ve'l-memdûd”, 113; Veşşâ, *el-Maksûr ve'l-memdûd*, 29-30.

⁴⁸⁶ Niftaveyh, “Kitâbü'l-Maksûr ve'l-memdûd”, 113.

⁴⁸⁷ Hasan, *en-Nahvu'l-vâfi*, 4/609.

⁴⁸⁸ Niftaveyh, “Kitâbü'l-Maksûr ve'l-memdûd”, 115.

⁴⁸⁹ İbn Yaî'ş, *Şerhu'l-Mufassal*, 4/34.

⁴⁹⁰ Niftaveyh, “Kitâbü'l-Maksûr ve'l-memdûd”, 118.

2.3.7. İlk Harfi Kesreli Munsarif Maksûr İsimler

Bu kısımda ise ilk harfi kesreli olan munsarif maksûr kelimeler yer almaktadır. Yukarıda olduğu gibi Niftaveyh burada da sadece örnek vermekle yetinmiştir. Bu tür maksûr kelimelere القرى, البلى, القلى, السوى vb. örnek gösterilebilir.⁴⁹⁵

2.3.8. Memdûd Babı

Niftaveyh maksûr kelimelere dair kural, hüküm ve örneklerin ardından memdûda ilişkin hususlara değinmiştir. Ancak memdûda değindikten sonra yine maksûra dair noktalara temas etmiştir. Bu yönüyle eserde derli toplu bir yapının olduğunu söylemek güçtür. Maksûrda olduğu gibi memdûda da ilk harfinin harekesi ve munsarif-gayr-ı munsarif olma durumları temel alınarak başlıklandırmaya gidilmiştir.

2.3.9. İlk Harfi Dammeli Munsarif Memdûd İsimler

Bu kısımda genellikle ses ismi olan kelimeler yer almaktadır. Niftaveyh kelimeleri yer yer açıklayarak bazen de çoğul hallerini vermek suretiyle belirtmiştir. Mesela العواء, الدعاء, الرغاء, الزهاء gibi kelimeler bu türdendir.⁴⁹⁶

2.3.10. İlk Harfi Kesreli Munsarif Memdûd İsimler

Niftaveyh bu başlık içerisinde birçok memdûd kelimeye yer vermiştir. Gerek kelimelere ilişkin açıklamaları gerek ikil ve çoğul hallerini ele alması büyük bir önemi haizdir. Bu türe البناء, اللواء, الإنباء, المراء, الشتاء, الغناء gibi kelimeler örnek verilebilir.⁴⁹⁷ Niftaveyh bu alandaki diğer eserlerden farklı olarak hece harflerinin de memdûd olduğunu ifade etmiştir. Buna göre الباء, الحاء, الهاء, التاء, الخاء vb. hece harfleri memdûd kabul edilirler.⁴⁹⁸ Aynı şekilde bu tür; yani ilk harfi kesreli olup sonu elif ve hemze (elif-i memdûde) ile biten sülâsî mezîd masterlar da memdûd şekilde yazılırlar. Mesela الانتهاء, الإيعاء, الإيعاء ve الإيعاء masterlarında durum böyledir.⁴⁹⁹

2.3.11. İlk Harfi Fethalı Munsarif Memdûd İsimler

Niftaveyh bu bölümde ilk harfi fethalı munsarif memdûd kelimeleri, Arap dilindeki kullanımlarını ve ikil-çoğul hallerini vermiştir. الدواء, الغداء, الثراء, الفضاء, الدواء gibi kelimelere bu kapsama girmektedir.

⁴⁹⁵ Veşşâ, *el-Maksûr ve'l-memdûd*, 34-35.

⁴⁹⁶ Niftaveyh, "Kitâbü'l-Maksûr ve'l-memdûd", 114; İbnü'l-Esîr, *el-Bedî'fi ilmi'l-A'rabiyye*, 2/610-611.

⁴⁹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Bedî'fi ilmi'l-A'rabiyye*, 2/70.

⁴⁹⁸ Niftaveyh, "Kitâbü'l-Maksûr ve'l-memdûd", 116.

⁴⁹⁹ Veşşâ, *el-Maksûr ve'l-memdûd*, 31.

2.3.12. İlk Harfi Fethalı Gayr-ı Munsarif Memdûd İsimler

Bu kısımda Niftaveyh ilk harfi fethalı olan gayr-ı munsarif memdûd kelimeleri ele almıştır. Bu tür kelimeler kendilerine elif lââm takısı girmesiyle munsarif olabilirler. Böylelikle Niftaveyh bir kelimenin elif lââm takısı almasıyla munsarif olacağını belirtmiştir. Bu tür kelimelere *حمراء, خضراء*, *حساء*, *علياء*, *بأساء*, *بغضاء*, *حساء* gibileri örnek verilebilir. Ayrıca Niftaveyh bu kelimelerin ikil ve çoğul hallerinin yanı sıra i'râb durumlarını da ele almıştır.⁵⁰⁰

Memdûda dair diğer başlıklarda Niftaveyh, bazı vezinlerin memdûd olduğunu belirtmiş ve örnekler eşliğinde açıklamalarda bulunmuştur. Söz gelimi *أفعلاء, فُعلاء, فِعْعال, أفعال* vezinlerinden gelen memdûd kelimeler tarzında başlıklandırmalar yapmıştır. Diğer *el-Maksûr ve'l-memdûd* türü eserlerin aksine vezinleri başlık olarak aktarmıştır. Ancak sistemli ve düzenli bir sıra takip etmemiştir.

2.3.13. Nâkıs Fiiler ve İsimler

Niftaveyh herhangi bir başlıklandırmaya başvurmadan risalesinin başlarında nâkıs fiiller ve onların ism-i fâil ve ism-i mef'ûl gibi hallerine ilişkin hususlara değinmiştir. Buna göre üç harften oluşan sonu illetli her mâzi fiil aslı yâ ise sonu yâ, aslı vâv ise sonu elif olarak yazılır. Söz gelimi *قضى, مشى* ve *سعى* nâkıs fiilleri yâ üzere yazılırlar. Çünkü bu fiillerin aslı *مشيت, قضيت* ve *سعيت* örneğinde olduğu gibi yâ'dır. *غزا* ve *دعا* fiillerinin sonu ise elif şeklindedir. Zira bu fiillerin aslı *غزوت* ve *دعوت* da olduğu gibi vâv'dır. Bundan sonra Niftaveyh bu fiillerin ikil hallerini de vermektedir. Aynı şekilde nâkıs meçhul muzârî fiiller ister “yâ”lı olsun ister “vâv”lı olsun sonları yâ ile yazılır. Buna *يُدعى* ve *يُقضى* fiilleri örnek verilebilir.⁵⁰¹ Niftaveyh'in fiillerin aslına vurgu yapması ve tesniye hallerini vermesi kelimelerin kökenine vakıf olmayı kolaylaştırmaktadır.

Niftaveyh, nâkıs fiillerin ism-i fâil ve ism-i mef'ûl formlarında nasıl yazılacaklarına ve i'râb hallerine ilişkin birtakım bilgiler vermektedir. Bu tür isimler ref ve cer hallerinde tek bir surette, nasb durumunda ise fetha ile i'râb alırlar. Mesela *داعٍ* ve *جاءني داعٍ* şeklinde yazılır ve sonu değişikliğe uğramaz. Ancak nasb halinde *رأيت قاضياً* şeklinde fetha ile i'râb alır. Bu kelimeler izafet durumu yoksa veya kendilerine elif lââm takısı bitişmediği sürece tenvinli yazılırlar. Yani *القاضي* ve *قاضي* gibi örneklerde kelime tenvin almaz. İsmi mef'ûl formunda ise eğer kelimenin aslı yâ ise yâ üzere, aslı vâv ise vâv ile yazılır. Örneğin *قضى* fiili *دعا, مقضى* fiili ise *مدعٍ* şeklinde yapılır.

⁵⁰⁰ Niftaveyh, “Kitâbü'l-Maksûr ve'l-memdûd”, 117.

⁵⁰¹ Niftaveyh, “Kitâbü'l-Maksûr ve'l-memdûd”, 108-109.

Niftaveyh bu formları verirken genellikle ikil ve çoğul hallerinin yanı sıra dildeki kullanımlarına da değinmiştir.⁵⁰²

Sülâsî mezîd mutel fiiller ile bu fiillerin ism-i fâil ve ism-i mef'ûl formları da maksûr yazılır. Mesela انتهى, اقتضى, أدنى ve انتهى fiillerinde durum böyledir. Bu fiillerin mastarları ise ister “yâ”lı isrer “vâv”lı olsunlar memdûd şeklinde yazılır. Örneğin ابغى, استبقى, انتهى fiillerinin masdarları, استبقاء, ابتغاء ve انتهاء şeklinde gelir. Bu tür fiillerin ism-i mef'ûlü ise daima maksûr halde yazılır. Söz gelimi yukarıdaki fiillerin ism-i mef'ûlleri مبنغى, مُستبقى, منتهى şeklinde gelir.⁵⁰³

Yukarıdaki örneklere bakıldığında Niftaveyh'in nâkıs fiilleri ve menkûs isimleri maksûr ve memdûd içerisinde ele aldığı belirtilebilir. Niftaveyh'ten önceki eserlerde bu tür fiillere çok az yer verilmiştir. Daha önce geçtiği üzere maksûr ve memdûd kelimelerin kapsamına fiillerin ve harflerin girmesi konusunda ihtilaf bulunmaktadır. Çünkü maksûr ve memdûd denilince akla isim gelmektedir.⁵⁰⁴

2.3.14. Hemze Babı

Niftaveyh bu başlık kapsamında mehmûz fiilleri ve onların ism-i fâil, ism-i mef'ûl, masdar vb. halleri ile i'râb durumlarına ilişkin açıklamalarda bulunmaktadır. Buna göre sülâsî veya rûbai mehmûz fiiller ister mücerred olsun ister mezîd; hemzeleri elif üzerine yazılır. Mesela تمراً, خبأ, اختبأ, نشأ, تهزأ gibi fiiller bu kapsamdadır.⁵⁰⁵

Bu türdeki kelimelerin masdarları eğer sülâsî mezîd ise vâv üzere yazılırlar. Örneğin تهيأ ve تهلأ fiillerinin masdarları تهيؤا ve تهلؤا şeklinde gelir. Her ne kadar Niftaveyh risalede sülâsî mezîd ifadesinin kullanmış olsa da bundan maksat تفعّل veznidir. Zira mehmûz fiil sadece bu baktan vâv üzere gelir. Mehmûz fiillerin ism-i fâili مستبطيء, ism-i mef'ûlü ise مستبطاً formatında gelir. Mehmûz kelimeler i'râblarını tam alırlar. Yani müfred ise ref halinde damme, nasb halinde fetha ve cerr halinde kesre ile i'râblanırlar.⁵⁰⁶

⁵⁰² Niftaveyh, “Kitâbü'l-Maksûr ve'l-memdûd”, 109-110.

⁵⁰³ Niftaveyh, “Kitâbü'l-Maksûr ve'l-memdûd”, 110; İbn Yai' ş, Şerhu'l-Mufassal, 4/36-38.

⁵⁰⁴ Bkz. Endelûsî, İrtişâfü'd-darab min lisani'l-Arab, 2/516-517; Hasan, en-Nahvu'l-vâfi, 4/605.

⁵⁰⁵ Niftaveyh, “Kitâbü'l-Maksûr ve'l-memdûd”, 111.

⁵⁰⁶ Niftaveyh, “Kitâbü'l-Maksûr ve'l-memdûd”, 111-112.

2.4. Eserde Kullanılan Yöntem

Niftaveyh, risalede birçok maksûr, memdûd ve mehmûz kelimeye yer vermiştir. Eserde genel kaideler vermek suretiyle kelimelere ilişkin hususlara değinildiği söylenebilir. Ayrıca nahiv ve lügat âlimi olması nedeniyle Niftaveyh'in i'râba ve kelimelerin kökenine ayrı bir önem atfettiği görülmektedir. Niftaveyh kelimelerin iştikakının yanısıra eş anlamlarına ve Arap dilindeki kullanımlarına da değinmiştir. Risalede bu alanda eser veren isimlerden iktibaslar, Kur'ân, hadis ve şiirden istişhâd oldukça azdır.

Niftaveyh, eserinde Kûfe dil ekolünün prensiplerini ve ıstılahlarını kullanmaya özen göstermiştir.⁵⁰⁷ Eserde “hafđ, meknî, kinaye, fiil-i müstakbel, ref-nasb-cer-cezm” vb. kavramlar yer almıştır. Zira Basralılar genellikle “cer” ifadesini Kûfeliler ise “hafđ” kavramını kullanmaktadırlar. Ayrıca Kûfeliler harf-i cerleri “hurufu'l-hafđ veya hurufu's-sıfat” diye ifade ederler.⁵⁰⁸ Aynı şekilde Kûfeliler zamir ve mudmar'ın yerine kinaye ve meknî lafızlarını, muzârî fiilin yerine de fiil-i müstakbel sözcüğünü kullanmaktadırlar.⁵⁰⁹ Basralılar bina alametlerini fetha, damme, kesre ve sükun, i'râb alametlerini de ref, nasb, cerr ve cezm diye isimlendirmektedir. Kûfe ekolü ise hem bina hem de i'râb alametlerini ref, nasb, cerr ve cezm diye adlandırmaktadır.⁵¹⁰ Niftaveyh de eserinde yukarıda ismi geçen Kûfe dil ekolüne özgü terimleri kullanmıştır.

2.5. Eserde İstişhâd

Niftaveyh *el-Maksûr ve'l-memdûd*'unda başka âlimlerden nakilde bulunmamakla birlikte bazı meseleleri örneklendirme konusunda Kur'ân ve şiirle istişhâdda bulunmuştur. Eserde yapılan istişhâdların sayısı oldukça azdır.

2.5.1. Kur'ân'la İstişhâd

Niftaveyh üç yerde Kur'ân'dan istişhâdda bulunmaktadır. Bunların ilki nâkıs fiillerin tesniye durumları ile maksûr şekilde gelen bazı cemi kalıpları hakkındadır. Nâkıs fiilleri “vâv”lı ve “yâ”lı gelme durumlarına göre taksim eden Niftaveyh, tesniye hallerini de ele almış ve örnek mahiyetinde **فَلَمَّا**

⁵⁰⁷ Tüccar, “Niftaveyh”, 33/83.

⁵⁰⁸ Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b Ebî Bekr Suyuti, *Hem 'ul-hevâmi'*, thk. Abdülhamid el-Hindâvî (Mısır: el-Mektebetü't-Tevfikiyye, ty.), 2/413-414; Geylani, *Basra ve Kûfe Ekolleri Arasındaki Nahiv Tartışmaları*, 47-49.

⁵⁰⁹ Basra ve Kûfe dil ekolleri arasındaki ıstılah farklılıkları için bkz. Dayf, *el-Medârisu'n-nahviyye*, 165-171; Yusuf Akçakoca, *Basra ve Kûfe Ekollerinin Terminoloji Tartışmaları -Mansûb Cümle Elemanları Örneğinde* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 53-70.

⁵¹⁰ Mehdî Mahzûnî, *Medresetü'l-Kûfe ve menhecuhâ fi dirâseti'l-luğa ve'n-nuhât* (Kahire: Şirketü Mektebetü ve Matbaâtu Mustafâ el-Bâbî ve Evlâduhü bi Mısır, 1958), 315-316; Ali Sevdî, “Ebü'l-Abbâs Sa'leb'in 'el-Mecâlis' Adlı Eserinde Kûfe Dil Ekolü ile İlgili Kullandığı Kavramlar”, *İğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (2020), 92.

دعا Burada ⁵¹¹“Hamileliği ağırlaşınca rableri olan Allah’a şu sözlerle yakarılır”⁵¹¹ اُنْقَلَتْ دَعْوَا اللّٰهِ رَبَّهُمَا fiili aslı vâv olan nâkıs bir fiildir. Fiil tekil halde aslı vâv olduğu için sonu elif ile bitmektedir. Tesniye formu üzerinden fiilin aslının vâv olduğu Kur’ân’dan istişhâdda bulunularak verilmiştir.⁵¹²

Eserde Kur’ân’dan istişhâd getirilen bir diğer kısım ise فعَالِي vezninde gelen çoğulların hallerine ilişkindir. Bu bağlamda سِيرُوا فِيهَا لَيَالِي وَآيَامًا أَمِينًا “Oralarda geceleri, gündüzleri güven içinde seyahat edin, dedik”⁵¹³. Ayette yer alan لَيَالِي kelimesi maksûr yazılan cemi bir sözcüktür. Eserde bu vezinden gelen kelimeler tenvinli gelirse لَيَالٍ şeklinde yâ’sız yazılabilir. Ancak bu tür kelimelerden tenvin düşer ve munsarif iseler yâ ile yazılırlar. Kelimenin munsarif ve tenvinsiz olmasından dolayı yâ üzere yazıldığı Kur’ân’dan istişhâd edilerek belirtilmiştir.

Niftaveyh’in Kur’ân’dan istişhâdda bulunduğu son kısım ise sonlarına maksûr elifi bitişen isimlerin çoğul hallerinin memdûd şeklinde geleceğini örneklendirme konusundadır. Yani bu türde gelen maksûr isimlerin cemileri memdûd olarak gelir. Bu bağlamda لَيُضِلُّونَ بِأَهْوَائِهِمْ “kendi kötü arzularına uyarak sapırlıyorlar”⁵¹⁴ ayetinde geçen أهواء kelimesi هوى sözcüğünün çoğuludur.

2.5.2. Şiirle İstişhâd

Niftaveyh iki yerde şiirden istişhâd yapmaktadır. Hemze babı içerisinde sonu hemzeli fiilleri açıklarken şiire başvurmuştur. Bu konu için verdiği beyit şair Ferezdak’a aittir. Zira Niftaveyh, Ferezdak ve Cerîr gibi şairlerin şiirlerine vakıf bir âlimdir.

ترى الناس ما سرنا يسرون خلفنا
وإن نحن أومأنا إلى الناس وقفوا⁵¹⁵

“Sen insanları biz yürüdüğümüz sürece arkamızdan geldiklerini görürsün, ancak onlara işaret edersek de dururlar”.

Yukardaki beyitte geçen أوما ifadesi mehmûz fiildir. Niftaveyh sonu hemze ile biten mehmûz fiili şiirden istişhâd getirmek suretiyle açıklamıştır. Şiirle istişhâd edilen bir diğer yer ise sonu maksûr elifi ile biten kelimelerin tesniye ve cemi hallerine ilişkindir. Niftaveyh, Mühelhil b. Rabîa et-Tağlîbî’den:

كأنا غدوة وبني أبينا
بجنب عنيزة رحياً مدير⁵¹⁶

⁵¹¹ A`râf, 7/189.

⁵¹² Niftaveyh, “Kitâbü’l-Maksûr ve’l-memdûd”, 108.

⁵¹³ Sebe, 34/18.

⁵¹⁴ En`âm, 6/119.

⁵¹⁵ Merzûbânî, *el-Müveşşah*, 139.

⁵¹⁶ İbn Yaîş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 3/197.

“Sanki sabah vakti biz ve kardeşlerimiz Uneyze suyunun kenarında dönen iki değirmen taşıyız”

Yukarıdaki beyitte geçen رَحِيًّا ifadesi ikil formdadır. Buradan hareketle kelimenin aslının “yâ”lı olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü ikil halinde yâ açığa çıkmıştır. Niftaveyh üstteki kısımlar dışında istişhâdda bulunmamıştır.

2.6. Risalenin *el-Maksûr ve'l-memdûd* Literatüründeki Yeri

Yukarıda ifade edildiği üzere Arap dilinde bu tür çalışmaların ortaya çıkmasını tetikleyen birçok unsur söz konusudur. İslam topraklarının genişlemesi, farklı etnik gruplar, yabancı dillerin etkisi, mevâli faktörü, lahn gerçeği vb. hususlar Arap dilinin gelişmesi ve derlenmesini gerekli kılan başlıca sebeplerdir.⁵¹⁷ Özellikle Kur'ân'ın okunması, harekelenmesi ve yazılması noktasında karşılaşılan zorluklar dilin belirli kaide ve sistem üzerinden düzenlenmesini gerektirmiştir. Bu meyanda ilk dönemlerden itibaren Arap dili ve gramerine dair farklı hacimlerde risale ve kitap telif edilmiştir.⁵¹⁸

Niftaveyh'in *el-Maksûr ve'l-memdûd* adlı eseri gerek günümüze ulaşması gerekse erken dönemde yazılması bakımından önem arz etmektedir. Nitekim bu türde telif edilen-ister risale ister kitap olsun- eserlerin çoğu günümüze ulaşmamıştır. Ancak Niftaveyh'in eseri incelendiğinde önceki eserlerin aksine dağınık bir başlıklandırma göze çarpmaktadır. Yani birbiriyle doğrudan bağlantılı olmayan başlıkları kitapta görmek mümkündür.

Eser büyük bir hacme sahip olmamasına rağmen birçok maksûr ve memdûd kelimeyi içermekte ve iştikaka dair bilgiler barındırmaktadır. Ayrıca Niftaveyh eserinde diğer kitaplardan farklı olarak mehmûz isim ve fillere de yer vermiştir. Ancak Niftaveyh'in eserinde kendisinden önce bu alanda telifte bulunmuş kişilerin aksine âlimlerden iktibasta bulunma, Kur'ân, hadis ve şiirden istişhâd getirme gibi hususlar yok denecek kadar azdır. Eseri önemli kılan bir diğer husus da kendisinden önce yazılan eserlerin çoğunda olduğu gibi Niftaveyh'in i'râbı, lügatı ve iştikakı öncelemesi, kelimelerin asıllarına ikil halleri üzerinden ulaşması ve çoğul formlarına da değinmesidir.

Niftaveyh'in bu türde eser vermesi yaşadığı dönemin dinamikleriyle de açıklanabilir. Zira hicri II. asırdan Niftaveyh'e kadarki süreçte maksûr ve memdûd kelimeleri derleme faaliyeti büyük bir ivme kazanmıştır.⁵¹⁹ Niftaveyh'in hem hocaları hem de öğrencileri bu alana dair eser telif etmişlerdir. İlmi atmosfer içerisinde Niftaveyh de lügat ilmiyle uğraşmasının da etkisiyle maksûr ve memdûd kelimelere dair eser kaleme almıştır. Bu husus Niftaveyh'in kendi döneminde revaç bulan halku'l-Kur'ân, dilin kökeni, garibü'l-Kur'ân vb. meseleler hakkında da eser telifinde bulunmasıyla açıklanabilir. Zira

⁵¹⁷ Benli, *Sibeveyhi'nin el-Kitâb'ı Çerçevesinde Dil Çalışmalarının Doğuşu*, 28.

⁵¹⁸ Mehmet Cevat Ergin, “Arap Nahvinin Doğuşu”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları* 7/2 (2005), 115-134; Tokay, *Nahvin Doğuşu*, 61-82.

⁵¹⁹ Kalâtî, “Zâhiratü't-te'lif fi'l-maksûr ve'l-memdûd”, 231.

Niftaveyh de kendi döneminin akımına uygun bir biçimde *el-Maksûr ve 'l-memdûd* adlı eseri telif etmiştir.

Maksûr ve memdûd literatürü açısından bakıldığında eserin günümüze ulaşması, kısa ve öz olması, bu kelimelerin dışında mehmûz kelimelere de özel olarak değinmesi, lügat ve ıstikaka yönelik bilgiler içermesi, Arap dilinin kullanımlarını barındırması vb. hususlar dikkat çekmektedir. Hoca- talebe ilişkisinin yoğun yaşandığı dönemde bu tarz eserlerin telif hareketine ivme kazandırdığı söylenebilir.

SONUÇ

Dil ilimleri ve İslâmî ilimlerin seyri düşünüldüğünde III/IX. ile IV/X. asırlar arası kritik bir dönem kabul edilebilir. Zira bu dönem İslâmî ilimlerin teşekkülünün tamamlandığı ve telif hareketinin arttığı bir evredir. Dolayısıyla bu zaman diliminde yaşayan âlimlerin de dönemin konjüktürü dikkate alınarak ele alınmaları gereklidir. Genel olarak âlimler de dönemin siyâsî, sosyal ve ilmî hareketliliğe ayak uydurmak suretiyle eser telifinde bulunmuş ve görüş bildirmişlerdir.

Ebû Abdillâh Muhammed b. Arefe Niftaveyh de, Abbaâsiler zamanında III/IX. yüzyılda Bağdat'ta yaşamış bir âlimdir. Dil ilimleri başta olmak üzere kelim, hadis, tefsir ve fıkıh gibi İslâmî ilimlerlerle de ıstıgal eden Niftaveyh, yaşadığı dönemin dinamikleri çerçevesinde ilmî faaliyette bulunmuştur. Zira bu dönem siyâsî, sosyal ve ilmî bakımdan büyük bir önemi haizdir. Şöyle ki İslâmî ilimlerin bir kısmının bu dönemde teşekkül ettiği bir kısmının da bu zaman diliminde gelişim gösterdiği söylenebilir. Öte yandan yaşanan iktidar kavgaları, farklı etnik unsurların bir arada yaşaması, ortaya çıkan isyanlar, ekonomik yapıda yaşanan aksaklıklar vb. hususlar genel olarak bir âlimin fikir dünyasına etki etmektedir. Bunun yanı sıra şehirlerin kurulması, ilmin teşvik edilmesi, devlet içinde kurumsallaşmanın ivme kazanması da âlimleri olumlu manada beslemektedir. Niftaveyh'in Bağdat'ta yaşamış olması da ilmî kişiliğinin şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Nitekim o, Abbâsî Devletinin altın çağı diye ifade edilen bir zaman diliminde yaşamıştır. Bağdat'ın birçok âlime ev sahipliği yapması da önemli bir diğer husustur. Bu dönem tedvin faaliyetlerinin hız kazandığı, İslâmî ilimlere dair meselelerin tartışıldığı ve ilim talebi için yolculukların arttığı bir zamana tekabül etmektedir. Bu açıdan Bağdat'ın Niftaveyh'in ilmi hayatının ve kişiliğinin şekillenmesinde etkili olduğu söylenebilir.

Niftaveyh, diğer İslâmî ilimlere ilgi duymakla beraber daha çok lügatçı ve nahivci kimliğiyle öne çıkmış bir âlimdir. Çoğu kaynakta da en-Nahvî, el-Lügavî gibi nisbelerinin yer almasının buna işaret ettiği söylenebilir. Vâsıt'ta doğan Niftaveyh, Bağdat'ta önde gelen hocalar aracılığıyla ilim tahsil etmiştir. Özellikle bu dönemde ilmî yönden hoca-talebe ilişkisinin kuvvetli olduğu söylenebilir. Bu minvalde Niftaveyh, Müberred ve Sa'leb gibi hocalarla yakın bir bağ kurmuştur. Nahiv ilminde büyük

ölçüde bu iki hocadan istifade etmiştir. Gerek ders aldığı hocalar gerekse yetiştirdiği veya kendisinden yararlanan öğrencilere bakıldığında Niftaveyh'in döneminin önemli dil âlimlerinden biri olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönem özelinde Niftaveyh'i diğer âlimlerden ayıran husus onun şiire ve şiirin teknik hususlarına hâkim olmasıdır. Yazdığı şiirler günümüze biyografi türü eserler ile öğrencilerinin eserlerinde parça parça gelmiştir. Kaynaklarda Ferezdak, Cerîr ve Zurrumme'nin şiirlerini okuduğu ve bu alanda iddialı bir âlim profiline sahip olduğu belirtilmiştir.

Yaşadığı dönemde tartışılan halku'l-Kurân, dilin kökeni, iştikak, isim-müsemma vb. birçok meselede görüş belirtmesi ve eser kaleme alması onun çok yönlü bir âlim portresi çizdiğini göstermektedir. Bu durum onun teliflerine de etki etmiştir. Böylelikle yaşadığı dönemdeki meselelerin kaleme aldığı eserlerle doğrudan bağlantılı olduğu söylenebilir. Ancak telif ettiği eserlerin çoğu günümüze ulaşmamıştır. Bu yüzden görüşlerine daha çok tabakat, rical ve tarih kitapları ile öğrencilerinin eserleri vasıtasıyla ulaşılmıştır. Dolayısıyla görüşlerini aktarma konusunda sınırlı bir malumatın varlığı söz konusudur.

Kaynaklarda güvenilir, cömert, muhabbet ehli, ahlaklı bir kişiliğe sahip olduğu belirtilen Niftaveyh, başta İbn Dureyd olmak üzere birçok çağdaşı tarafından eleştiriye tabi tutulmuştur. Bu eleştirilerin bir kısmı dış görünüşü bir kısmı da ilmi kişiliği ile bağlantılıdır. Yüzünün çirkinliği, kara olması, temizlik konusundaki eksiklikleri, Zâhirîliği ve Şîi temayülü nedeniyle kınanmıştır. Ancak kaynaklarda Şîiliği benimsediğine dair net bir bilgi yoktur. Dâvud b. Ali ile yakın bir ilişkisi olduğu ve Zâhirîliği benimsediği kaynaklarda açık bir şekilde yer almakla birlikte Zâhirîliğin ilmî hayatına etkisi bazı konularla sınırlı kalmıştır. İbn Dureyd ile yaşadığı atışma ise *el-Cemhere* adlı eserin İbn Dureyd'e ait olup olmadığı ile ilgilidir. Niftaveyh bu eserin Halil b. Ahmed'in *Kitâbü'l-Ayn*'inin bir kopyası olduğunu belirtmiştir. Bunun üzerine iki âlim arasında karşılıklı bir nefret ve atışma durumu ortaya çıkmıştır. Bu tarz çekişmelerin ilmî açıdan olumlu etkileri olmakla beraber âlimler arasındaki çekememezlik duygusunun ağır bastığı da söylenebilir. Ancak eleştiri ve kınamaların ötesinde Niftaveyh'in kendi döneminde yeterli değeri ve kıymeti görmediği, aşağılandığı ve hor görüldüğü belirtilebilir. Niftaveyh, bazı kaynaklarda dünyada haksızlığa uğrayan kişiler arasında da zikredilmiştir.

İslâmî ilimlerin hemen hemen her dalında eser telif etmekle beraber günümüze sadece *Meseletü's-subhan* ve çalışmanın konusu olan *el-Maksûr ve'l-memdûd* adlı eserleri ulaşmıştır. Bundan dolayı görüşlerine ve sahip olduğu ilmî birikimine eserlerinin adları ve öğrencilerinin kendisinden yaptığı nakiller aracılığıyla muttali olunabilmiştir. Yazdığı eserlerin dönemin havasını yansıtan başlıklardan oluştuğu söylenebilir. Niftaveyh yaşadığı dönemin ilmî hareketliliği çerçevesinde eser telif etmiştir. Dönemin revaçta olan meseleleri hakkında görüş belirtmeye özen göstermiştir. Halku'l-Kur'ân,

iştikak, dilin kökeni, isim-müsemma, garîbu'l-Kur'ân, i'râbu'l-Kur'ân, kıraate dair bazı meseleler vb. birçok mesele buna örnek verilebilir.

Niftaveyh'in mensub olduğu dil ekolünün saptanması da oldukça güçtür. Çünkü yaşadığı zaman dilimi itibariyle geçiş döneminde yer almaktadır. Bağdat'ta Basra ve Kûfe dil ekollerinin o dönemdeki en önemli iki temsilcisi Müberred ve Sa'leb'ten ders almıştır. Ancak zamanla bu iki ekolün arasındaki ihtilafların artması Bağdat dil ekolünün çıkışına zemin hazırlamıştır. İbnü'l-Hayyât, İbn Keysân ve Niftaveyh gibi dil âlimleri de iki ekolü mezc eden, sentezleyen ve dile eski itibarını kazandırmak isteyen Bağdat dil ekolünün kurucu isimleri olarak tanınmışlardır. Ancak Bağdat dil ekolü her ne kadar yenilikçi bir hüviyetle ortaya çıksa da Basra ve Kûfe dil ekolünün çizmiş olduğu sınırlar dâhilinde faaliyet göstermiştir. Bu yüzden ekol seçmeci eklektik bir yapı arz etmiştir. Niftaveyh'e bakıldığında ise günümüze ulaşan eserlerinde Kûfe dil ekolünün kurallarını ve ıstılahlarını kullandığı görülmektedir. Bağdat ekolüne mensup olduğu bazı kaynaklar ve Diyanet İslam Ansiklopedisinde yer alsa da ekolü hakkında net bir ifade kullanmak mümkün değildir.

Dilin kökeni meselesinde ise telif ettiği eseri üzerinden tevkîfî görüşü benimsediği söylenebilir. Bu husus onun Zâhirî olmasına bağlanabilir. Aynı şekilde Zâhirî olan İbn Hazm'ın da tevkîf görüşünü kabul ettiği dolayısıyla ikisi arasında bir paralellik söz konusudur. Buna göre Araplar dili doğal olarak konuşmaktadırlar. Zira onlar i'râb ve iştikak bilgisine sahip değillerdir. Eğer öyle olsaydı bir başkasına ihtiyaç duyulur bu da teselsüle yol açardı.

Niftaveyh'in Arap dilinde kendisine nispet edilen görüşlerden bir diğeri de iştikakı reddi meselesidir. Çoğu kaynakta da bu ifade yer almaktadır. Ancak kaynaklar üzerinden kesin bir yargıya varmak güçtür. Zira o dönemde iştikaktan kastedilen değişiklik gösterebilir. Niftaveyh'in eserlerinde kelimenin kökenlerine inmesi, bilgi vermesi, açıklamaları vb. hususlar onun iştikakı reddettiği görüşünü desteklememektedir. Ancak o, kelimelerin câmid olduğunu ve birbirinden türeyen sözcüklerin olmadığını belirtmektedir. Asıl itibariyle bu konu dilin kökeni ile yakından ilişkilidir. Zira tevkîf görüşünü kabul edenler iştikakın da Allah tarafından ilham yoluyla gerçekleştiğini kabul etmektedirler. Bu açıdan bakıldığında Niftaveyh'in iştikakı reddetmediğini ancak bir insan ameliyesi de olamayacağını belirtmiş olma ihtimali yüksektir.

Çalışmanın bir diğer yönü Niftaveyh'in *el-Maksûr ve'l-memdûd* adlı eseridir. Dil âlimleri Arap dili içerisinde işlenen bazı konuları müstakil telifine konu etmişlerdir. Bu meyanda müstakil olarak kaleme alınan kelime gruplarından biri de maksûr ve memdûd türü kelimelerdir. Maksûr ve memdûd kelimeler, II/VIII. yüzyıldan itibaren telifine başlanan kelime türlerinden biridir. Bu türün telifinde toplumların kaynaşması sonucu yaşanan dil hataları, i'râblarındaki değişimler, dilde bu tarz kelimelerin çokluğu, Arap dilinin sistemleştirilme arzusu vb. durumlar etkili olmuştur. Ayrıca sahih kelimelerin aksine

bünyelerinde illet harfi bulundurmaları, i'lâl'e maruz kalmaları ve telaffuz bakımından maksûr ile memdûdun benzerlik arz etmesi bu türün telifini gerekli kılan sebeplerdendir. Bu tür kelimelerin kıraat ilmiyle yakından bir ilişkisi bulunmaktadır. İlk dilcilerin kıraat ilmiyle iştiğal etmişlerdir. Özellikle bu tür kelimelerin i'râbları ve son hareketleri veya harfleri konusunda farklılıklar söz konusudur. Manzumensur ve risale-kitap şeklinde telif edilen bu eserler dilin kelime haznesinin ortaya çıkarılması, düzenli bir yapıya kavuşması ve dildeki hataları en aza indirme gayesiyle kaleme alınmışlardır. Bu eserlerde maksûr ve memdûd kelimeler ikil, çoğul, i'râb halleri, semâî ve kıyâsî formları, çekimleri vb. noktalar göz önünde bulundurularak değerlendirilmiştir. Türe dair yazılan birçok eser bulunmakla berabere telif hareketinin Niftaveyh'in yaşadığı dönemde ivme kazandığı görülmektedir.

Çalışmada maksûr ve memdûd kelimelerin genel özellikleri ile sarf ve nahiv ilimlerinde bu tür kelimelerin önemine değinilmiştir. Yapılan incelemede yazılan eserlerde kelimelerin kökenine ve i'râb şekillerine dair bilgilerin var olduğu görülmüştür. Ayrıca bu kelimelerin Arap dilinde büyük bir grubu oluşturduğu ve diğer kelimelerden farklılık arz ettikleri ortaya konulmuştur. Çalışmada sadece Niftaveyh'e kadarki dönemde yazılan önemli *el-Maksûr ve'l-memdûd* başlıklı eserler kısaca ele alınmıştır. Buna göre dil âlimleri mensup oldukları ekolün prensiblerini uygulayarak maksûr ve memdûd türü kelimeleri derlemişlerdir. Süreç içerisinde eser telif eden âlimlere Ferrâ, İbnü's-Sikkît, İbn Dureyd, Veşşâ, Niftaveyh ve İbn Vellâd gibi isimler örnek verilebilir. Çok azı manzum şekilde yazılan bu eserlerin nahiv ve sarf ilmine dair kaidelerin oluşmasında etkili olduğu söylenebilir. Ayrıca dilin korunması ve gelişmesinde bu kelimelerin rolü oldukça büyüktür. Çalışmada ele alınan eserler çerçevesinde dil âlimlerinin bu tür kelimelerde i'râba, semâî-kıyâsî ayırımına ve ikil-çoğul hallerine ilişkin hususlara eğildikleri söylenebilir.

Tezde Niftaveyh'in *el-Maksûr ve'l-memdûd* adlı eseri içerik ve metot bakımından ele alınmıştır. Eser birçok maksûr ve memdûd kelimeyi ihtiva etmektedir. Kelimelerin tesniye ve çoğul halleri, i'râbları, semâî ve kıyâsî vezinleri kısa ve öz bir şekilde ortaya konulmuştur. Mensur ve risale şeklinde kaleme alınan eserde Kûfe dil ekolünün kural ve istilahları kullanılmıştır. Eserde bu sahada yazılan eserlerin aksine Kur'ân, hadis ve şiirden istişhâd oldukça azdır. Diğer eserlerden farklı olarak Niftaveyh eserinde nâkıs fiil ve menkûs isimler, mehmûz kelimeler ve hemzeye dair özel bablara da yer vermiştir. Risalede maksûr ve memdûd kelimeler ilk harflerinin harekesine göre tasnif edilmiştir. Semâî ve kıyasi maksûr ve memdûd ayırımı Niftaveyh'in eserinde de görülmektedir. Ancak bu alandaki diğer eserlere kıyasla eserde başlıklar ve bablar dağınık bir şekilde yer almıştır.

Niftaveyh'in *el-Maksûr ve'l-memdûd* adlı eseri günümüze ulaşması bakımından büyük bir önemi haizdir. Zira bu türde yazılan eserlerin çok azı günümüze ulaşmıştır. Ayrıca eserde Niftaveyh

kelimelerin kökenine ve Arap dilindeki kullanımlara değinmiştir. Bu da Arap dilinin bünyesindeki kelime haznesinin kavranması noktasında önem arz etmektedir.

Sonuç itibariyle çalışmada Abbâsî devletinin hüküm sürdüğü bir dönemde yaşamış Arap dili âlimi Ebû Abdillâh Niftaveyh'in hayatı ve *el-Maksûr* ve *'l-memdûd* isimli eserinin maksûr-memdûd literatüründeki yerinin saptanması amaçlanmıştır. Bu meyanda Niftaveyh'in hayatı ilmî kişiliği, eserleri, çağdaşlarıyla münasebeti, Arap diline dair görüşleri ile maksûr ve memdûd'a dair kaleme aldığı eseri incelenmiştir. Tezde Niftaveyh'in yaşadığı dönemdeki şartlar üzerinde durulmuştur. Onun ilim tahsilinde ve öğretilerinde hoca-talebe birlikteliğinin önemi vurgulanmıştır. Ahlâkî açıdan güzel hasletlere sahip olmakla beraber çağdaşları tarafından maruz kaldığı ithamlar ve alaycı ifadeler yer verilmiştir. Ardından eserleri ve Arap diline dair görüşleri tespit edilebildiği kadarıyla ortaya konulmuştur. Maksûr ve memdûd kelimelerin genel özellikleri ve derlenme sebeplerine değinilmiş ve Niftaveyh'e kadar bu türde yazılmış bazı eserler hakkında kısaca bilgi verilmiştir. Özel olarak ise Niftaveyh'in eseri ele alınmıştır. Bu literatürün Arap dilinin gelişimi ve farklı kelimelerin kazanılması yönünden önemli olduğu ve araştırılmayı hak ettiği söylenebilir. Aynı şekilde çok yönlü bir âlim olması hasebiyle Niftaveyh'in dil ilimleri dışında İslâmî ilimlerdeki rolünün ve etkisinin araştırmalara konu olabileceği belirtilebilir.

KAYNAKÇA

- Abdülkerîm Mennâ, Arafât Faysal Abdülvehhâb. *Ebü'l- 'Abbâs İbn Vellâd ve cühûdühû fi'n-nahv ve's-sarf*. Basra Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- Acîbe, Ebü'l-Abbas Ahmed b Muhammed b Mehdi Haseni Şazeli İbn. *el-Bahrü'l-medîd fi tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*. thk. Ahmed Abdullah el-Kuraşî. 7 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İliyye, 2. Basım, 2002.
- Adıgüzel, Cumhur Ersin. “Endülüs'te Dil Çalışmalarının Kurucu İsmi: Ebû Ali el-Kâfî”. *Istanbul Journal of Arabic Studies (ISTANBULJAS)* 2/1 (2019), 3-22.
- Adil, Ebû Hafs Ömer b Ali ed-Dımaşki İbn. *el-Lübab fi ulûmi'l-Kitâb*. thk. Adil Ahmed Abdülmevcud - Ali Muhammed Muavvaz. 20 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- Ahatlı, Erdinç. *Peygamberlik ve Hz. Muhammed'in peygamberliği*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *er-Red ale'l-Cehmiyye ve'z-Zenâdika*. thk. Sabri b. Selame Şâhin. 1 Cilt. Dâru's-Sebat, ts.
- Akçakoca, Yusuf. *Basra ve Kûfe Ekollerinin Terminoloji Tartışmaları -Mansûb Cümle Elemanları Örneğinde*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Aktan, Ali. “Mu'tazid Billâh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/383-384. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Ali el-Mansuri, Ebu Tayyib. *İrşad'ul kâsi ve'd-dâni ila teracimi et-Taberâni*. thk. Sa'd bin Abdullah el-Hamid. 1 Cilt. Riyad: Daru'l Kiyan, 1. Basım, 2006.
- Âlûsî, Ebu'l-Berekât Hayriddin. *Celâu'l-ayneyn fi muhâkemeti'l Ahmedeyn*. thk. Ali es-Seyyid Medenî. Matbaatu'l-Medenî, 1981.
- Âlûsî, Mecîd Hamîd Ahmet - Düleymî, İyâdâ Acimî. “Niftaveyh ve merviyetuhû et-târîhiyye fi târîhi Bağdât elletî tetea'lleku bi'l hulefâ el-Abbâsiyyîn”. *Külliyetü'l-İmerât li'l-U'lûmi't-Terbeviyye* 7 (2016), 135-161.
- Amirî, Lebid b. Rabia. *Şerhu Divân Lebid b. Rabia*. thk. Hanna Nasr el-Hattî. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1. Basım, 1993.

- Arpa, Abdulmuttalip. “Zâhirîlik Ve Mecâz:İbn Hazm Örneği”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/25 (15 Haziran 2012), 43-67. <https://doi.org/10.17335/suifd.80771>
- Arpaguş, Hatice. “Bağdat Mutezile Ekolü: Kabi Örneği”. 2/157-185. İstanbul: İfav, 2009.
- Arslan, Hulusi - Karagöz, Numan. “Dilin Kökeni ve Teolojik Bağlamı”. *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 12/2 (31 Aralık 2021), 431-451.
- Askalânî, Ebü'l-Fazl Şehabeddin Ahmed İbn Hacer. *Lisânü'l-mîzân*. thk. Abdülfettah Ebû Gudde - Salman Abdülfettah Ebû Gudde. 10 Cilt. Beyrut: Mektebü'l-Matbuati'l-İslâmiyye, 2002.
- Askalânî, Şehabeddin Ahmed. *Tehzîbü't-tehzîb*. 15 Cilt. Kahire: Daru'l-Kitabi'l-İslamî, 1993.
- Askeri, Ebû Ahmed el-Hasan b Abdullah b Saîd. *Tashîfatü'l-muhaddisin*. thk. Mahmûd Ahmed Mire. 3 Cilt. Kahire: el-Matbaatü'l-Arabiyyeti'l-Hadise, 1. Basım, 1982.
- Âşûr, Muhammed Tahir b Muhammed b Muhammed et-Tunusi İbn. *Tefsirü't-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: ed-Dârü't-Tunisiyye, 1984.
- Ateş, Mahmut. *Kur'an'da Gayr-ı Munsarif İsimler*. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Aycan, İrfan. “Mühelleb B. Ebû Sufre”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/511-512. istanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Aydın, İsmail. “Kur'an Perspektifinden Dillerin Kökeni Meselesi”. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 11/3 (2011), 95-115.
- Bağdâdî, Bilal Faysal el-Bahr. *Tefsîru Niftaveyh*. Kahire: Dârü'l-Ula, 2014.
- Bağdâdî, Hatîb. *Târîhu Bağdât*. thk. Beşşar Aved Ma'ruf. 16 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2002.
- Bağdatlı İsmail Paşa, Babanzade. *Hediyyetü'l-ârifin esmâü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*. 2 Cilt. Beyrut: İhyâu't Turas el-Arabî, 1951.
- Bahşi, Turan. “Arapçada 'Lahn'ın İlk Dönem Dil Çalışmalarına Etkisi”. *Turkish Academic Research Review* 5/4 (26 Aralık 2020), 595-606. <https://doi.org/10.30622/tarr.818519>
- Bakırcı, Selami - Demirayak, Kenan. *Arap Dili Grameri Tarihi*. Erzurum: Fenomen Yayıncılık, 2019.
- Bâkillânî, Kadı Ebu Bekr. *et-Takrîb ve'l-irşâdi's-sağîr*. thk. Abdulhamid b. Ali Ebu Zenîd. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1998.
- Başkan, Özcan. “İnsan Dilinin Doğuşu”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten Dergisi* 16 (1968), 143-156.

- Bedevi, Abdurrahman. *Min târihi 'l-ilhâd fi 'l-İslâm*. Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabiyye li'd-Dirasat ve'n-Neşr, 2. Basım, 1980.
- Bekceri, Ebu Abdullah Alaeddin Mugaltay b Kılıç b Abdulah el-. *el-İ'lam bi-Sünnetihi Aleyhi 's-Selam Şerhu Süneni İbni Mace el-İmam*. thk. Kamil Uveyda. 5 Cilt. Suudî Arabistan: Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz, 1999.
- Benli, Ali. *Sıbeveyhi 'nin el-Kitâb'ı Çerçevesinde Dil Çalışmalarının Doğuşu*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Beyhakî, Ebu Bekr. *el-Esmâ ve 's-sıfât*. thk. Abdullah b. Muhammed el-Hâşidî. 2 Cilt. Cidde: Mektebetu Sevâdî, 1993.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin. *Kitâbü 'l-Esmâ ve 's-sıfât*. thk. Abdullah b. Muhammed el-Hâşidî. 2 Cilt. Cidde: Mektebetü's-Sevâdî, 1. Basım, 1993.
- Bikai, Ebü'l-Hasan Burhaneddin İbrâhim b Ömer b Hasan. *Nazmü 'd-dürer fi (min) tenasübi 'l-ây[ati] ve 's-süve*. 22 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1978.
- Birişik, Abdulhamit. "Kıraat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/426-433. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Bozkurt, Nahide. *Abbâsîler*. İstanbul: İSAM Yayınları, 1. Basım, 2014.
- Brockelmann, Carl. *Târîhü 'l-edebi 'l-Arabî*. 6 Cilt. Kahire: Dârü'l-Maârif, 4. Basım, 1983.
- Câsim, Ahmed Nasîf. "Eserü'l-maksûr ve'l-memdûd li İbn Vellâd fi'l-hareketi'l-lugaviyye". *Mecelletü Âdâbi 'l-Müstansırıyye* 2/2 (1397 1977), 9-40.
- Civelek, Yakup. "İslam Dünyası ve Batıda Dil Olgusuna Yaklaşımlar". 15/201-229. Kur'an ve Dil Sempozyumu, 2001.
- Cürcânî, Ebû Bekr Abdülkahir. *el-Miftâh fi 's-sarf*. thk. Ali Tefvik Hamed. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1987.
- Çelebi, İlyas. "İsim-Müsemma". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/548-551. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Çelebî, İlyas. "Mu'tezile". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/391-401. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Çetin, Abdurrahman. "Lahn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/55-56. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

- Çifçi, Mehmet Faruk. “Yapı ve Mana İlişkileri Açısından Arap Dilinde Üç Hareke”. *Hikmet Yurdu* 7/14 (2014), 141-171.
- Dabbî, Ebû Ca’fer Ahmed b Yahyâ b Ahmed el-Endelüsi. *Bugyetü’l-mültemis fi târîhi ricâli ehli’l-Endelüs*. thk. İbrahim el-Ebyari. 2 Cilt. Kahire-Beyrut: Dârü’l-Kitabi’l-Mısri -Darü’l-Kitabi’l-Lübnani, 1989.
- Dakr, Abdülganî. *Mu’cemu’l-kavâi’di’l-A’rabîyye fi’n-nahv ve’t-tasrîf*. Dimeşk: Dâru’l-Kalem, 1986.
- Dârimî, Ebû Saîd Osmân b. Saîd. *Nakzu Osmân b. Saîd ale’l-Merisiyyi’l-Cehmiyyi’l-anid fime’ftera alellahi mine’t-tevhid*. thk. Ebû Âsım eş-Şevâmî el-Eserî. Kahire: Mektebetü’l-İslâmiyye, 2012.
- Davudî, Şemseddin Muhammed b Ali b Ahmed. *Tabakâtü’l-müfessirin*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1. Basım, 1983.
- Dayf, Şevki. *el-Medârisu’n-nahviyye*. 1 Cilt. Kahire: Dâr’ul-Me’ârif, 7. Basım, ts.
- Delcî, Ahmed b. Ali. *el-Felâke ve’l-meflûkûn*. 1 Cilt. Kahire: Matabiü’ş-Şa’b, 1322.
- Demir, Fethi. *İsimden Müsemmayaya Allah’ı Tanımak*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Demir, Ramazan. *Arap Dilbilimcilerine Göre Dillerin Kaynağı Meselesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Demir, Ramazan. “İbn Hazm’a Göre Dilin Menşei ve İlk Dil Problemi”. *Usul İslam Araştırmaları* 10/10 (01 Aralık 2008), 26-34.
- Demirayak, Kenan. “Maksûr ve Memdûd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/453-454. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Demirci, Mustafa. “Zenc”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/249-251. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Dessalles, Jean-Louis vd. *Dilin Kökenleri*. çev. Atakan Altınörs. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2014.
- Dîneverî, İbn Kuteybe. *el-İhtilaf fi’i-lafzi ve’r-red ale’l-Cehmiyye ve’l-Müşebbihe*. thk. Ömer b. Mahmud Ebu Omar. 1 Cilt. Dâru’r-Râye, 1991.
- Duran, Recep. “Farabi ve Dil”. *Medeniyet Düşünürü Farabi Uluslararası Sempozyum 13-15 Kasım 2014 Bildiriler*. 429. Eskişehir: Türk Dünyası Vakfı, 2014.
- Duri, Abdülazîz. *Târîhü’l-İraki’l-iktisâdî fi’l-karni’r-râbi’ el-hicrî*. Beyrut: Dârü’l-Meşrik, 2. Basım, 1974.

- Dûrî, Abdülaziz ed-. “Bağdat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/425-433. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Durmuş, İsmail. “Hemze”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/190-193. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Durmuş, İsmail. “İbn Bessâm el-Bağdâdî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/374-375. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Durmuş, İsmail. “Müberred”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/432-434. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Durmuş, İsmail. “Nahiv”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/300-306. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Durmuş, İsmail. “Sa’leb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/25-27. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Dündar, Abdulhamit. *4/10. Yüzyılda Bağdat*. Bilecik: Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b el-Hasan el-Ezdi el-Basri İbn. *el-İştikâk*. thk. Muhammed Abdüsselam Harun. Beyrut: Dâru’l-Cıl, 1991.
- Ebu Ali el-Kâlî, İsmail b. Kasım. *el-Maksûr ve’l-memdüd*. thk. Ahmed Avdülmeccid Herîdî. 1 Cilt. Kahire: Mektebetü’l-Hanci, 1999.
- Ednevî, Ahmed b Muhammed. *Tabakâtü’l-müfessirîn*. thk. Süleyman bin Salih el-Hazzî. Medine: Mektebetü’l-Ulum ve’l-Hikem, 1997.
- Elmalı, Hüseyin. “Ebu Ali el-Kâlî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/259-260. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Emin, Abdullah. *el-İştikâk*. Kahire: Mektebetü’l-Hâncî, 2. Basım, 2000.
- Emin, Ahmed. *Duha’l-İslâm*. 3 Cilt. Kahire: Müessetü Hindawi, ts.
- Emin, Ebu Muhammed Seyyid Muhsin b Abdilkerim b Ali Muhsin. *A ‘yânü’ş-Şia*. thk. Hasan el-Emin. 11 Cilt. Beyrut: Dâru’t-Teâruf li’l-Matbûât, 1983.
- Enbârî, Kemâleddin. *el-İnsâf fi mesâilî’l-hilâf beyne’n-nahviyyîne’l-Basriyyîne’l-Kûfiyyîn*. 2 Cilt. el-Mektebetü’l-Asriyye, 2003.
- Enbârî, Kemâleddin. *Esrâru’l-A‘rabiyye*. thk. Berekât Yusuf Hebûd. Beyrut: Dâru’l-Erkâm b. Ebi’l-Erkâm, 1999.

- Enbârî, Kemâleddin. *Nüzhetü'l-elibbâ' fî tabakâti'l-üdebâ*. thk. İbrahim es-Sâmerrâî. 1 Cilt. Zerkâ: Mektebetü'l menâr, 3. Basım, 1985.
- Endelûsî, Ali b. Cabir. *Manzûmetü'l-maksûr ve'l-memdûd*. thk. Ali Hüseyin el-Bevvâb. 1 Cilt. Mısır: Mektebetü's-Sekâfe'd-Diniyye, 2000.
- Endelûsî, Ebu Hayyân. *İrtişâfü'd-darab min lisani'l-Arab*. thk. Recep Osman Muhammed. 5 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1998.
- Ergin, Mehmet Cevat. "Arap Nahvinin Doğuşu". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları* 7/2 (2005), 111-141.
- Ergüven, Şahabettin. "Arap Dilinde Lahn'ın Ortaya Çıkışı ve İlk Görüntüleri". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (01 Haziran 2007), 155-183.
- Esterâbâdî, Ruknuddin. *Şerhu Şâfiyeti İbnü'l-Hâcib*. thk. Abdülmaksûd Muhammed Abdülmaksûd. 2 Cilt. Mektebetü's-Sekâfe'd-Dîniyye, 2004.
- Ezherî, Muhammed bin Ahmed. *Tehzîb'ül-lüga*. thk. Muhammed Abdüsselam Harun. 18 Cilt. Mısır: el-Müessese el-Mısıriyye el-Âmme, ts.
- Fâridî, Şemseddin Muhammed. *Şerhu'l-İmami'l-Fâridî a'lâ Elfiyyeti İbn Mâlik*. thk. Ebu'l-Kümeit Muhammed Mustafa el-Hatîb. 4 Cilt. Beyrut: Dâr'ul-Kütüb'il-İlmiyye, 2018.
- Ferra, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b Ziyad b Abdullah ed-Deylemî. *el-Mankûs ve'l-memdûd*. thk. Abdülazîz el-Meymenî. Beyrut: Dâru'l-Meârif, 3. Basım, 2009.
- Fethî Ânî, Zâfir Akîdî. "Merviyyât Niftaveyh el-Lügaviyye". *Camiatu Enbâr Külliyyetu'l-Ülum'il-İslamiyye*.
- Feyyûmî, Ebû'l-Abbas Ahmed b Muhammed b Ali el-Hamevi. *el-Misbâhü'l-münîr fî garîbi's-Şerhi'l-kebîr li'r-Rafîi*. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.
- Fırıncı, Doğan. *Ebu'l-Abbas el-Müberred'in el-Muktedab adlı eserinde sarf ilmine ait görüşleri*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Doktora Tezi, 2016. (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi)
- Fîrûzâbâdî, Ya'kûb b. Muhammed. *el-Bulğa fî terâcimi e'immeti'n-nahv ve'l-luga*. thk. Muhammed el-Mısrî. Dâru Sa'deddin, 1. Basım, 2000.
- Galâyînî, Mustafa. *Câmiu'd-durûsi'l-'Arabiyye*. 1 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadis, 2005.
- Gazzalî, Ebû Hamid Hucetülislam Muhammed b Muhammed. *el-Vasit fî'l-mezheb*. thk. Ahmed Mahmûd İbrahim - Muhammed Muhammed Tamir. 7 Cilt. Kahir: Dâru's-Selam, 1997.

- Geylani, Mahfuz. *Basra ve Kufe Ekolleri Arasındaki Nahiv Tartışmaları*. Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2018.
- Gibb, Hamilton Alexander Rosskeen. *Arap Edebiyatı*. çev. Onur Özatağ. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2017.
- Golole, Adan Jarso. *Bağdat Büveyhiler'in Eline Düşerken (279-334/892-945)*. ed. Levent Öztürk. İstanbul: Siyer Yayınları, 2021.
- Gündüzöz, Soner. *Arapçanın Söz Varlığı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2015.
- Güney, Fikri. *Ebü'l-'Abbâs Sa'leb, Hayatı, Eserleri ve Arap Dilindeki Yeri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.
- Hamalâvî, Ahmed b. Muhammed. *Şeze'l-'arf fi fenni's-sarf*. thk. Nasrullah Abdurrahman Nasrullah. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, ts.
- Hamevî, Yâkût. *Mu'cemü'l-üdebâ*. thk. İhsan Abbas. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1. Basım, 1993.
- Han, Ebü't-Tayyib Muhammed el-Kannevci Siddik Hasan. *el-A'lemü'l-haffâk min ilmi'l-iştikâk*. Beyrut: Müessesetü'l-Kutubi's-Sekâfiyye, 2012.
- Harguşî, Ebü Sa'd Abdülmelik b Muhammed b İbrâhim. *Tehzibü'l-esrâr*. thk. Bessâm Muhammed Bârûd. Birleşik Arap Emirlikleri: el-Mecme'ul-İslâmî, 1999.
- Hasan, Abbâs. *en-Nahvu'l-vâfi*. 4 Cilt. Dâru'l-Meârif, 15. Basım, ts.
- Hattab, Ebü Abdullah Şemseddin Muhammed b Muhammed b Abdurrahman Ruayni. *Mevâhibü'l-celîl li-şerhi Muhtasarı Halîl*. 6 Cilt. Dâru'l-Fikr, 2. Basım, 1992.
- Hattâbî, Ebu Süleyman Hamd b. Muhammed. *Garîbü'l-hadis*. thk. Abdülkerim İbrahim el-Garbâvî. 3 Cilt. Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1982.
- Hazm, Ebü Muhammed b Ali b Ahmed b Saîd ez-Zahiri İbn. *Cemheretu ensâbi'l-Arab*. thk. Abdüsselam Muhammed Harun. 1 Cilt. Kahire: Dârü'l-Ma'ârif, 5. Basım, 1982.
- Hıdır, Ahmed İbrahim - Es'ad, İnâs Velîd. "el-Furûku'd-delâliyye beyne'l-müttefak hataen ve'l-muhtelif lafzen ve ma'nen mine'l-maksûr ve'l-memdüd ve'l-mehmûz". *Âdâbü'r-râfidîn* 72 (2018), 85-104.
- Hicâzî, Mahmûd Fehmî. *İlmü'l-lugati'l-A'rabiyye*. Dâru Garîb, ts.

- Humeydi, Ebû Abdullah Muhammed b Fütuh b Abdullah Mayurki Ezdi. *Cezvetü'l-muktebis fî zikri vülâti (fî Tarihi Ulemai)'l-Endelüs*. thk. Beşşar Aved Ma'ruf - Muhammed Beşşar Aved. 1 Cilt. Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2008.
- Huvensârî, Muhammed Bakır. *Ravdatü'l-cennet*. 8 Cilt. Tahran: Müessesetu İsmâiliyyin, 1. Basım, 1390.
- Hüzeli, Ebü'l-Kasım Yusuf b Ali b Cübâre. *el-Kamil fi'l-kıraat*. thk. Cemal b. es-Seyyid İbnü'r-Rifaî. 1 Cilt. Müessesetu Semâ, 2007.
- Itr, Nüreddîn. "Dâvûd ez-Zâhiri". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/49-50. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- İbn A'kîl, Ebu Muhammed Bahaeddin. *el-Müsâi'd a'lâ teshîli'l-fevâid*. thk. Muhammed Kâmil Berekât. 4 Cilt. Mekke: Câmîatu Ümmi'l-Kurâ, 1982.
- İbn A'kîl, Ebu Muhammed Bahaeddin. *Şerh İbn A'kîl a'lâ Elfiyyetü İbn Mâlik*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. 4 Cilt. Kahire: Dâru't-Turâs, 1980.
- İbn A'kîl, Ebü'l-Vefa Ali b. Akil b. Muhammed el-Bağdadi İbn. *el-Vâzih fî usûli'l-fikh*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1999.
- İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osman. *el-Hasâis*. thk. Muhammed Ali en-Neccâr. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Misriyye, t.y.
- İbn Dureyd, Muhammed b. Hasan. *Divân-u İbn Dureyd*. thk. Omar b. Sâlim. Tunus: Müessesetu Sultan b. Ali el-Uveys es-Sekâfiyye, 2012.
- İbn Dureyd, Muhammed b. Hasan. *Şerhu'l-Maksûr ve'l-memdûd*. thk. Mâcid Hasan ez-Zehebî - Salah Muhammed el-Hiyemî. Dımeşk: Dâru'l-Fikr, 1982.
- İbn Fâris, Ebu'l-Hüseyn. *Mu'cemu mekâyisi'l-lüga*. thk. Abdüsselam Muhammed Harun. 6 Cilt. Dâru'l-Fikr, 1979.
- İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b Faris b Zekeriyâ İbn. *es-Sâhibî fî fikhi'l-lügati'l-A'rabiyye ve mesâilihâ ve süneni'l-A'rabi fî kelâmihâ*. thk. Ahmed Hasen Besc. 1 Cilt. Beyrut: Dâr'ul-Kütüb'il-İlmiyye, 1418.
- İbn Hâleveyh, Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Ahmed. *İ'râbü'l-kıraâti's-seb'i ve i'lelihâ*. thk. Abdurrahman el-Useymin. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1. Basım, 1992.
- İbn Hallikân, Ebû Bekr. *Vefayâtü'l-â'yân*. thk. İhsan Abbâs. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sadır, 6. Basım, 2013.

- İbn Hayr, Ebû Bekr Muhammed b Hayr b Ömer İşbili İbn. *Fehresetu İbn Hayr el-İşbili*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf - Mahmûd Beşşâr Avvâd. 1 Cilt. Tunis: Darü'l-Garbi'l-İslami (Dar al-Gharb al-Islami), 2009.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed b Ali b Ahmed b Saïd ez-Zahiri İbn. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, ts.
- İbn Kesîr, Ebu'l Fide. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Abdulkadir el-Arnaut - Beşşâr Aved Ma'ruf. 20 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesir, 4. Basım, 1988.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrerem. *Lisânu'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sadır, 3. Basım, 1414.
- İbn Sîde, Ebü'l-Hasan. *el-Muhassas*. thk. Halil İbrahim Ceffâl. 5 Cilt. Beyrut: İhyâu't Turâsi'l-A'rabî, 1996.
- İbn Tağrîberdî, Ebu'l Mehasin. *en-Nücûmu'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l Kahire*. 16 Cilt. Mısır: Vizeratü's Sekâfe, el-İrşad el-Kavmî ve Dar'ul Kutüb, 1963.
- İbn Vellâd, Ebü'l-Abbâs. *Kitâbü'l-Maksûr ve'l-memdûd*. thk. Paul Brönnle. Matbaatü Leiden, 1900.
- İbn Yaî'ş, Ebü'l-Bekâ. *Şerhu'l-Mufasssal*. thk. İmyel Bedî' Ya'kub. 6 Cilt. Beyrut: Dâr'ul-Kütüb'il-İlmiyye, 2001.
- İbnü'l Cevzî, Ebü'l Ferec. *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*. thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ - Mustafa Abdülkâdir Atâ. 17 Cilt. Beyrut: Dâr'ul-Kütüb'il İlmiyye, 2. Basım, 1995.
- İbnü'l Cezerî, Şemsuddin Ebu'l Hayr. *en-Neşr fî kiraâti'l-aşr*. thk. Ali Muhammed ed-Dabba'. 2 Cilt. Beyrut: Dar'ul Kütüb'il ilmiyye, ts.
- İbnü'l Esîr, İzzeddin. *el-Kâmil fî t-târîh*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1997.
- İbnü'l Faradî, Abdullah b. Muhammed. *Târîhu ulemâ Endülüüs*. thk. Beşşâr Aved Ma'ruf. 2 Cilt. Tunus: Dar'ul Garb el-İslamî, 1. Basım, 2008.
- İbnü'l-Cevzi, Ebü'l Muzaffer. *Mir'atü'z-zamân fî tevârîhi'l-a'yân*. thk. Ammar Reyhavi. 23 Cilt. Dîmeşk: er-Risaletü'l-Alemiyye, 2013.
- İbnü'l-Cezeri, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b Muhammed b Muhammed b Alî b Yûsuf. *Gayetü'n-nihaye fî tabakati'l-kurra = Gayetü'n-nihaye fî esmai ricali'l-kiraat uli'r-rivaye ve'd-diraye*. thk. Gotthelf Bergstraesser. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1982.
- İbnü'l-Esîr, Ebu's-Saâdât. *el-Bedî' fî ilmi'l-A'rabiyye*. thk. Fethî Ahmed Alâaddin. 2 Cilt. Mekke: Câmiatu Ümmi'l-Kurâ, ts.

- İbnü'l-Gazzi, Ebü'l-Meali Şemseddin Muhammed b Abdurrahman. *Divânü'l-İslâm*. thk. Seyyid Kesrevi Hasan. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.
- İbnü'l-İmad, Ebü'l-Felah Abdülhay b Ahmed b Muhammed. *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*. thk. Abdülkadir Arnaut - Mahmûd Arnaut. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1. Basım, 1986.
- İbnü'l-Kıftî, Ebü'l-Hasan Cemaleddin Ali b Yusuf b İbrâhim. *el-Muhammedûn mine'ş-şuara' ve eş'aruhüm*. thk. Hasan Ma'merî - Hamd el-Câsir. Fransa: Câmiatu Paris külliyyetü'l Edeb ve'l-Ulûmi'l-İnsâniyye, 1970.
- İbnü'l-Kıftî, Ebü'l-Hasan Cemaleddin Ali b. Yusuf b. İbrâhim. *İnbâhü'r-ruvât alâ enbâhi'n-nühât*. thk. Muhammed Ebü'l Fazl İbrahim. 4 Cilt. Kahire-Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Arabî ; Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1. Basım, 1986.
- İbnü'l-Murtazâ, Mehdî-Lidînillâh Ahmed b Yahyâ b Murtazâ. *Tabakâtü'l-Mu'tezile*. thk. Susanna Diwald-Wilzer. Beyrut: Dâru'l-Muntazar, 2. Basım, 1988.
- İbnü'n-Nedîm, Muhammed b. İshak. *el-Fihrist*. ed. Abdulkadir Coşkun. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- İbnü's-Sai, Ebû Talib Taceddin Ali b Enceb b Osman. *ed-Dürrü's-semîn fi esmâi'l-musannifin*. thk. Ahmed Şevki Bunebyin - Muhammed Said Haneşi. 1 Cilt. Tunus: Dar'ul garb el-İslamî, 2009.
- İbnü's-Sikkît, Ebu Yusuf Yakub b. İshak. *el-Maksûr ve'l-memdûd*. ed. Muhammed Muhammed Saîd. Mısır: Matbaatü'l-Emâne, 1985.
- İnanç, Yonis. *Teşekkül Sürecinde Nahiv-Kıraat İlişkisi*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Kabş, Ahmed. *Mecmeu'l-hikem ve'l-emsâl fi ş-şi'r'il-Arabî*. 1 Cilt. Dimeşk, 3. Basım, 1985.
- Kaçar, Halil İbrahim. "Bağdat Dil ve Edebiyat Okulunun İslam Kültürüne Katkıları". 1/633-645. İstanbul: İfav, 2009.
- Kadı Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasan Abdülcebbâr b. Ahmed. *Şerhü'l-Usûli'l-hamse*. thk. Abdülkerim Osman. Kahire: Mektebetu Vehbe, 2. Basım, 1988.
- Kâdı İyâz, Ebu'l-Fazl. *İkmâlu'l-mu'lim bi fevâidi Müslim*. thk. Yahya İsmail. 8 Cilt. Mısır: Dâru'l-Vefâ, 1998.
- Kahraman, Ferruh. "Hz. Âdem'e Öğretilen İsimler: İslâmî İlimlerde Dilin Kökeni, Modern Bilimlerde Dilin Önemi". *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (15 Aralık 2021), 355-384.

- Kalâtî, İbrahim. “Zâhiratü't-te'lîf fi'l-maksûr ve'l-memdûd beyne'l-karn'il-sâlis ve'r-râbi'l-hicriyyeyn”. *Mecelletü'd-Dirâsâti'l-Lügaviyye* 1 (2002), 230-238.
- Kali, Ebû Ali İsmail b Kâsım b Ayzun. *el-Emâlî*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.
- Kandemir, Mehmet Yaşar. “Hadis”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/27-64. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Karaarslan, Nasuhi Ünal. “İbn Dureyd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/416-419. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Karabela, Nevin. “Zunbûriyye Tartışması ve Arka Planı”. *EKEV Akademi Dergisi* 3/2 (2001), 257-264.
- Karabudak, Muhsin. *Bağdat Dil Ekolü ve Başlıca Temsilcileri*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Karaman, Hayrettin. “Fıkıh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/1-14. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Kârî, Abdülazîz. *Kavâi'dü't-tecvîd a'lâ rivâyeti Hafs an Â'sım b. Ebi'n-Nücûd*. Medine: Müessesetü'r-Risâle, 1393.
- Kaya, Ali. *İlk Dönem Hadis Tartışmaları*. İstanbul: İFAV, 2018.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-müellifin terâcimu musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993.
- Kerimoğlu, Caner. “Dilin Kökeni Arayışları I: Dilin Kökeniyle İlgili Akademik Tartışmalar”. *Dil Araştırmaları* 18 (2016), 47-84.
- Kesîr, Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b Ömer İbn. *el-Bâisü'l-hasîs Şerhi İhtisari ulûmi'l-hadis*. thk. Ahmed Şâk. Beyrut: Dâr'ul-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Kevseri, Muhammed Zahid. *Fıkhu ehli'l-Irak ve hadisuhum*. thk. Abdülfettah Ebû Gudde. Mısır-Kahire: el-Mektebe el-Ezheriyye li't-türâs, 1970.
- Kılıç, Hulusi. “İştikâk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/439-440. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Kılınc, Fatih. *İbn Dureyd ve Cemheratü'l-lüga Adlı Eseri*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Kızıklı, Salih Zafer. “Bağdat Gramer Ekolüne Genel Bir Bakış”. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 13/3 (01 Ocak 2013), 133-149.

- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Kâhir Billâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/172-173. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Lalekai, Ebü'l-Kâsım Hibetullah b el-Hasan b Mansur et-Taberi. *Şerhu Usuli I'tikadi Ehli's-Sünne ve'l-Cemaa mine'l-Kitâb ve's-Sünne ve Icmâi's-Sahabe ve't-Tabiîn min ba'zihim*. thk. Ahmed b. Sa'd b. Hamdân el-Gamidi. 9 Cilt. Riyad: Daru Taybe, 2. Basım, 2003.
- Mağribî, Abdülkadir. *el-İştikâk ve't-ta'rib*. Mısır: Matbaatü'l-Hilâl, 1908.
- Mahmud, Mahmud Hüsni. *el-Medrese el-Bağdâdiyye fî Tarihi'n-Nahvi'l-Arabî*. 1 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle-Dâru Ammar, ts.
- Mahreme, Ebu Muhammed Afifüddin Abdullah Tayyib b Abdullah b Ahmed Bâ. *Kılâdetü'n-nahr fî vefeyâti a'yâni'd-dehr*. thk. Halid Vizârî. 6 Cilt. Cidde: Dâru'l Menhec, 2008.
- Mahzûnî, Mehdî. *Medresetu'l-Kûfe ve menhecuhâ fî dirâseti'l-luğa ve'n-nuhât*. Kahire: Şirketu Mektebetu ve Matbaâtu Mustafâ el-Bâbî ve Evlâduhû bi Mısır, 2. Basım, 1958.
- Makkari, Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b Muhammed b Ahmed. *Nefhü't-tib = Nefhü't-tib min gusni'l-Endelüsi'r-ratib ve zikru vezirihâ lisani'd-din İbni'l-Hatîb = Urfü't-tib fî't-ta'rif bi'l-vezir İbni'l-Hatîb*. thk. İhsan Abbas. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sadır, 1968.
- Merdâvî, Ebü'l-Hasan Alaeddin Ali b Süleyman b Ahmed. *et-Tahbîr şerhü't-tahrîr fî usûli'l-fikhi'l-Hanbeli*. thk. Abdurrahman b. Abdullah el-Cibrin vd. 8 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2000.
- Mersifî, Abdülfettâh. *Hidâyetü'l-kârî ilâ tecvîdi kelâmi'l-Bârî*. 2 Cilt. Medine: Mektebetü Tîbe, 2. Basım, ts.
- Merzübânî, Mûsâ b. Saîd. *el-Müveşşah*. thk. Muhammed Hüseyin Şemsüddin. 1 Cilt. Beyrut: Dâr'ul-Kütübi'l-İlmiyye, 1995.
- Merzübânî, Mûsâ b. Saîd. *Mu'cemu's-şuarâ*. thk. Faruk Ahmed Eslim. 1 Cilt. Beyrut: Dâru Sadır, 2005.
- Mizzi, Ebü'l-Haccac Cemaleddin Yusuf b Abdurrahman b Yusuf. *Tehzîbü'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*. thk. Beşşar Aved Ma'ruf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1992.
- Müberred, Muhammed b. Yezid. *el-Muktadab*. thk. Muhammed Abdülhâlık Azîme. 4 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kutub, ts.
- Neccâr, Muhammed Abdülaziz. *Diyâu's-sâlik ilâ evdahi'l-mesâlik*. 4 Cilt. Müessesetü'r-Risâle, 2001.

- Nesefî, Ebü'l-Berekat Hafızüddin Abdullah b Ahmed b Mahmud. *Tefsîrû'n-Nesefî medârikü't-tenzîl ve hakâikü't-te'vîl*. thk. Yusuf Ali Büdeyvi. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1. Basım, 1998.
- Niftaveyh, Ebu Abdullah İbrahim b Muhammed b Arefe. "Kitâbü'l-Maksûr ve'l-memdûd". *Câmiatü'r Riyad Mecelletü Külliyyeti'l Edeb* 4 (1976), 93-127.
- Niftaveyh, Ebu Abdullah İbrahim b Muhammed b Arefe. "Mes'eletü's-sübhân". ed. Yasin Muhammed es-Sevvâs. *Mecmeu'l Lüga el-Arabiyye* 3/64 (1989), 361-391.
- Nuray, Serhat Eymen. *İbn Dureyd ve Kitâbu'l-Melâhin Adlı Eserinin Arap Dilindeki Yeri*. Konya: Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Omar, Ahmed Muhtar. *el-Bahsü'l-lugavî inde'l-A'rab*. Âlemü'l-Kutub, 8. Basım, 2003.
- Omar, Ahmed Muhtar. *Mu'cemü'l-lügati'l-A'rabiyyei'l-muâsıra*. 4 Cilt. Âlemü'l-Kutub, 2008.
- Osman, Amr. *The Zâhirî Madhhab (3rd/9th-10th/16th century): a textualist theory of Islamic law*. Leiden ; Boston: Brill, 2014.
- Ömerî, Ekrem Diya'. "Niftaveyh en-nahvî ve devruhû fi'l kitâbeti ve't-târîh". *Câmiatü' Bağdat Mecelletü Külliyyeti'l Edeb* 15 (1972), 71-102.
- Ömerî, Ekrem Ziyâ. *Mevaridü'l-Hatîb el-Bağdâdî fi Tarihi Bağdad*. Riyad: Daru Taybe, 2. Basım, 1985.
- Öngören, Reşat. "Tasavvuf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/119-126. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Özaydın, Abdülkerim. "Bağdat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/437441. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Özçakmak, Fatma. "İbn Düreyd'in el-Maksure'sine 17. Yüzyılda Yazılan Türkçe Bir Şerh; Vehbi-i Yemanî'nin Şerh-i Kasidei İbn Düreyd Adlı Eseri". *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 125 (2022), 175-190.
- Özel, Ahmet. "Fıkıh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/14-22. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Özel, Ahmet. "İbn Vellâd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. EK-1/604-605. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Özel, Ahmet. "Muâfâ en-Nehrevânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/306-308. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.

- Parlak, Ali. *Tefsir Tarihinde Zahirilik ve Zahiri Te'vil Geleneği*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.
- Râcihî, Abduh. *Durûs fi mezâhibi'n-nahviyye*. Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1980.
- Ruhlen, Merritt. *Dilin Kökeni: Ana Dilin Gelişimi = the Origin of Language*. çev. İsmail Ulutaş. Ankara: Hece, 2006.
- Sa'd, Fehmî. *el- 'Âmme fi Bağdâd fi'l-karneyni's -sâlis ve'r-râbi' li'l-hicre dirâse fi't-târîhi'l-ictimâ'î*. Beyrut: Dâru'l-Müntehabu'l-'Arabî, 1993.
- Safedî, Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halil b.. İzziddîn Aybeg b.. Abdillâh. *el-Vâfi bi'l-vefayât*. thk. Celal Asyûtî. 24 Cilt. Lübnan: Dâr'ul-Kütüb'il İlmiyye, 2010.
- Saîd, Ebû Reşid en-Nisaburi Saîd b Muhammed b. *el-Mesâil fi'l-hilâf beyne'l-Basriyyîn ve'l-Bağdâdiyyîn*. thk. Ma'n Ziyâde - Rıdvân es-Seyyid. Beyrut: Ma'hedü'l-İnmai'l-Arabi, 1979.
- Sâlih, İbrahim Subhî. *Dirâsât fi fikhi'l-lüğa*. Beyrut: Dâru'l-İlm, 1388.
- Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b Abdirrahmân b Muhammed. *Fethü'l-mugis bi-Şerhi Elfıyyeti'l-Hadis li'l-İrâki*. thk. Ali Hüseyin Ali. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü's-Sünne, 1. Basım, 2003.
- Sehmî, Ebu'l-Kasım Hamza b. Yusuf. *Suâlât Hamza li Dârekutnî*. thk. Muvaffak b. Abdullah Abdülkadir. Riyad: Mektebetü'l-meârif, 1. Basım, 1984.
- Sem'ânî, Ebü'l-Muzaffer Mansûr b Muhammed b Abdilcebbâr Temîmî Mervezî. *el-Ensâb*. thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî. 13 Cilt. Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1981.
- Sem'ânî, Ebü'l-Muzaffer Mansûr b Muhammed b Abdilcebbâr Temîmî Mervezî. *Tefsirü'l-Kur'ân*. thk. Ebu Temim Yasir b. İbrahim. 6 Cilt. Riyad: Dâru'l-Vatan, 1. Basım, 1997.
- Sevdi, Ali. *Arap Grameri Literatüründe Sa'leb ve el-Mecalis'i*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Sevdi, Ali. "Ebü'l-Abbâs Sa'leb'in 'el-Mecâlis' Adlı Eserinde Kûfe Dil Ekolü ile İlgili Kullandığı Kavramlar". *İğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (2020), 71-107.
- Sever, Ali. *İbrahim el-Harbî ve Hadis İlmindeki Yeri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Sezgin, Fuad. *Târîhü't-türâsi'l-Arabî [GAS]: İlmü'l-lüğa ilâ havâli sene 430 H*. çev. Arefe Mustafa. Riyad: Câmîatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1988.

- Sinerî, Yusuf. “Dîvânu Semev’el Suna’tu Ebi Abdillâh Niftaveyh”. *Daru’l Yemame li’l Bahs ve’n Neşr ve’t Tevzi’* 56/1-2 (2020), 79124.
- Sofuoğlu, Hadi. “Zâhirî Metodolojide İçtihat ve Taklit”. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/34 (2011), 115-127.
- Suyûtî, Ebü’l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b Ebî Bekr. *Bugyetü’l-vuât fi tabakâti’l-lugaviyyîn ve’n-nühât*. thk. Muhammed Ebu’l Fazl İbrahim. 2 Cilt. Beyrut: Dârü’l-Fikr, 2. Basım, 1979.
- Suyuti, Ebü’l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b Ebî Bekr. *el-Müzhir fî ulûmi’l-lüga ve envâihâ*. thk. Muhammed Ahmed Cadelmevla Bek vd. 2 Cilt. Kahire: Dâru İhyai’l-Kütübi’l-Arabiyye, 3. Basım, ts.
- Suyûtî, Ebü’l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b Ebî Bekr. *Hem’ul-hevâmi’*. thk. Abdülhamid el-Hindâvî. 3 Cilt. Mısır: el-Mektebetü’t-Tevfikiyye, ty.
- Suyûtî, Ebü’l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b Ebî Bekr. *Târîh’ul-hulefâ*. thk. Hamdi ed-Dimradeş. 1 Cilt. Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz, 2004.
- Suyuti, Ebü’l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b Ebî Bekr. *Tedribu’r-râvî fi Şerhi Takrîbi’n-Nevevî*. thk. Ebu Kuteybe el-Feryâbî. 2 Cilt. Riyad: Dâru Taybe, ts.
- Şâtîbî, İbrahim b. Musa. *el-Mekâsîdü’s-şâfiyye fi şerhi’l-Hülâsati’l-kâfiyye*. thk. Abdülmecid Katamış. 10 Cilt. Mekke: İhyâu’t Turâsi’l-İslâmî-Ma’hedî’l-Buhûsi’l-İlmiyye, 2007.
- Şen, Ahmet. *Ebu’l-’Abbâs el-Müberred’in el-Muktedab Adlı Eserinde Nahiv İlmîne Ait Görüşleri*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Doktora Tezi, 2016.
- Şen, Ahmet. “Müberred ve Sa’leb’in İlmî Rekabeti”. *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9/1 (2016), 33-46.
- Şenkîti, Muhammed el-Hıdır. *Kevseru’l-meâni’d-derârî fi keşfi habâye Sahih-i Buhârî*. 14 Cilt. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1995.
- Şimşek, Ahmet. “Zühd, Şiir ve Dil: İbn Malik ve el-Maksûr ve’l-Memdûd Adlı Eseri”. *Artuklu Akademi* 3/2 (2016), 79-91.
- Şirazi, Ebü İshak Cemaleddin İbrâhim b Ali b Yusuf. *Tabakâtü’l-fukahâ*. thk. İhsan Abbas. 1 Cilt. Beyrut: Dârü’r-Raidi’l-Arabi, 2. Basım, 1981.
- Şirin, Mehmet Musa. “Nahiv İlmî ve Ekolleri”. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1/1 (01 Nisan 2015), 185-196.

- Şirvânî, Riyazurrahman. “el-Ğâdî Ebü'l-Ferec el-Mu'âfâ b. Zekeriyâ ve kitâbühü el-Celîs ve'l-enîs”. ed. Muhtaruddin Ahmed. *Mecelletü'l-Mecma'î'l-İlmîyyi'l-Hindî-Aligarh* 1/1 (1976), 91-106.
- Şükür, Alaaddin. “Kiraatlerin Nahiv İlminin Teşekkülüne Etkisi”. *OMÜİFD* 46 (2019), 25-57.
- Taberani, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-Dünyâ Süleymân b Ahmed b Eyyûb. *er-Ravzü'd-dânî ile'l-mu'cemi's-sagîr li't-Taberânî*. thk. Muhammed Şukur Mahmûd Emrir. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1985.
- Taberî, Ebu Ca'fer. *Târihu'r-rusûl ve'l-mülûk*. 11 Cilt. Beyrut: Dâru't-Turâs, 2. Basım, 1387.
- Talib, Ebu Muhammed b Hammus b Muhammed Mekki b Ebû. *el-Hidâye ilâ bulûgi'n-nihâye*. thk. Mecmûatu Resâilî'l-Câmiyye. 13 Cilt. Şarika: Câmiatü's-Şârîka Külliyyatü'd-Dirâsâtî'l-Ulyâ ve'l-Bahsi'l-İlmî, 2008.
- Tantâvî, Ali. *Fiker ve Mebâhis*. 1 Cilt. Mekke: Mektebetü'l-Menâra, 2. Basım, 1988.
- Tantâvî, Muhammed. *Neş'etü'n-nahv ve târihu eşheri'n-nühât*. Kahire: Dâr'ul-Meârif, 2. Basım, 1995.
- Tebrîzî, Hafîb. *Şerhu Maksûrati İbn Dureyd*. thk. Fahreddin Kabâve. Beyrut: Mektebetü'l-meârif, 1994.
- Tokay, Ayşe. *Nahvin Doğuşu*. ed. Mehmet Yolcu. Ankara: Gece Kitaplığı, 2020.
- Topgül, Muhammed Enes. “Hicri 3. Asrın Başlarında Sünete Sarılmak: ‘Saç-Sakalını da Boyardı!’” *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 59/1 (01 Nisan 2018), 87-116. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000001484
- Toprak, Şengül. *Tarihselcilik Tartışmaları Bağlamında Halku'l-Kur'ân*. Çorum: Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Tüccar, Zülfikar. “el-Ferrâ, Hayatı ve Eserleri”. *Şarkiyat Mecmuası* 8 (1998), 197-210.
- Tüccar, Zülfikar. “Ferrâ, Yahyâ b. Ziyâd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/406-408. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Tüccar, Zülfikar. “Niftaveyh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/82-83. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Tülücü, Süleyman. “Nâşî el-Ekber”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/432-434. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Ubeydî, Salâh Hüseyin. *el-Melâbisü'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye fi'l-asri'l-Abbâsî*. Bağdad: Vizaretü's-Sekâfe ve'l-İ'lam- Dâru'r-Reşid, 1980.

- 'Ukberî, Ebu'l-Bekâ. *el-Lübâb fî i'leli'l-binâ ve'l-i'râb*. thk. Abdülilah en-Nebhân. 2 Cilt. Dımeşk: Dâru'l-Fıkr, 1995.
- Ulutaş, İsmail - Aydar, Hidayet. "Dilin Kökeni: Kur'an-ı Kerim ve Diğer Kutsal Kitaplara Göre Dil Olgusu". *Turkish Studies* 5/4 (2010), 679-696.
- Uysal, Muhittin. *Tasavvuf Kültüründe Hadis: Tasavvuf Kaynaklarındaki Tartışmalı Rivayetler*. istanbul: Ensar Neşriyat, 2012.
- Üşmûnî, Ahmed b Muhammed b Abdülkerim. *Menarü'l-hüda fî beyâni'l-vakf ve'l-ibtidâ*. thk. Abdülkerim et-Tarhûnî. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadis, ts.
- Vehbî, Abdülhâdi b. Hasan. *el-Kelimâtu'l-husân fî beyân uluvvi'r-Rahmân*. Beyrut, ts.
- Veşşâ, Ebü't-Tayyib. *el-Maksûr ve'l-memdûd*. thk. Ramazan Abdüttevâb. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1979.
- Veşşâ, İshâk b. Yahyâ. *el-Muveşşâ*. thk. Kemal Mustafa. Mısır: Mektebetü'l-Hancı, 2. Basım, 1953.
- Weiss, Bernard George. "Medieval Muslim Discussions of the Origin of Language". *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 124 (1974), 33-41.
- Yağmûrî, Ebü'l-Mehasin. *Kitâbu Nûrû'l-kabes el-Muhtasar mine'l-Muktebes*. thk. Rudolf Sellheim. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1964.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Halku'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/371-375. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Kelâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/196-203. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Yazıcı, Hüseyin. "Merzûbânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/256-257. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Yıldırım, Zeki. "Kur'ân Işığında Dillerin Kaynağı Problemi". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (30 Haziran 2005), 88-107.
- Yıldırım, Abdullah. "Vaz' İlmi". *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri: Tarih ve Problemler*. ed. İsmail Güler. 425-545. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Abbâsiler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/31-48. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Ebü'l-Abbas es-Seffâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/283-284. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

- Yıldız, Mahmut. *Halku'l-Kur'an Tartışmalarının Siyasi, Sosyal ve İtikadi Boyutları: Me'mûn Dönemi Örneği*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003.
- Yiğit, İsmail. "Bağdat'ın Kuruluşuyla İlgili Rivayetler Üzerinde Bir Değerlendirme". 1/39-54. İstanbul: İFAV, 2009.
- Yurttaş, Tahsin. *Arap Dilinde İrab-Anlam İlişkisi*. Ankara: Fecr Yayınları, 2020.
- Zâhid, Ebu Ömer. "el-Maksûr ve'l-memdûd". *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-Arabiyye* 20/2 (2009), 17-47.
- Zâyir, Âdil Abdülcebâr - Ankûşî, Mâcide Ali Yusuf. "Ârâ Ebi Zekerıyyâ el-Ferrâ fi'l-kasr ve'l-medd fi Tâci'l-Arûs". *Câmi'atü'l-Kûfe- Külliyyetü'l-Âdâb* 10/38 (2019), 679-688.
- Zebîdî, Murtaza. *Tâcü'l-arûs*. 40 Cilt. Dar'ul-Hidaye, ts.
- Zeccâcî, Ebü'l-Kâsım. *İştikâku esmâillâh*. thk. Abdülhüseyn el-Mübarek. 1 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1986.
- Zeccaci, Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b İshak. *Mecâlisü'l-ulemâ*. thk. Muhammed Abdüsselam Harun. 1 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 2. Basım, 1983.
- Zehebi, Ebü Abdullah Şemseddin Muhammed b Ahmed b Osman. *el-Arş*. thk. Muhammed b. Halife b. Ali et-Temimî. 2 Cilt. Medine: i'madetü'l-Bahsi'l-İlmi bi'l-Camiati'l-İslamiyye, 2. Basım, 2003.
- Zehebi, Ebü Abdullah Şemseddin Muhammed b Ahmed b Osman. *el-İber fi haberi men gaber*. thk. Ebu Hâcer Zeğlûl. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1985.
- Zehebi, Ebü Abdullah Şemseddin Muhammed b Ahmed b Osman. *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr ale't-tabakât ve'l-â'sâr*. thk. Tayyar Altıkulaç. 4 Cilt. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1995.
- Zehebi, Ebü Abdullah Şemseddin Muhammed b Ahmed b Osman. *Mizânü'l-itudâl fi nakdi'r-ricâl*. thk. Ali Muhammed Bicavi. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1963.
- Zehebi, Ebü Abdullah Şemseddin Muhammed b Ahmed b Osman. *Muhtasarü'l-'ulûm li'l-âli el-Gaffar*. thk. Muhammed Nâsirüddin el-Elbânî. 1 Cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1981.
- Zehebi, Ebü Abdullah Şemseddin Muhammed b Ahmed b Osman. *Târihü'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. 52 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 2. Basım, 1993.

Zehebi, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b Ahmed b Osman. *Tezkiretü'l-huffaz*. thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî. 4 Cilt. Hindistan: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1. Basım, 1374.

Zehebî, Şemseddin. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*. thk. Şuayb el-Arnaut - İbrahim ez-Zeybek. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 2014.

Zübeydî, Ebû Bekr. *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*. thk. Ebu'l Fazl İbrahim. Kahire: Dâr'ul-Meârif, 2. Basım, 1984.

Divânu Süheym Abdu Beni el-Hashâs. thk. Abdülaziz el-Mîmenî. 1 Cilt. Mısır: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1950.

